

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

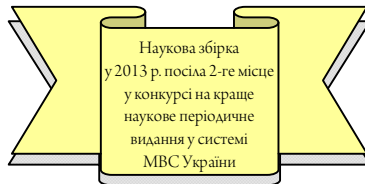
ВІСНИК
Харківського
національного
університету
внутрішніх справ

Збірник наукових праць

Засновник і видавець –
Харківський національний університет внутрішніх справ

Виходить 4 рази на рік
Заснований у грудні 1995 р.

№ 3 (78) 2017

Харків 2017

Збірник включено до переліку наукових фахових видань України з юридичних наук (наказ Міністерства освіти і науки України від 06.03.2015 № 261)

Рекомендовано до друку та до поширення через мережу Інтернет Вченою радою Харківського національного університету внутрішніх справ, протокол № 9 від 09.10.2017

Редакційна колегія:

В. В. Сокурєнко – д-р юрид. наук, доц. (Харківський національний університет внутрішніх справ) – головний редактор; **М. Ю. Бурдін** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС) – заступник головного редактора; **П. О. Білоус** (ХНУВС) – відповідальний секретар; **О. М. Бандурка** – д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України, засл. юрист України (ХНУВС); **О. П. Гетманець** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **О. М. Головка** – д-р юрид. наук, проф., засл. юрист України (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна); **В. А. Греченко** – д-р іст. наук, проф. (ХНУВС); **С. М. Гусаров** – д-р юрид. наук, член-кор. НАПрН України, засл. юрист України (ХНУВС); **К. Р. Келлі** – д-р прав. наук, доц. (Університет Арканзасу, США); **В. В. Ковальська** – д-р юрид. наук, ст. наук. співробітник (Одеський державний університет внутрішніх справ); **А. Т. Комзюк** – д-р юрид. наук, проф., засл. діяч науки і техніки України (ХНУВС); **Т. М. Кравцова** – д-р юрид. наук, проф. (Сумський національний аграрний університет); **О. М. Литвинов** – д-р юрид. наук, проф., засл. працівник освіти України (ХНУВС); **О. В. Марцеляк** – д-р юрид. наук, проф., засл. юрист України (Київський національний університет імені Тараса Шевченка); **Є. О. Мічурін** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУ ім. В. Н. Каразіна); **О. М. Музичук** – д-р юрид. наук, проф., засл. юрист України (ХНУВС); **В. Д. Пчолкін** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **О. Ю. Синявська** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **С. В. Слінько** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **В. М. Трубников** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУ ім. В. Н. Каразіна); **О. В. Тягло** – д-р філос. наук, проф., засл. працівник освіти України (ХНУВС); **В. В. Шендрик** – д-р юрид. наук, проф., засл. юрист України (ХНУВС); **Р. Б. Шишка** – д-р юрид. наук, проф., акад. АНВШ України (Київський університет права НАН України); **О. Н. Ярмиш** – д-р юрид. наук, проф., член-кор. НАПрН України, засл. юрист України (Інститут законодавства Верховної Ради України, м. Київ)

У статтях збірника висвітлено широке коло актуальних проблем держави і права, боротьби зі злочинністю та охорони правопорядку, адміністративного права та процесу, фінансового, цивільного, господарського, трудового та екологічного права, підготовки кадрів для Національної поліції тощо.

Для науковців, правоохоронців-практиків, слухачів, курсантів та студентів юридичних вузів.

Редакція не завжди поділяє погляди авторів публікацій.

АКТУАЛЬНА ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ АВТОРІВ ТА ЧИТАЧІВ

Редакційна колегія інформує, що збірник наукових праць «Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ»:

I. Із серпня 2015 р. **включено до міжнародної наукометричної бази «Index Copernicus International».**

Таким чином, відповідно до пунктів 2.1, 2.2 наказу Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 17 жовтня 2012 р. № 1112 публікації у збірнику можуть прирівнюватися до публікацій у наукових періодичних виданнях інших держав з наряду, з якого підготовлено дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора або кандидата наук.

Паспорт видання в базі даних можна переглянути за посиланням:

<http://journals.indexcopernicus.com/++++,p24783655,3.html>.

II. Включено до рейтингу видань, що мають бібліометричні профілі в Google Академії, за версією проекту «Бібліометрика української науки».

Доступ до рейтингу видань:

http://nbuviap.gov.ua/bpnu/index.php?page_sites=journals.

Доступ до профілю видання в Google Академії:

https://scholar.google.com.ua/citations?user=mfG_xhkAAAAJ.

III. Підтримується **репозитарієм Харківського національного університету внутрішніх справ** (KhNUAIR – <http://opendoar.org/id/3190/>), який має міжнародну реєстрацію. Статті університетських авторів, опубліковані у збірнику починаючи з 2015 р., автоматично розміщуються в репозитарії.

IV. У серпні 2015 р. **zareєстровано в «Polska Bibliografia Naukowa»** (PBN, Польська наукова бібліографія) – на порталі Польського міністерства науки і вищої освіти, який акумулює інформацію, що стосується польських і зарубіжних академічних наукових журналів, а також про публікації польських науковців.

Статті, опубліковані у збірнику починаючи з 2015 року, розміщено в базі.

Паспорт видання в базі даних порталу можна переглянути за посиланням:

<https://pbn.nauka.gov.pl/sedno-webapp/journals/51408>.

V. У серпні 2015 р. **zareєстровано в «Research Bible»**, більш відомий як «ResearchBib» – міжнародній мультидисциплінарній відкритого доступу базі даних наукових журналів, публікацій та конференцій.

Очікується, що невдовзі до бази даних буде поміщено інформацію про всі доступні у відкритому доступі публікації у збірнику.

Поточну інформацію про видання в базі даних можна переглянути за посиланням:

<http://journalseeker.researchbib.com/view/issn/1999-5717>.

VI. Розвиває наукометричні підходи у своїй діяльності, для чого згідно з правилами подання матеріалів для опублікування рекомендовано у відомостях про авторів публікацій **подавати профілі вчених в ORCID.**

VII. Видається з дотриманням вимог державних стандартів, зокрема **ДСТУ 8302:2015 «Інформація та документація. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання»** та інших. **Приклади оформлення списку бібліографічних посилань** за чинними вимогами наведено на сайті видання за адресою: <http://visnyk.univd.edu.ua/?action=article&mid=21>.

VIII. Описано в україномовній версії **Вікіпедії** – Вільної енциклопедії за посиланням: https://uk.wikipedia.org/wiki/Вісник_Харківського_національного_університету_внутрішніх_справ. Дописувачем статті про збірник може стати кожний.

Більш детальну інформацію про збірник наукових праць «Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ» дивіться на сайті видання за адресою: <http://visnyk.univd.edu.ua>.

ЗМІСТ

АКТУАЛЬНА ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ АВТОРІВ ТА ЧИТАЧІВ	3
REFERENCES ON THE ARTICLES	8
СТАТТЯ НОМЕРА	
Юхно О. О.	
Актуальні проблеми досудового розслідування кримінальних правопорушень у сфері професійної діяльності журналістів	11
ФУНДАМЕНТАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА	
Каленіченко Л. І.	
Поняття та ознаки державно-правового примусу	21
Крючко Н. І.	
Ознаки судової влади як соціальної системи	31
ПРОБЛЕМИ БОРОТЬБИ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ ТА ОХОРОНИ ПРАВОПОРЯДКУ	
Абламський С. Є.	
Актуальні питання участі захисника в окремій процесуальній дії в кримінальному провадженні	38
Андрєєв Д. В.	
Можливості судових експертиз під час розслідування незаконного обігу зброї	45
Бондаренко О. О.	
Окремі питання використання спеціальних знань у кримінальному провадженні	51
Лапта С. П.	
Перспективні напрями розвитку дактилоскопії в зарубіжних країнах	59
Пеньков С. В., Шендрик В. В.	
Аналіз організації інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності Національної поліції України	66
Степанюк Р. Л., Абрамчук В. А.	
Автотехнічна експертиза та її місце в системі судових експертиз в Україні	73
Прібиткова Н. О.	
Характеристика культурно-психологічних факторів поширення расизму та ксенофобії	80

Романюк В. В.	
Європейський вплив на становлення ювенальної юстиції в Україні.....	88
Терещук С. С.	
Повідомлення про підозру та процесуальні аспекти його оскарження	97
Янович Ю. П.	
Невід'ємні особисті процесуальні права підозрюваного в кримінальному провадженні: обсяг і цільове призначення.....	104

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС, ФІНАНСОВЕ ПРАВО, ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

Ємець Л. О.	
Компетенція центральних органів виконавчої влади у сфері забезпечення екологічної безпеки держави.....	113
Крупнова Л. В.	
Деякі аспекти адміністративної процесуальної дієздатності суб'єктів виконавчого провадження	124
Нагорний П. О.	
Особливості нормотворчої діяльності місцевих органів виконавчої влади щодо розробки та реалізації проектів регіонального розвитку країни: аналіз українського та закордонного досвіду	131
Оксенюк С. Г.	
Основні загрози економічній безпеці держави як чинник кластеризації економіки	140
Проневич О. С.	
Реформа системи охорони здоров'я як засіб європеїзації вітчизняного медичного простору: адміністративно-правовий аспект	148

ЦИВІЛЬНЕ ТА ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО

Аврамова О. Є.	
Витоки правового регулювання житлових відносин у Стародавньому Римі	157
Євко В. Ю.	
Визнання шлюбу недійсним як захід відповідальності у сімейному праві	164
Красицька Л. В.	
Визначення походження дитини від матері.....	172

Русецький А. А., Карачевцев О. В.

Окремі питання відшкодування (компенсації)
моральної (немайнової) шкоди 180

ТРУДОВЕ, ЗЕМЕЛЬНЕ ТА ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

Гончарук В. В.

Поняття трудової відповідальності
в органах Національної поліції України.....194

РЕЦЕНЗІЇ.....202

Греченко В.

Скубій І. Торгівля в Харкові в роки непу (1921–1929 рр.): економіка
та повсякденність / Ірина Скубій ; відп. ред. В. В. Калініченко. –
Харків : Раритети України, 2017. – 308 с. 202

НА КНИЖКОВУ ПОЛИЦЮ.....205

НОВИНИ НАУКОВОГО ЖИТТЯ 207

НАШІ АВТОРИ 211

ДО УВАГИ АВТОРІВ 213

ПОРЯДОК подання матеріалів для публікації у збірнику
наукових праць «Вісник Харківського національного
університету внутрішніх справ» 213

REFERENCES ON THE ARTICLES¹

Ablamskiy, S.Ye. (2017), "Relevant issues of the defense attorney's participation in a certain procedural action within criminal proceedings" [Aktualni pytannia uchasti zakhysnyka v okremii protsesualnii dii v kryminalnomu provadzhenni], *Visnyk Kharkivskoho Natsionalnoho Universytetu Vnutrishnikh Sprav*, No. 3, pp. 38–45.

Andreev, D.V. (2017), "The possibilities of forensic expertise in the investigation of illegal weapons trafficking" [Mozhlyvosti sudovykh ekspertyz pid chas rozsliduvannia nezakonnogo obihu zbroi], *Visnyk Kharkivskoho Natsionalnoho Universytetu Vnutrishnikh Sprav*, No. 3, pp. 45–51.

Avramova, O.Ye. (2017), "Origins of the legal regulation of residential relations in the Ancient Rome" [Vytoky pravovoho rehuliuвання zhytlovykh vidnosyn u Starodavnomu Rymi], *Visnyk Kharkivskoho Natsionalnoho Universytetu Vnutrishnikh Sprav*, No. 3, pp. 157–163.

Bondarenko, O.O. (2017), "Some issues of using special knowledge within criminal proceedings" [Okremi pytannia vykorystannia spetsialnykh znan u kryminalnomu provadzhenni], *Visnyk Kharkivskoho Natsionalnoho Universytetu Vnutrishnikh Sprav*, No. 3, pp. 51–59.

Honcharuk, V.V. (2017), "The concept of labor and legal liability within the agencies of the National Police of Ukraine" [Poniattia trudopravovoi vidpovidalnosti v orhanakh Natsionalnoi politsii Ukrainy], *Visnyk Kharkivskoho Natsionalnoho Universytetu Vnutrishnikh Sprav*, No. 3, pp. 194–201.

Kalenichenko, L.I. (2017), "Concepts and features of state and legal coercion" [Poniattia ta oznaky derzhavno-pravovoho prymusu], *Visnyk Kharkivskoho Natsionalnoho Universytetu Vnutrishnikh Sprav*, No. 3, pp. 21–30.

Krasytska, L.V. (2017), "Determining the origin of a child from a mother" [Vyznachennia pokhodzhennia dytyny vid materi], *Visnyk Kharkivskoho Natsionalnoho Universytetu Vnutrishnikh Sprav*, No. 3, pp. 172–180.

Kriuchko, N.I. (2017), "Characteristics of the judicial power as a social system" [Oznaky sudovoi vlady yak sotsialnoi systemy], *Visnyk Kharkivskoho Natsionalnoho Universytetu Vnutrishnikh Sprav*, No. 3, pp. 31–37.

Krupnova, L.V. (2017), "Some aspects of administrative and procedural legal capacity of the subjects of executive proceedings" [Deiaki aspekty administratyvnoi protsesualnoi diiezdatnosti subiektiv vykonavchoho provadzhennia],

---

¹ Посилання на статті подано в стандарті HARVARD reference system. На сторінці видання в базі даних «Наукова періодика України» Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (<http://nbuv.gov.ua/j-tit/VKhnvvs>) для кожного номера можна знайти опис статей згідно зі стандартами MLA (Modern Language Association) та ДСТУ ГОСТ 7.1:2006.

Visnyk Kharkivskoho Natsionalnoho Universytetu Vnutrishnikh Sprav, No. 3, pp. 124–131.

Lapta, S.P. (2017), "Perspective directions of development of dactyloscopy in foreign countries" [Perspektyvni napriamy rozvytku daktyloskopii v zarubizhnykh krainakh], *Visnyk Kharkivskoho Natsionalnoho Universytetu Vnutrishnikh Sprav*, No. 3, pp. 59–66.

Nahornyi, P.O. (2017), "Features of rule-making activity of local executive authorities in developing and implementing regional projects of the country's development: analysis of Ukrainian and international experience" [Osoblyvosti normotvorchoi diialnosti mistsevykh orhaniv vykonavchoi vlady shchodo rozrobky ta realizatsii proektiv rehionalnoho rozvytku krainy: analiz ukrainskoho ta zakordonnoho dosvidu], *Visnyk Kharkivskoho Natsionalnoho Universytetu Vnutrishnikh Sprav*, No. 3, pp. 131–140.

Okseniuk, S.H. (2017), "The main threats to the state's economic security as a factor in clustering the economy" [Osnovni zahrozy ekonomichnoi bezpetsi derzhavy yak chynnyk klasteryzatsii ekonomiky], *Visnyk Kharkivskoho Natsionalnoho Universytetu Vnutrishnikh Sprav*, No. 3, pp. 140–148.

Penkov, S.V. and Shendryk, V.V. (2017), "Analysis of the organization of information and analytical support of the National Police of Ukraine" [Analiz orhanizatsii informatsiino-analitychnoho zabezpechennia diialnosti Natsionalnoi politsii Ukrainy], *Visnyk Kharkivskoho Natsionalnoho Universytetu Vnutrishnikh Sprav*, No. 3, pp. 66–73.

Pribytkova, N.O. (2017), "Characteristics of cultural and psychological factors of spreading racism and xenophobia" [Kharakterystyka kulturno-psykholohichnykh faktoriv poshyrennia rasyzmu ta ksenofobii], *Visnyk Kharkivskoho Natsionalnoho Universytetu Vnutrishnikh Sprav*, No. 3, pp. 80–88.

Pronevych, O.S. (2017), "Health protection system's reform as a mean of European integration of the domestic medical space: administrative and legal aspect" [Reforma systemy okhorony zdorovia yak zasib yevropeizatsii vitchyznianoho medychnoho prostoru: administratyvno-pravovyi aspekt], *Visnyk Kharkivskoho Natsionalnoho Universytetu Vnutrishnikh Sprav*, No. 3, pp. 148–156.

Romaniuk, V.V. (2017), "European impact on the formation of juvenile justice in Ukraine" [Yevropeyskyi vplyv na stanovlennia yuvenalnoi yustysii v Ukraini], *Visnyk Kharkivskoho Natsionalnoho Universytetu Vnutrishnikh Sprav*, No. 3, pp. 88–96.

Rusetskyi, A.A. and Karachevtsev, O.V. (2017), "Certain issues of reimbursement of the moral (non-property) harm" [Okremi pytannia vidshkoduvannia (kompensatsii) moralnoi (nemainovoi) shkody], *Visnyk Kharkivskoho Natsionalnoho Universytetu Vnutrishnikh Sprav*, No. 3, pp. 180–193.

Stepaniuk, R.L. and Abramchuk, V.A. (2017), "Autotechnical expertise and its place in the system of forensic examinations in Ukraine"

[Avtotekhnichna ekspertyza ta yii mistse v systemi sudovykh ekspertyz v Ukraini], *Visnyk Kharkivskoho Natsionalnoho Universytetu Vnutrishnikh Sprav*, No. 3, pp. 73-79.

Tereshchuk, S.S. (2017), "A notice of suspicion and procedural aspects of its appealing" [Povidomlennia pro pidozru ta protsesualni aspekty yoho oskarzhennia], *Visnyk Kharkivskoho Natsionalnoho Universytetu Vnutrishnikh Sprav*, No. 3, pp. 97-104.

Yanovich, Yu.P. (2017), "Inalienable personal procedural rights of a suspect in the criminal proceeding: scope and purpose" [Nevidiemni osobysti protsesualni prava pidozriuvanoho v kryminalnomu provadzhenni: obsiah i tsilove pryznachennia], *Visnyk Kharkivskoho Natsionalnoho Universytetu Vnutrishnikh Sprav*, No. 3, pp. 104-112.

Yemets, L.O. (2017), "Competence of central executive agencies in the field of ensuring ecological safety of the state" [Kompetentsiia tsentralnykh orhaniv vykonavchoi vlady u sferi zabezpechennia ekolohichnoi bezpeky derzhavy], *Visnyk Kharkivskoho Natsionalnoho Universytetu Vnutrishnikh Sprav*, No. 3, pp. 113-124.

Yevko, V.Yu. (2017), "Recognition of marriage as invalid like a measure of responsibility within family law" [Vyznannia shliubu nediisnym yak zakhid vidpovidalnosti u simeinomu pravi], *Visnyk Kharkivskoho Natsionalnoho Universytetu Vnutrishnikh Sprav*, No. 3, pp. 164-172.

Yukhno, O.O. (2017), "Relevant problems of pre-trial investigation of criminal offenses in the field of professional activity of journalists" [Aktualni problemy dosudovoho rozsliduvannia kryminalnykh pravoporushen u sferi profesiinoi diialnosti zhurnalistiv], *Visnyk Kharkivskoho Natsionalnoho Universytetu Vnutrishnikh Sprav*, No. 3, pp. 11-20.

СТАТТЯ НОМЕРА

УДК 343.412(477)

О. О. Южно,

доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри кримінального процесу
та організації досудового слідства факультету № 1
Харківського національного університету внутрішніх справ;
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-4771-0531>

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ
КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У СФЕРІ ПРОФЕСІЙНОЇ
ДІЯЛЬНОСТІ ЖУРНАЛІСТІВ**

Проаналізовано чинне кримінальне і кримінальне процесуальне законодавство, що регулює захист прав, свобод і законних інтересів журналістів при здійсненні ними професійної діяльності під час досудового розслідування, та інші закони з цих питань. Виявлено певні неузгодженості, недоліки, прогалини і неврегульованість окремих питань журналістської діяльності в чинному законодавстві, що негативно впливають на своєчасну реєстрацію, кваліфікацію та на стан досудового розслідування злочинів у сфері професійної діяльності журналістів. Надано пропозиції щодо вдосконалення законодавства з цих питань та взаємодії журналістів з органами досудового розслідування.

Ключові слова: журналіст, професійна діяльність, перешкоджання діяльності, обмін інформацією, взаємодія, родичі і члени сім'ї.

Постановка проблеми. Питання досудового розслідування злочинів у сфері професійної діяльності журналістів сьогодні є досить актуальними і слугують лакмусовим папірцем, що свідчить про рівень розвитку демократії в будь-якому суспільстві, зокрема в нашій молодій незалежній Україні. Журналісти виступають інформаційними посередниками між державою та суспільством, у зв'язку з чим їхня діяльність має значний вплив на життя країни, а метою їхньої роботи є забезпечення громадян об'єктивною, повною, точною та неупередженою інформацією з усіх суспільно важливих питань. Незважаючи на те, що журналісти скаржаться на недостатню увагу до них та критичне реагування на інформацію, що надається ними у ЗМІ, все ж таки у нашому суспільстві вже звикли, що їх віднесено до «четвертої, недержавної гілки влади». Про це додатково підкреслив у червні 2017 року Президент України Петро Порошенко з нагоди їх професійного свята. Слід нагадати, що авторство визначення щодо «четвертої гілки влади» приписується як англійському романістові Г. Філдінгу, так і політичному філософу Е. Берку. Найбільшим полем для реалізації конституційного права на свободу слова є засоби масової інформації [1, с. 6–7].

Враховуючи гостроту проблем, що постійно порушують журналісти в суспільстві, проти них, їхніх близьких родичів і членів сімей в окремих випадках вчиняються злочини, пов'язані з їх професійною

діяльністю чи перешкоджанням цій діяльності. Досудове розслідування цієї категорії кримінальних правопорушень не тільки викликає значний суспільний резонанс, але й пов'язане з певними проблемами, висвітлення яких і пропонування шляхів вирішення яких є **метою** нашого дослідження.

Виклад основного матеріалу. Слідчі, прокурори й судді у своїй діяльності як державні посадовці розуміють, що розвиток засобів масової інформації постійно йшов і продовжує йти в ногу з прогресом у соціальній і культурній організації та є не тільки одним із символів сучасного світу, але й активним каталізатором усіх суспільних змін. Критика і контроль з порушуваних журналістами питань є незручними для окремих структур органів влади та окремих посадових осіб, але необхідними і важливими функціями журналістики, яка передбачає наявність свободи преси у суспільстві та вважається одним із найбільших досягнень демократії. Це сприяє забезпеченню плюралізму думок і позицій та можливості дискусійності з будь-якого питання. Для загального уявлення про актуальність розгляданого питання щодо розслідування кримінальних правопорушень означеної категорії слід навести статистичні дані стосовно проведення досудового розслідування в цій категорії кримінальних проваджень (рис. 1).

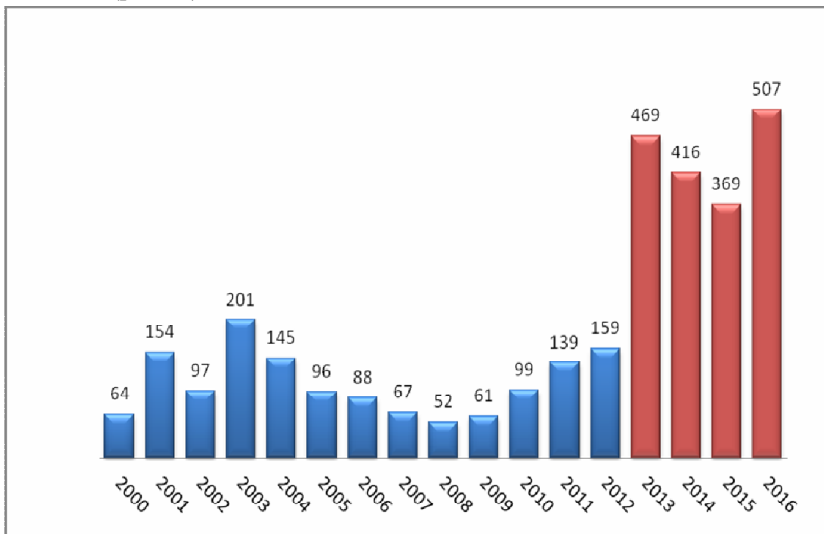

Рис. 1. Відомості про кількість злочинів, вчинених стосовно журналістів у 2000–2016 роках

Окремо зупинимось на статистичних даних останніх років, коли кримінальну відповідальність за злочини проти журналістів було посилено. Так, у 2013 році за ст. 171 КК України «Перешкоджання

законній професійній діяльності журналістів» всіма слідчими підрозділами поліції країни розпочато досудове розслідування 161 правопорушення (до суду направлено 10), у 2014 році – 164 (до суду направлено 8), у 2015 році – 114 (до суду направлено 10), у 2016 році – 158 (до суду направлено 12), за 5 місяців 2017 року за 92 фактами розпочато досудове розслідування, з яких за ст. 171 КК України у 65 кримінальних провадженнях, направлено до суду 8 кримінальних проваджень щодо 9 злочинів проти журналістів. Окремо слід зазначити, що за ч. 3 ст. 171 КК України за ознаками «переслідування журналіста за виконання професійних обов'язків, за критику, здійснюваного службовою особою або групою осіб за попередньою змовою» протягом 2016 та 2017 років зареєстровано по 1 кримінальному провадженню, а за ст. 163 «Порушення таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної чи іншої кореспонденції, що передаються засобами зв'язку або через комп'ютер», яка запроваджена у чинний Кримінальний кодекс України у 2016 році, порушено лише 1 кримінальне провадження. Вказані статистичні дані додатково свідчать про актуальність і важливість дослідженого питання для подальшого розвитку законності й демократії в нашій країні.

Водночас слід наголосити, що професійна діяльність журналістів покладає на них величезну відповідальність, зокрема вони повинні пам'ятати, що свободою слова їм слід користуватись виважено і обережно, не забуваючи про необхідність підкорятися об'єктивним законам природи і суб'єктивним законам суспільства і про те, що не може бути свободи для однієї особи за рахунок обмеження свободи іншої. Свобода слова не означає всюдозволеність і безвідповідальність. Діяльність журналістів повинна відповідати основним традиціям і нормам журналістської етики, яка базується на принципах професіоналізму та соціальної відповідальності. Відступлення від окремих норм належної та етичної поведінки журналістів призводить до дискусії в суспільстві. Зокрема обговорюються питання щодо доцільності посилення відповідальності журналістів за неправдиву інформацію. Журналісти не погоджуються з їхнім обов'язком спростувати непідтверджену інформацію саме в тому ЗМІ й на тій сторінці, де її було подано.

Стосовно механізму проведення досудового розслідування кримінальних правопорушень у сфері професійної діяльності журналістів або проти них особисто складних і особливих законодавчих або процесуальних проблем не виникає, тому що процесуальний порядок, як і за будь-якими іншими категоріями кримінальних правопорушень, стосовно вказаної категорії громадян та посадових осіб чітко регламентовано чинним кримінальним і кримінальним процесуальним законодавством України. Однак, на нашу думку, є певні специфічні для такої категорії кримінальних проваджень питання, що впливають на якість і своєчасність досудового розслідування з цього напрямку, вирішення яких у подальшому могло б сприяти підвищенню ефективності досудового розслідування таких видів злочинів та

захисту прав журналістів. На цих питаннях доцільно зупинитись більш детально.

Як свідчить досвід, з прийняттям будь-якого нового закону про посилення кримінальної чи іншої відповідальності правозастосовна практика його впровадження проходить дещо повільно, оскільки в законах міститься обмежена інформація, понятійний апарат і шляхи реалізації та виконання. Під час дослідження доцільно зупинитись на проблемах бланкетного законодавства щодо регулювання журналістської діяльності. З 1992 року з прийняттям закону України «Про інформацію» розпочалося законодавче будівництво українського медіа-простору. На сьогодні законодавча база з цих питань становить понад десять законних і підзаконних, або нормативно-правових, актів. З одного боку, це свідчить про значущість і важливість зазначеної сфери суспільних відносин, а з іншого, така кількість правових актів призводить до окремих протиріч у питаннях регулювання діяльності ЗМІ, наявних професійних прав та обов'язків журналістів, проблем їх реалізації та захисту прав. На сьогодні найбільш затребуваними засобами масової інформації як у світі, так і в Україні є преса (друковані видання), телебачення, радіо, а також інтернет-середовище, кіно та ін.

У зв'язку з тим, що в Україні тільки формується і вдосконалюється медіа-простір, на підставі вищезазначеного та наявності певних проблем, а також враховуючи споріднені цілі і завдання для вказаних та інших засобів масової інформації, на нашу думку, логічно і доцільно було б на сьогоdnішньому історичному етапі передбачити ухвалення єдиного законодавчого акта про всі види ЗМІ, який би: 1) визначав загальні принципи журналістської діяльності; 2) визначав сутність і поняття журналіста; 3) розширив поняття і сутність перешкоджання журналістській діяльності; 4) встановлював їх права й обов'язки; 5) встановлював однотипний документ (посвідчення та ін.) для журналістів усіх видів засобів масової інформації; 6) визначав створення і ведення Єдиного реєстру журналістів України (за аналогією Єдиного реєстру адвокатів). Указане питання є дискусійним, але важливим на сучасному етапі для нашої країни.

У зарубіжних країнах це питання також регулюється по-різному. США, Велика Британія, Нідерланди, Німеччина, Норвегія, Канада не мають єдиного законодавства для ЗМІ. Така інформаційна діяльність регулюється на підставі цивільного, кримінального та іншого законодавства. Проблеми, що виникають в останні роки у сфері інтернет-діяльності, регулюються в цих країнах загальним законодавством, а в 1988 році у Франції Державна рада з юридичних питань зробила висновок про відсутність необхідності ухвалення такого законодавства. Однак 15 грудня 2012 року в Дубаї на Всесвітній конференції міжнародного електрозв'язку в п. 2 ст. 10 прийнятого Регламенту КНР, арабські країни та Росія намагалися розділити контроль над цією сферою згідно з фактичними державними кордонами, але цей Регламент не має обов'язкового характеру. Тобто питання про таке законодавче закріплення у світі також залишається дискусійним.

Однак слід наголосити, що вказаний стан цього питання, а також надана пропозиція мають важливе значення для працівників досудового розслідування, правоохоронних органів і суду, оскільки у кримінальних провадженнях, крім керування законом про кримінальну відповідальність (Кримінальним кодексом України), КПК України (Кримінальним процесуальним кодексом України), слідчі, прокурори повинні звертатися й до бланкетного (відсилочного) законодавства з метою надання об'єктивної правової оцінки конкретним діям (бездіяльності) підозрюваних осіб та забезпечення прав, свобод і законних інтересів усіх учасників кримінального провадження, а також забезпечення правового захисту журналістів. Це пов'язано з тим, що слідчий, прокурор повинні встановити, в чому конкретно саме виражались злочинні дії винної чи винних осіб і яким чином вони перешкождали професійній діяльності журналіста (обмежене і досить скорочене визначення останнього є в нормах ст. 171 Кримінального кодексу України, але цього недостатньо для правильної кваліфікації злочинів, вчинених стосовно журналістів). Наприклад, у законах «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», «Про інформаційні агентства» та інших законах поняття «журналіст» визначено по-різному, але воно стосується не всіх видів ЗМІ.

Іншою проблемою є невизначення ознак однотипного документального підтвердження їх професійної належності до такої категорії осіб у чинному законодавстві, що також суттєво впливає на своєчасну та правильну кваліфікацію слідчим, прокурором злочинів проти журналістів. Наприклад, не в усіх вказаних та інших законах визначено правове регулювання і зразок видачі певного виду службового посвідчення для журналістів у конкретному виді ЗМІ.

Мають місце й інші питання, щодо яких існують суттєві відмінності (наприклад, підстави звільнення журналіста від відповідальності залежно від виду ЗМІ, ознаки інформації з обмеженим доступом). Водночас визначення поняття «журналіст», а також питання належності до журналістської спеціальності в указаних та інших законах розраховано тільки для працівників друкованих видань ЗМІ, а стосовно журналістів теле- та радіомовлення таке визначення не встановлено. Діяльність засобів масової інформації в мережі Інтернет та їх представників (наприклад, власників інтернет-видань, блогерів, власників інтернет-сторінок, зокрема досить зростаючих на сьогодні локальних, регіональних інтернет-видань), крім мережевих, що мають off-line аналоги, також законодавчо не врегульовано [2, с. 33–35]. Крім того, більш широке визначення поняття «перешкоджання журналістській діяльності» щодо кожного виду ЗМІ взагалі законодавчо не встановлено і не врегульовано (крім норм ст. 171 Кримінального кодексу України), у зв'язку з чим регулювання журналістської діяльності знаходиться не в повному обсязі у правовому полі. До речі, такий досвід правового регулювання вказаних проблем є в Республіці Казахстан та Росії.

Слід окремо наголосити, що інтернет-журналістика на сьогодні стає істотною складовою інформаційної індустрії в Україні, а інтернет-ЗМІ для українських користувачів – найважливішим і найбільш поширеним джерелом інформації. Інтернет є майданчиком вільного спілкування між людьми, і його регулювання залежить від того, які цілі переслідує влада: регулювати і вдосконалювати регулювання цього напрямку чи контролювати. Окремі науковці підтримують найбільш коректне, на нашу думку, дотримання «західного» підходу щодо регламентації таких відносин, із наданням можливостей широкій саморегуляції діяльності суб'єктам цього напрямку та встановленням загальних обмежень, які стосуються будь-яких ЗМІ.

Усі вказані неузгодження і розбіжності належать до проблем щодо подальшого вдосконалення ефективного забезпечення правового захисту діяльності журналістів усіх сфер, зокрема й під час досудового розслідування. Наприклад, якщо належність особи до журналістської діяльності не підтверджується документально, працівники слідчих органів не можуть зареєструвати відповідну заяву або інформацію про кримінальне правопорушення в Єдиному реєстрі досудових розслідувань і проводити кримінальне провадження саме за ознаками ст. 171 Кримінального кодексу України «Перешкодження законній професійній діяльності журналістів», а вимушені реєструвати злочин за іншими статтями Кримінального кодексу України, що викликає певний негативний суспільний резонанс і зауваження міжнародних інституцій, громадськості та ЗМІ України до правоохоронних органів та не забезпечує своєчасний правовий захист журналістів на досудовому розслідуванні. Так, безпосереднім об'єктом злочину за ч. 1 ст. 171 КК України є встановлений порядок здійснення законної професійної діяльності журналістів, що повинно більш конкретно міститись і визначатись у законі, який регламентує журналістську діяльність стосовно кожного виду ЗМІ окремо (це на сьогодні визначено тільки в Державному класифікаторі професій України відповідно до професійних назв посад (роботи) журналіста, але цього немає в єдиному законі, що регулює діяльність журналістів щодо всіх видів ЗМІ. Крім того, у ч. 2 ст. 171 Кримінального кодексу України визначено загальне поняття «перешкодження законній діяльності журналіста», але не виділено і не класифіковано особливостей таких дій стосовно журналістів певного виду ЗМІ, що доцільно було б визначити в окремому законі про діяльність журналістів, або внести відповідні зміни до тих, що вже є чинними. У зв'язку з відсутністю правового регулювання цього питання слідчий, прокурор не може правильно кваліфікувати злочини, що вчиняються стосовно журналістів.

Слід коротко охарактеризувати удосконалення кримінально-правового регулювання розглядуваного питання. Доцільно акцентувати увагу на тому, що в Україні за останні роки було вжито певних заходів для вдосконалення правового захисту журналістів, зокрема щодо посилення їх кримінально-правового захисту. Так, зокрема, ст. 17

закону України «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів» прирівнює кримінальну відповідальність за вчинення злочину проти журналіста у зв'язку з виконанням ним професійних обов'язків або перешкодження його службовій діяльності до кримінальної відповідальності за вчинення таких же дій проти працівника правоохоронного органу. Вказане положення знайшло також своє відображення і закріплення в нормах Кримінального кодексу України, зокрема у його статтях 345-1 «Погроза або насильство щодо журналіста», 347-1 «Умисне знищення або пошкодження майна журналіста», 348-1 «Посягання на життя журналіста», 349-1 «Захоплення журналіста як заручника». За півтора року дії таких положень законодавства за цими статтями Кримінального кодексу розпочато понад 90 кримінальних проваджень, тобто окремі позитивні зміни з цих питань у досудовому розслідуванні поступово відбуваються. Крім указаного, у 2015 році додатково законодавчо вдосконалено ст. 375 Кримінального кодексу України «Постановлення суддею (суддями) завідомо неправосудного вироку, рішення, ухвали або постанови», частиною 2 якої передбачено досить суворе покарання від 5 до 8 років позбавлення волі за спричинення тяжких наслідків або вчинених з корисливих мотивів, в інших особистих інтересах чи з метою перешкодження законній професійній діяльності журналіста [3]. Водночас, постійно відчуваючи у засобах ЗМІ особливе загострення проблемних питань навколо правоохоронних органів, нами не спостерігається активної позиції Міністерства юстиції України з цих питань, яке б ініціювало підготовку відповідних матеріалів та їх передачу згідно з підслідністю щодо вчинених суддями порушень відповідно до вказаної статті Кримінального кодексу України.

У діяльності практичних підрозділів досудового розслідування виникають проблеми щодо кваліфікації злочинів проти журналістів. Під час дослідження, проведеного ад'юнктом кафедри криміналістики та судової експертології факультету № 1 Харківського національного університету внутрішніх справ Артемом Коваленком щодо розслідування вбивств журналістів, встановлено, що в діяльності практичних підрозділів досудового розслідування мають місце окремі випадки, коли попередня кваліфікація злочину проти журналістів здійснюється, наприклад, як звичайного вбивства, за ст. 115 Кримінального кодексу України «Умисне вбивство» або ст. 121 «Умисне тяжке тілесне ушкодження», а не за ознаками злочинів, що посилюють кримінальну відповідальність за вчинення злочинів проти журналістів, зокрема за ст. 345-1, 347-1, 348-1, 349-1 Кримінального кодексу України, що чинним законодавством прирівнюється до кваліфікації злочинів, учинених стосовно працівника правоохоронного органу [1, с. 75–76]. Так, наприклад, убивство журналіста Павла Шеремета станом на лютий 2017 року, згідно з інформацією МВС України, залишалось кваліфікованим за ст. 115 Кримінального

кодексу України як звичайне вбивство замість ст. 384-1 КК України «Посягання на життя журналіста».

Висновки. Слід наголосити, що, як і раніше, досить гострим, проблемним і резонансним питанням залишається проблема належної та ефективної взаємодії між журналістами, які паралельно проводять журналістське розслідування щодо вчиненого злочину стосовно конкретного журналіста чи журналістів, і слідчими, які проводять досудове розслідування таких кримінальних проваджень, з таких питань: 1) своєчасного і взаємного обміну інформацією стосовно обставин вчиненого злочину; 2) стосовно виявлених журналістами доказів (за якими слідчому, прокурору необхідно, наприклад, проводити експертизи або які потрібно процесуально оформлювати як докази), а також стану розслідування на певному етапі та інших питань; 3) доцільності чи недоцільності оприлюднення на певному етапі результатів досудового розслідування з метою визначення з тактичних міркувань доцільності дотримання або, навпаки, розкриття таємниці слідства або з інших питань, спрямованих на захист прав, свобод і законних інтересів журналістів, їхніх близьких родичів або членів сімей і колег та інших учасників кримінального провадження, які проходять за такими категоріями кримінальних проваджень. Із метою захисту свідків (яких у більшості випадків у кримінальному провадженні буває досить незначна кількість) слідчий мотивує журналістам про обмеження розкриття таємниці слідства на певному етапі розслідування, але інколи у журналістів сенсаційність перевищує таку мотивацію слідчих органів і вони не виконують такі умови, що в більшості випадків не сприяє швидкому, повному та неупередженому розслідуванню й судовому розгляду (ст. 2 КПК України) і в таких випадках передчасно розкривається таємниця слідства всупереч тактиці розслідування конкретного злочину. З метою поліпшення цього напрямку діяльності щодо взаємодії між керівництвом Національної поліції України і Міністерством юстиції України підписано відповідний Меморандум, що, на нашу думку, буде сприяти вирішенню наявних проблем.

Слід підтримати наукову позицію про доцільність визнання слідчим, прокурором потерпілими у кримінальному провадженні за злочинами, вчиненими стосовно близьких родичів або членів сім'ї журналіста, не тільки вказаних осіб, але й визнання потерпілим також і самого журналіста, зокрема за статтями 345-1 «Погроза або насильство щодо журналіста», 347-1 «Умисне знищення або пошкодження майна журналіста», 348-1 «Посягання на життя журналіста», 349-1 КК України «Захоплення журналіста як заручника», оскільки вчинення злочину відносно його родичів прямо чи опосередковано, на думку злочинців, має вплинути й на журналіста. Таку практику, на нашу думку, слід запровадити у діяльність практичних підрозділів досудового розслідування і органів прокуратури та внести відповідні зміни у чинне законодавство.

У практиці органів досудового розслідування та органів прокуратури існує окрема проблема при розслідуванні злочинів, учинених

стосовно журналістів, що пов'язана з неможливістю в окремих випадках виконати таку важливу для отримання доказів слідчу дію, як свідчий експеримент, із метою відтворення дій, обстановки, обставин певної події (згідно з положеннями ст. 240 КПК України), якщо злочин вчинено в наступних умовах: 1) при масових заворушеннях; 2) у зоні військових дій, зокрема в зоні АТО, що ускладнює виявлення, фіксацію і оцінку доказів у кримінальному провадженні щодо розглядуваної категорії злочинів.

Крім того, на нашу думку, доцільно було б розповсюдити досвід роботи Одеського державного університету внутрішніх справ попередніх років щодо проведення факультативних занять із журналістами, які коментують кримінальну хроніку, та з іншими бажаними журналістами, що полягає у підвищенні журналістами знань кримінально-правової термінології, теорії держави і права й сутності поліцейської діяльності та з інших питань правоохоронної діяльності поліції, прокуратури. Від цього авторитет і професійна майстерність журналістів не впали б, а тільки б підвищились. Із метою підготовки журналістів для роботи безпосередньо в правоохоронних органах і суді було б доцільно організувати в навчальних закладах системи МВС України та Міністерства юстиції України підготовку таких спеціалістів, використовуючи практику України та держав СНД щодо підготовки військових журналістів.

Вирішення вказаних та інших зазначених питань, на нашу думку, буде сприяти підвищенню законності, ефективності та якості проведення досудового розслідування злочинів, учинених у сфері професійної діяльності журналістів, захисту їх прав, свобод і законних інтересів. Утім, порушені проблеми не є остаточними і підлягають окремому дослідженню або науковому вивченню.

Список бібліографічних посилань: 1. Павликівський В. І. Кримінально-правове забезпечення свободи слова та професійної діяльності журналістів в Україні : монографія. Харків : Вид. Панов, 2016. 488 с. 2. Цехан Д. М. Правове регулювання мережі Інтернет як передумова її декриміналізації. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. Вип. 65. С. 668–676. URL: <http://www.apdp.in.ua/v65/91.pdf> (дата звернення: 05.10.2017). 3. Кримінальний кодекс України : станом на 4 верес. 2017 р. Харків : Право, 2017. 268 с.

Надійшла до редколегії 05.10.2017

Юхно А. А. Актуальные проблемы досудебного расследования уголовных правонарушений в сфере профессиональной деятельности журналистов

Проанализировано действующее уголовное и уголовное процессуальное законодательство, регулирующее защиту прав, свобод и законных интересов журналистов при осуществлении ими профессиональной деятельности во время досудебного расследования, и другие законы по этим вопросам. Выявлены определенные несоответствия, недостатки, пробелы и неурегулированность

отдельных вопросов журналистской деятельности в действующем законодательстве, которые негативно сказываются на своевременной регистрации, квалификации и на состоянии расследования преступлений в сфере профессиональной деятельности журналистов. Даны предложения по совершенствованию законодательства по этим вопросам и взаимодействию журналистов с органами досудебного расследования.

Ключевые слова: журналист, профессиональная деятельность, противодействие деятельности, обмен информацией, взаимодействие, родственники и члены семьи.

Yukhno O. O. Relevant problems of pre-trial investigation of criminal offenses in the field of professional activity of journalists

The author has analyzed the current criminal and criminal procedural legislation of Ukraine regulating the protection of the rights, freedoms and legal interests of journalists in exercising their professional activities, which is used during the pre-trial investigation to assess the committed crimes in this area, as well as other laws on the above mentioned and other issues. Some inconsistencies, disadvantages, gaps and unsettled issues, in particular the journalistic activity itself, and directly the pre-trial investigation, which take place in the current legislation, have been revealed. The said negatively affects the timely registration, qualification and the state of pre-trial investigation of crimes committed in order to counteract the professional activities of journalists and in general, the authority of both law enforcement and other state agencies. Propositions for improving the regulatory base on these issues have been provided.

The author has also provided propositions to improve the interaction of journalists with pre-trial investigation agencies in order to use the acquired information and evidence by journalists for successful and effective use in the investigation of criminal proceedings of such a category, as well as in order to protect their rights, freedoms and legitimate interests, up to court hearings. The court practice concerning the consideration of criminal proceedings (cases) on the studied category of crimes has been analyzed and the relevant propositions according to the established research results have been provided. Besides, the author has presented suggestions regarding the recognition of victims journalists themselves, along with close relatives of journalists, in certain categories of criminal offenses. The peculiarities of collection, recording, evaluation of evidence and carrying out certain investigative actions in the area of antiterrorist operation have been established. Besides, the author has provided recommendations for training journalists for law enforcement agencies at higher educational institutions of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine and the Ministry of Justice of Ukraine, as well as conducting introductory optional courses on legal profession for working journalists.

Keywords: journalist, professional activity, opposing the activity, exchange of information, interaction, relatives and family members.

ФУНДАМЕНТАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА

УДК 310.131

Л. І. Каленіченко,

кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права факультету № 1 Харківського національного університету внутрішніх справ; ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-4068-4729>

ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОГО ПРИМУСУ

Виокремлено та проаналізовано основні ознаки державно-правового примусу, сформульовано визначення цього правового явища. Під державно-правовим примусом запропоновано розуміти метод впливу держави на особу та суспільство, який здійснюється через правозастосовну діяльність незалежно від волі та бажання юридично зобов'язаних суб'єктів з метою забезпечення належної реалізації норм права.

Ключові слова: державно-правовий примус, державний примус, правовий примус, державна влада, метод впливу держави.

Постановка проблеми. Одним із головних завдань сучасних держав є забезпечення суспільної злагоди та правопорядку в суспільстві. При цьому ефективність реалізації цього виду завдання певною мірою залежить від досконалості системи державно-примусових заходів держави та якості їх застосування суб'єктами правозастосовної діяльності. У центрі системи державно-примусових заходів будь-якої держави незалежно від форми її правління, режиму чи устрою перебуває категорія державно-правового примусу. Державний примус як відносно відокремлена самостійна правова категорія має низку суттєвих ознак, які у своїй сукупності розкривають сутність цього правового явища, характеризують його зміст.

Стан дослідження. На сторінках юридичної наукової літератури М. І. Коркунов, О. Р. Трешова, Ю. П. Битяк, В. Б. Авер'янов, А. Т. Комзюк, В. В. Серьогіна, О. С. Попкова та ін. неодноразово зверталися до змісту дефініції державного примусу. На загальнотеоретичному рівні окремі аспекти його сутності та правової природи були предметом наукових досліджень С. С. Алексєєва, М. В. Вітрука, С. В. Медведєвої, В. В. Серьогіної, О. М. Шевчука та ін. Однак на сьогодні проблема визначення сутності державно-правового примусу на загальнотеоретичному рівні потребує додаткового спеціального дослідження.

У цій статті автор поставив за **мету** надати загальнотеоретичну характеристику державно-правового примусу, виокремити та проаналізувати його основні ознаки та сформулювати визначення цього правового явища.

Виклад основного матеріалу. В юридичній науковій літературі немає одностайності в поглядах щодо сутності державного примусу.

Деякі автори вважають, що примус – це метод здійснення державної влади [1, с. 114], метод державного керівництва суспільством [2, с. 98], засіб здійснення державної влади, форма її функціонування [3, с. 9] або прояву [4, с. 122], частина державних функцій [5, с. 6].

У цьому дослідженні ми будемо розглядати державний примус як невід’ємну ознаку державної влади, метод її здійснення та засіб правового впливу на суспільні відносини. У зв’язку з цим вважаємо за доцільне проаналізувати зв’язок державного примусу та державної влади.

Найвищою формою організації суспільства є держава. Як і будь-яка із стійких спільнот людей, вона у межах реалізації своєї сутності та призначення – управління суспільством спирається на державну владу. Хоча, слід окремо зауважити, що всі інші види суспільної влади (батьківська, релігійна, політична, громадська тощо) також існують у державі.

Державна влада – це не будь-чия воля, а сила, що впливає з усвідомлення громадянами їх залежності від держави й спонукає їх робити те, що вони вважають за необхідне, оскільки відчують себе залежними від неї [6, с. 250]. «Державна влада – це основана на самостійній силі воля одних підкорити собі волю інших» [7, с. 190]. На державну владу поширюються всі ознаки суспільної (соціальної) влади. Проте як окремий вид суспільної влади державна влада має ознаки, властиві лише їй. До них слід віднести такі: 1) видання загальнообов’язкових правових норм; 2) застосування державного примусу [8, с. 127].

Таким чином, державний примус є одним з атрибутів, визначальних ознак державної влади. При цьому лише держава має монопольне право вживати заходів державного примусу в суспільстві.

Монополія держави щодо застосування державного примусу, на наш погляд, з одного боку, пояснюється сутністю держави, завданнями та функціями, покладеними суспільством на цю політичну форму організації. «Держава покликана виконувати спільні для суспільства справи, здійснювати такі заходи, які за своїм характером не можуть бути реалізовані іншими організаціями. Це не тільки оборона країни, створення мережі транспорту і зв’язку, боротьба з епідеміями та стихійними лихами, але і підтримання громадського порядку, недопущення в суспільстві такого протиборства різних сил, яке може призвести до анархії і її розпаду. Ці завдання вирішуються, перш за все, правовими засобами (встановлення порядку організації і діяльності партій, громадських організацій, розпуск антиконституційних організацій за рішеннями суду тощо), але використовуються також і інші численні засоби» [9, с. 34], до яких належать і державно-примусові.

Однак, з іншого боку, монопольне право держави застосовувати щодо всіх членів суспільства державно-примусові заходи впливає зі змісту самої ідеї суспільного договору, яка лежить у підґрунті догвірної теорії виникнення держави епохи Просвітництва.

У контексті аналізу позицій учених-філософів щодо сутності суспільного договору (Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо) вважаємо за доцільне підкреслити, що державний примус як невід'ємна властивість державної влади є засобом правового впливу на суспільні відносини з метою їх упорядкування та досягнення сутнісного призначення держави перед суспільством – забезпечення миру, злагоди, безпеки тощо.

Держава, на відміну від інших суб'єктів суспільної (соціальної) влади, є єдиним юридичним інститутом легалізованого примусу щодо всього суспільства. Тими чи іншими засобами примусу володіють також недержавні об'єднання (наприклад, політична партія може оголосити стягнення своєму членові, а як найвищий захід покарання – виключити зі своїх лав). Аналогічні заходи щодо своїх членів можуть вживати й інші організації [9, с. 34]. Проте лише держава має право застосовувати легальні примусові заходи щодо всього суспільства з метою підкорення суб'єктів права, членів суспільства, установленим на державному рівні правилам поведінки. Інакше кажучи, лише держава через відповідні державні органи має монополне право вживати заходів примусу до членів суспільства задля підкорення їх своїй волі навіть усупереч їх власній волі.

Звернімо окремо увагу на те, що однією з ознак застосування державного примусу в межах здійснення державної влади у правовій демократичній державі є його легалізованість і легітимність. Термін «легітимність» іноді переводять із французької як «законність» або «узаконеність». Проте такий переклад визнається в юридичній літературі не зовсім точним. На думку І. М. Жаровської, «законність, що розуміється як дія відповідно до закону, відбивається категорією «легальність». Поняття ж легітимності має оцінний, етичний і політичний характер, легальність – формально-юридичний і етично нейтральний. Державна влада, навіть не популярна, як правило, легальна. В той же час вона може бути нелегітимною, тобто не сприйматися народом, видавати закони на власний розсуд і використовувати їх як знаряддя організованого насильства, здійснювати свавілля і беззаконня» [10, с. 22].

Отже, легальність і легітимність є взаємопов'язаними, відносно самостійними правовими явищами. Легальність – це юридичне вираження легітимності. Легальність у загальному вигляді являє собою здатність державної влади, державного примусу втілюватись у нормах права та функціонувати в їх межах. Тобто легальність державної влади та державного примусу фіксує лише відповідність заходів державного примусу вимогам чинних правових норм, а також їх відповідність вимогам реалізації, передбаченим системою чинного законодавства відповідної держави.

Таким чином, існують два елементи легальності влади: 1) створення народом правового поля для здійснення владної функції (не лише органічні закони, але й законодавство держави в цілому:

будь-який нормативно-правовий припис забезпечується державним примусом, а отже, необхідною є регламентація його застосування); 2) здійснення владної функції повноважними органами у межах і відповідно до встановленого народом правового поля [11, с. 85].

У свою чергу, легітимність державної влади й державного примусу полягає у ставленні суспільства та світового співтовариства до державної влади як такої та до застосовуваних нею примусових заходів. При цьому легітимні влада й державний примус завжди вимагають легалізації, проте не будь-які легалізована влада та заходи державного примусу є легітимними. Право є не лише засобом легалізації примусової діяльності держави, але й, як правило, засобом її легітимності. Однак для виконання останньої ролі саме право має бути легітимним в уявленнях населення, відповідати загальнолюдським цінностям, виробленим тисячолітньою практикою людства, що містяться у сучасних демократичних конституціях [9, с. 34].

Категорія державного примусу, з одного боку, є статичною, а з іншого, – динамічною. Статично примус впливає на свідомість і поведінку суб'єктів права у формі правових інститутів, динамічно – як правове явище, система правовідносин [12, с. 16].

Державний примус, як будь-яке правове явище, має певний зміст. У межах його змістової характеристики, на наш погляд, слід звернути увагу на два основні елементи – на потенційний і реальний примус (правовий вплив або правове регулювання) [12, с. 17; 13, с. 14].

Держава у нормах права закріплює конкретні правила поведінки та примусові заходи, що потенційно можуть настати для суб'єкта права за невиконання або неналежне виконання цих нормативно-правових приписів. І потенційна можливість настання негативних наслідків за невиконання тієї чи іншої норми права, на наш погляд, чинить інформаційно-психологічний, виховний, стимулюючий та примусовий вплив на юридично значущу поведінку суб'єктів права. Тобто з моменту ознайомлення суб'єктів права зі змістом норм права у них виникає певна правова установка на відповідний вид юридично значущої поведінки. Закріплені у змісті норм права державно-примусові заходи впливають на правову свідомість та правову культуру особи, суспільства тощо. У цьому випадку, на нашу думку, необхідно вести мову про психологічну форму державного примусу, яка діє, перш за все, у межах правового впливу і тісно пов'язана з таким методом здійснення державної влади, як переконавання.

На думку Н. М. Крестовської та Л. Г. Матвеевої, переконавання являє собою метод активного психологічного впливу на волю та свідомість людини з метою формування в неї розуміння необхідності суспільно корисної поведінки. Різновидами методу переконавання є заохочення та рекомендація [14, с. 133]. У межах застосування методу переконавання у людини як суб'єкта права формується почуття відповідальності за наслідки обраного нею варіанту юридично значущої поведінки.

У свою чергу, державний примус є психологічним, матеріальним або фізичним (зокрема насильницьким) впливом повноважних органів посадовців держави на людину з метою спонукати її до суспільно корисної поведінки навіть проти її бажання [14, с. 133]. Тобто державний примус певною мірою обмежує свободу й волю людини, ставить її в таке становище, коли в неї немає вибору, крім варіанту, запропонованого (нав'язаного) державною владою [14, с. 133].

Реалізація «реального примусу», який діє в межах правового регулювання, на відміну від потенційного примусу (що діє в межах правового впливу), тісно пов'язана з процесом застосування встановлених правовими нормами заходів впливу морального, майнового, фізичного та іншого характеру, які мають на меті попередження правопорушень, покарання та виховання правопорушників і застосовуються незалежно від волі та бажання правозобов'язаних суб'єктів [9, с. 38].

З огляду на зазначене маємо підстави підкреслити, що потенційний примус виникає та діє з моменту ухвалення відповідного нормативно-правового акта, який містить відповідні зобов'язування, заборони, обмеження та покарання. Натомість реальний примус тісно пов'язаний із правозастосовною діяльністю й реалізується відповідними компетентними органами та посадовими особами незалежно від волі та бажання правозобов'язаних суб'єктів, у межах права з метою попередження правопорушень, покарання та виховання правопорушників.

Застосування державного примусу не залежить від волі та бажання суб'єктів права, щодо яких він здійснюється. Сутність державного примусу полягає саме у тому, що він здійснюється незалежно від волі та бажання суб'єкта права. Тобто процес реалізації примусових заходів не залежить від бажання конкретного суб'єкта права у конкретній життєвій ситуації виконувати чи не виконувати їх. Наприклад, митний огляд, перевірка документів чи припинення руху транспорту як адміністративно-правові заходи здійснюються й можуть здійснюватися як у добровільному порядку, так і за допомогою примусу.

При цьому в деяких випадках добровільне виконання обов'язків суб'єктом права виключає можливість застосування примусу. Наприклад, дотримання обмежень державним службовцем щодо зайняття підприємницькою та іншою оплачуваною діяльністю виключає можливість застосування щодо нього заходів державного примусу. У цьому контексті ми погоджуємося з думкою О. Р. Трещової про те, що «для відмежування примусового від непримусового впливу застосовується критерій психічного ставлення суб'єкта до покладеного на нього обов'язку. У цій рисі державного примусу відображається взаємодія примусу та переконання, яка підкреслює необхідність важливого використання примусу тоді, коли метод переконання не досяг потрібного результату» [15, с. 96–97].

До системи заходів примусу деякі вчені відносять юридичні санкції, тобто державно-примусові заходи, що є реакцією держави на протиправну поведінку конкретної особи, й державно-необхідні, профілактичні та превентивні засоби примусу [2, с. 30; 16, с. 75; 8, с. 472].

Окрім зазначеної точки зору, щодо груп заходів державного примусу в загальнотеоретичній літературі існує позиція, згідно з якою його засоби слід поділяти на: 1) засоби попереджувального впливу; 2) засоби припинення; 3) засоби поновлення; 4) покарання (стягнення, відповідальності) [16, с. 83–84].

Аналіз сутності та змісту зазначених груп заходів державно-правового примусу дає підстави зауважити, що засоби попереджувального впливу, засоби припинення й засоби поновлення є підмножинами єдиної системи засобів державного примусу. Кожна з указаних груп засобів державного примусу має власний закріплення на законодавчому рівні перелік заходів реалізації та переслідує відповідну мету.

Звернімо увагу на те, що поряд із загальнотеоретичною точкою зору, згідно з якою до системи заходів примусу належать державно-примусові заходи та державно-необхідні, профілактичні й превентивні засоби примусу [2, с. 30; 16, с. 75; 8, с. 472], або засоби попереджувального впливу, засоби припинення, засоби поновлення та засоби покарання (стягнення, відповідальності) [16, с. 83–84]. Деякі вчені стверджують, що державний примус здійснюється лише у зв'язку з неправомірним, шкідливим для суспільства діянням, є реакцією на протиправну поведінку та застосовується лише до конкретних суб'єктів права, які порушили юридичні норми [17, с. 3–4]. Вчені, які підтримують указану позицію, звужують зміст засобів державно-правового примусу до застосування юридичних санкцій за вчинене порушення суб'єктивних прав, правопорушення чи об'єктивно протиправне діяння (у визначених законом випадках).

Ми підтримуємо позицію, згідно з якою державно-правовий примус застосовується не лише у зв'язку з неправомірною поведінкою, а і в ролі превентивних заходів (наприклад, митний огляд); на нашу думку, він здійснюється різними засобами – попереджувальними, запобіжними та відновлювальними.

В юридичній науковій літературі немає одностайності в поглядах щодо першоджерела правової природи примусу. Одні вчені вважають, що примус, перш за все, походить від держави, має «державний характер». У межах цієї позиції державний примус розуміється як «оснований на організаційній силі та здійснюваний спеціальним апаратом вплив на поведінку людей, який обмежує їх самовизначення з метою підкорення їх в поведінки волі держави» [18, с. 14]. При цьому право у такому випадку є вторинним щодо державного примусу та держави взагалі. Воно як суспільний регулятор виникає в результаті реалізації державного примусу, що, у свою чергу, дає підстави прихильникам цього підходу визначити характер примусу саме як державний і визнавати це правове явище державним примусом.

На додаток до сказаного у межах характеристики цього підходу до визначення характеру примусу вважаємо за доцільне звернути увагу на те, що його суть більшою мірою відповідає поглядам радянського періоду на державу та право.

Інші вчені-правознавці наполягають на домінуванні правового характеру примусу, визначаючи його як «правовий примус». Так, О. І. Козулін підкреслює активну роль права стосовно державних органів, що здійснюють примусовий вплив. Саме це, на думку автора, свідчить про правовий характер державного примусу, опосередкованого правом [18, с. 9].

У контексті дослідження правового примусу та правових основ державного примусу в радянському суспільстві О. І. Козулін робить висновок про те, що право є самостійним правовим явищем відносно примусу. Такий стан речей, у свою чергу, на думку вченого, дозволяє виокремити такі основні ознаки державного примусу, що свідчать про його правовий характер: 1) він залежить від загальних принципів права; 2) є нормативно визначеним; 3) здійснюється в особливих процедурно-процесуальних формах [18, с. 55–56].

На думку С. С. Алексєєва, державний примус являє собою «засіб вольових спрямувань суб'єктів з метою їх підкорення державній волі ... правовий примус – різновид державного, але переломлений через право ..., що виконує в ньому свої специфічні завдання» [19, с. 267]. Схожої точки зору дотримується О. В. Агеєва – на її думку, існують як державний, так і правовий примус. При цьому вчена визнає правовий примус формою державного примусу [20, с. 33, 36].

У зв'язку з тим, що в межах течії праворозуміння м'якого позитивізму держава та право є діалектично взаємопов'язаними парними категоріями і питання про те, яке з указаних правових явищ є первинним, домінуючим – схоластичне, у цій статті ми не будемо шукати різниці між поняттями «державний примус» та «правовий примус».

Ми цілком погоджуємось із думкою В. В. Серьогіної в тому, що «дослідження державного примусу як явища, що походить від держави, можливе лише на підставі врахування його діалектичного взаємозв'язку з правом, правовим регулюванням» [21, с. 6], і, зважаючи на те, що держава та право є взаємопов'язаними правовими явищами, дослідження сутності одного є неможливим без дослідження сутності іншого, вважаємо за доцільне в межах цього дослідження використувувати термін «державно-правовий примус».

Державно-правовий примус застосовується з метою захисту прав та законних інтересів особи, суспільства чи держави. При цьому фактичною підставою застосування заходів примусу є вчинення особою правопорушення, а також виникнення інших небажаних для суспільства та держави правових аномалій або наявність фактів, які свідчать про реальну загрозу таких явищ у майбутньому. Юридичною підставою є передбачення відповідного заходу державно-правового примусу в санкції конкретної правової норми [15, с. 97].

Закріплюючи на нормативно-правовому рівні попереджувальні, запобіжні й відновлювальні засоби державно-правового примусу, держава через правотворчу форму діяльності визначає перелік можливих покарань, стягнень і заходів обмежувального характеру, наприклад позбавлення права, накладення додаткового обов'язку, перешкоджання в реалізації відповідного права тощо. Нормативно-правові приписи, зміст яких містить визначення, порядок та умови застосування таких заходів державно-правового примусу, є їх юридичною підставою.

Окрім визначення на нормативно-правовому рівні змісту, характеру, порядку й умов застосування відповідних заходів державно-правового примусу, суб'єкт нормотворчої діяльності також визначає і фактичні підстави застосування цього правового явища. При цьому для кожного виду відповідних заходів державно-правового примусу законодавцем встановлені відповідні, властиві йому (цьому виду заходів державно-правового примусу) фактичні підстави. Так, наприклад, учинення суб'єктом права порушення суб'єктивних прав чи правопорушення є підставою для застосування засобів покарання (стягнення, відповідальності). У свою чергу, наявність фактів, що свідчать про реальну загрозу настання протиправних, небажаних для суспільства явищ у майбутньому, є фактичною підставою для застосування попереджувальних, запобіжних заходів тощо.

Таким чином, заходи державно-правового примусу застосовуються в чітко визначених законодавством випадках (за наявності відповідної фактичної підстави), тільки в тій формі, порядку та на умовах, які передбачені чинною системою нормативно-правових приписів держави.

Державно-правовий примус реалізується через правозастосовну форму діяльності держави. Державний примус є персоніфікованим, являє собою зовнішній вплив на суб'єкта з метою примусити його виконувати правові приписи, не допустити нових порушень, виховати винну особу й оточуючих [16, с. 81].

Примус здійснюється за посередництва юрисдикційних актів, актів застосування права. Самі по собі юридичні норми передбачають лише можливість примусу. Реально владно-примусові властивості правового регулювання концентруються в актах застосування права [22, с. 158].

Заходи державно-правового примусу можуть бути реалізовані лише за участі відповідних державних органів і посадових осіб. Так, наприклад, адміністративне затримання особи, особистий огляд, огляд речей, митний огляд, складення протоколу, позбавлення спеціального права, адміністративний арешт, примусові заходи медичного характеру та ін. як заходи державно-правового примусу застосовуються щодо конкретного суб'єкта права лише на підставі відповідного правозастосовного акта. Інакше кажучи, на індивідуальному рівні правового регулювання заходи державно-правового примусу втілюються в життя через правозастосовну діяльність.

Висновки. На підставі аналізу вищевикладених точок зору щодо змісту, сутності та правової й соціальної природи державно-правового примусу маємо підстави до його основних рис віднести такі: 1) державно-правовий примус має державно-правовий характер; 2) він є методом здійснення державної влади та засобом правового впливу на суспільні відносини; 3) він є методом правового регулювання, що застосовується не лише у зв'язку з неправомірною поведінкою, а і з метою попередження, запобігання порушенням вимог норм права та відновлення порушених прав і свобод; 4) він застосовується з метою захисту прав та законних інтересів особи, суспільства й держави у чітко визначених законодавством випадках (за наявності відповідної фактичної підстави), тільки в тій формі й порядку та на таких умовах, які передбачені чинною системою нормативно-правових приписів держави; 5) державно-правовий примус реалізується через правозастосовну діяльність держави.

Таким чином, державно-правовий примус – це метод впливу держави на особу та суспільство з метою забезпечення належної реалізації норм права, який здійснюється через правозастосовну діяльність незалежно від волі та бажання юридично зобов'язаних суб'єктів.

Список бібліографічних посилань: 1. Догодайло Е. Ю. Личность в системе отношений власти: теоретико-правовой и социально-психологической аспекты : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. М., 1995. 155 с. 2. Базылев Б. Т. Государственное принуждение и правовые формы его осуществления в советском обществе : дис. ... канд. юрид. наук. Киев, 1968. 225 с. 3. Мшвениерадзе В. В. Размышления о власти // Власть: Очерки современной политической философии Запада / отв. ред. В. В. Мшвениерадзе. М. : Наука, 1989. С. 7–36. 4. Халипов В. Ф. Кратология как система наук о власти. М. : Республика, 1999. 303 с. 5. Михайлов В. А. Меры пресечения в российском уголовном процессе. М. : Право и Закон, 1996. 304 с. 6. Коркунов Н. М. Лекции по общей теории права / сост., автор вступ. ст., коммент. А. Н. Медушевский. М. : Рос. полит. энцикл., 2010. 520 с. 7. Шершеневич Г. Ф. Общая теория права : учеб. пособие : в 2 т. М. : Юрид. колледж МГУ, 1995. Т. 1. 308 с. 8. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник. 4-те вид., допов. і перероб. Київ : Алерта, 2014. 524 с. 9. Комзюк А. Т. Адміністративний примус в правоохоронній діяльності міліції в Україні : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2002. 408 с. 10. Жаровська І. М. Генезис принципу легітимності державної влади та проблеми його впровадження у сучасному суспільстві. *Європейські перспективи*. 2012. № 4, ч. 1. С. 19–23. 11. Шиліпов Л. М. Принцип народодавля і його здійснення в Україні : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2004. 178 с. 12. Попкова Е. С. Юридическая ответственность и ее соотношение с иными формами государственного принуждения : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. М., 2001. 185 с. 13. Серков В. А. Социально-психологический механизм правового воздействия на поведение личности : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Свердловск, 1983. 158 с. 14. Крестовська Н. М., Матвеева Л. Г. Теорія держави і права : підручник ; практикум ; тести. Київ : Юрінком Інтер, 2015. 584 с. 15. Трещова О. Р. Теоретико-правові засади державного примусу. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2010. Вип. 19. С. 92–98. 16. Шевчук О. М.

Засоби державного примусу у правовій системі України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2003. 187 с. **17.** Бахрах Д. Н. Административная ответственность. М. : Юриспруденция, 1999. 110 с. **18.** Козулин А. И. Правовое принуждение (Правовые начала государственного принуждения в советском обществе) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Свердловск, 1986. 167 с. **19.** Алексеев С. С. Социальная ценность права в советском обществе. М. : Юрид. лит., 1971. 223 с. **20.** Агеева А. В. Юридическая ответственность в государственном управлении. Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1990. 144 с. **21.** Серегина В. В. Государственное принуждение по советскому праву. Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1991. 120 с. **22.** Алексеев С. С. Механизм правового регулирования в социалистическом обществе. М. : Юрид. лит., 1966. 187 с.

Надійшла до редколегії 28.09.2017

Калениченко Л. И. Понятие и признаки государственно-правового принуждения

Выделено и проанализировано основные признаки государственно-правового принуждения, сформулировано определение данного правового явления. Под государственно-правовым принуждением предложено понимать метод влияния государства на общество, который реализуется через правоприменительную деятельность независимо от воли и желания юридически обязанных субъектов с целью обеспечения реализации норм права.

Ключевые слова: государственно-правовое принуждение, государственное принуждение, правовое принуждение, государственная власть, метод влияния государства.

Kalenichenko L. I. Concepts and features of state and legal coercion

The points of view of legal scholars on the content and essence, the legal and social nature of state and legal coercion have been analyzed.

The main features of state and legal coercion are as follows: 1) it has a state and legal nature; 2) it is a method of exercising state power and a mean of legal influence on social relations; 3) it is a method of legal regulation, which is applied not only in connection with unlawful conduct, but also in order to prevent the violations of the requirements of the law norms and restoration of violated rights and freedoms; 4) it is used to protect the rights and legitimate interests of a person, society and the state in cases clearly stipulated by the law (in the presence of an appropriate factual basis), only in the form, manner and under the conditions stipulated by the current system of legal norms of the state; 5) it is implemented through law-enforcement activities of the state.

State and legal coercion has been defined as a method of influence of the state on a person and society in order to ensure the proper implementation of the law norms, which is carried out through law-enforcement activities, regardless of the will and desire of legally obliged subjects.

Keywords: state and legal coercion, state coercion, legal coercion, state power, state's method of influence.

УДК 347.962

Н. І. Крючко,*здобувач кафедри організації судових і правоохоронних органів Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

ОЗНАКИ СУДОВОЇ ВЛАДИ ЯК СОЦІАЛЬНОЇ СИСТЕМИ

Досліджено проблематику вивчення та аналізу ознак судової влади як соціальної системи. Розглянуто сутність поняття системи в цілому, яке покладено в основу дослідження поняття судової системи та її ознак як соціальної системи. Установлено причини існування різних поглядів щодо встановлення обсягу поняття ознак судової влади як соціальної системи. Узагальнено сучасні теоретичні погляди на сутність ознак судової влади як соціальної системи. Із застосуванням системного підходу до вивчення інституту судової влади виокремлено та названо основні ознаки судової влади як соціальної системи.

Ключові слова: суд, судова система, судова влада, ознаки судової влади.

Постановка проблеми. На сьогодні відомо чимало спроб науковців дослідити та проаналізувати різні грані судової влади, хоча комплексного підходу до її визначення все ще немає, як і єдності у розумінні її природи. Причинами цього визнають, по-перше, надзвичайну складність проблеми, по-друге, некоректний методологічний підхід до її аналізу [1]. Аналізуючи сучасний стан наукових розробок і законодавства, ми бачимо, що нормативно врегульовано лише деякі елементи, досліджено певні грані інституту судової влади, а системне утвердження ознак судової влади залишається на рівні бажаного. Це та низка змін, що відбуваються в рамках сучасної судової реформи в Україні, визначають необхідність глибокого теоретичного осмислення основних ознак судової влади як соціальної системи.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання судової влади традиційно притягують увагу дослідників, що обумовлено її призначенням і роллю в суспільстві. Аналіз наукової літератури, присвяченої дослідженню окремих ознак судової влади, та нормативно-правової бази, що регулює судоустрій і судочинство, дозволяє дійти висновку, що на теренах вітчизняної науки відсутні комплексні дослідження ознак судової влади.

Науковці часом розглядають окремі її ознаки, інколи роботи присвячено окремим елементам її правової природи в цілому, або ж вивчаються загальні ознаки судової влади як однієї з гілок державної влади. На монографічному рівні вказаної проблематики торкалися такі науковці, як В. В. Городовенко – в роботі «Проблеми становлення незалежної судової влади в Україні» (2007), О. Б. Прокопенко – у «Право на справедливий суд: концептуальний аналіз і практика реалізації» (2011), Л. М. Москвич – в «Ефективність судової системи: концептуальний аналіз» (2011), В. В. Сердюк – у «Правовий статус

Верховного Суду України в системі судової влади» (2009), І. В. Юрєвич – в «Єдність судової влади» (2014), О. З. Хотинська-Нор – у «Теорія і практика судової реформи в Україні» (2016) та ін. Також ці питання перебували в полі зору таких правників, як А. Л. Борко, С. В. Глушченко, У. А. Мірінович, І. Є. Марочкін, І. В. Назаров, С. В. Придущий, Н. В. Сібільова, В. С. Смородинський, М. Суховій, І. Є. Туркіна та ін., про що свідчить значна кількість публікацій указаних авторів у фахових виданнях.

Постановка завдання. Відповідно до назви й окресленої проблематики дослідження зробимо спробу застосувати для вивчення ознак судової влади методологію, яка дозволяє сконцентрувати увагу на вивченні інституту судової влади в цілому як соціальної системи. У рамках нашої роботи необхідно вирішити такі завдання: 1) застосувати системний підхід до вивчення інституту судової влади; 2) узагальнити сучасні теоретичні погляди на сутність ознак судової влади як соціальної системи; 3) виокремити на підставі цього та назвати основні ознаки судової влади як соціальної системи; 4) охарактеризувати основні ознаки судової влади як соціальної системи.

Виклад основного матеріалу. Дослідження будь-якого об'єкта, з точки зору загальної теорії соціальної системи, історично виникає із необхідності вивчення структурно-складних систем однаковими науковими методами та на сьогодні є однією з основоположних стратегій і концепцій наукових досліджень. Системний підхід, що ґрунтується на загальнонауковій теорії досліджень у юриспруденції, поповнився інструментарієм, специфічним для цієї сфери знань. Зміст системного підходу в найбільш широкому значенні становлять онтологія систем (їх існування), гносеологія систем (пізнання систем і системність знання про них) та управління системами (забезпечення їх функціонування, вдосконалення та розвитку, практика їх споглядання) [2].

Системний формат дослідження допомагає адекватній постановці питань і виокремленню ефективної стратегії їх вивчення. Так, науковці О. В. Оболонський та В. Д. Рудашевський зазначають, що переваги системного методу в науковому аналізі державно-правових явищ виявляються тоді, коли від вивчення складних систем переходять до вивчення процесів, які в них відбуваються, та їх механізмів [3].

У науковій літературі визнано поняття системи, визначене Ю. А. Урманцевим та В. С. Тютніним, які вважаються найбільш повними й точними, і ми будемо використовувати їх у нашому дослідженні. Згідно з першим система розглядається як множинність створюючих систему компонентів (елементів), між якими існують системоутворюючі зв'язки та відносини, завдяки чому виникають специфічні для системи єдність і цілісність [4]. За такого підходу наголошується на системоутворюючих зв'язках і взаємозв'язках, завдяки яким явище не лише функціонує як окрема система, а і співіснує із зовнішнім середовищем. Дослідник соціальних систем В. С. Тютнін розглядає

систему як множинність пов'язаних між собою компонентів тієї чи іншої природи, впорядкованих за відносинами, що мають певні властивості; ця множинність характеризується єдністю, яка виражається в інтегральних властивостях та функціях множинності [5]. Об'єднання елементів у систему здійснюється в результаті формування узгодженої взаємодії (поєднання зусиль) у щось нове, що має інтегративні якості, яких ці елементи до об'єднання не мали [6].

У юридичній літературі пропонують класифікувати ознаки системи, поділивши їх на три групи. Це ознаки: а) що характеризують внутрішній устрій системи; б) що характеризують специфічні системні властивості; в) що належать до загальної поведінки системи [7, с. 87].

У наукових колах робились певні спроби з'ясувати властивості, що доводять системну природу такого соціально-правового явища, як судова система. Наприклад, дослідник влади А. А. Коваленко зазначає, що характерними ознаками будь-якої системи є наявність елементів (причому їх кількість має бути більше двох) і зв'язків між ними (структури) [8].

М. О. Колоколов виокремлює: а) внутрішні властивості судової системи, такі як виключна компетенція, унікальні судово-владні правовідносини (судова творчість), мета – служіння суспільним цілям, зокрема захисту прав людини, паритетність з іншими гілками влади; б) зовнішні властивості, такі як самостійність і незалежність. Особливою й «найважливішою» системною ознакою судової влади науковець називає здатність до внутрішнього самоуправління [9].

І. В. Прангішвілі запропонував такі ознаки судової системи: 1) штучність – судову систему утворено людиною; 2) цілеспрямованість – оскільки вона утворена спеціально для виконання такої конкретної функції, як вирішення юридичних справ, що мають правові наслідки; 3) ієрархічність (структурованість), тому що вона побудована за різними рівнями; 4) відкритість – вона взаємодіє з навколишнім середовищем; 5) складність, бо вона складається з декількох елементів, що підлягають опису; 6) рівноважність – якщо зміни відбуваються одночасно за двома протилежними напрямками, то на певному рівні вони компенсуються; 7) стабільність, оскільки, з точки зору організації, судова система є стабільною (але щодо стадій процесу для суб'єктів вона перебуває в розвитку) [10].

Розглядаючи ознаки судової системи з правової точки зору, правники майже одностайні в тому, що судовій системі притаманні такі властивості, як незалежність [11; 12], особлива компетенція [12; 13], самостійність і автономність функціонування [14], ієрархічність, багаторівневість і структурованість [15], єдність як окремої системи [16], так і із навколишнім середовищем та приналежність до системи іншого порядку й поділ на системи нижчого порядку [17].

Цікавим є підхід до дослідження ознак судової системи, запропонований А. М. Москвич, яка виокремлює такі системні ознаки судової системи: 1) соціальна зорієнтованість (виникає в соціально

організованому суспільстві, змінюється залежно від його потреб і розвитку); 2) відкритість (породжується зовнішніми чинниками, якими підтримуються її організація й реалізація внутрішньосистемних процесів); 3) цілеспрямованість (вона утворена для розв'язання суспільно-правових конфліктів); 4) стабільність (відносна незмінність організації та правових форм розв'язання конфліктів). При цьому професорка називає декілька важливих умов функціонування будь-якої системи, які породжують ще декілька певних ознак [18, с. 36–38]. Першою такою умовою є стійкість системи, тобто незалежність від зовнішніх впливів, яких вона постійно зазнає. Ця стійкість наділяє судову систему такими ознаками, як: 1) структурованість, що передбачає, що впорядкована структура судової системи забезпечується специфікою взаємодії її елементів – судів; 2) цілісність, що передбачає, що характер взаємозв'язків між її елементами забезпечує цілісність усього судового механізму; 3) єдність, що передбачає, що дія кожного елемента судової системи підпорядковується загальній меті – справедливому розв'язанню конфлікту. Другою умовою системності є автономність, яка доповнює перелік ознак судової системи такими, як: 1) самостійність (у досягненні мети існування); 2) незалежність (організаційна, функціональна, правова, фінансова відокремленість від інших соціальних інститутів). Таким чином, зазначає Л. М. Москвич, гносеологічними ознаками судової системи, які характеризують її системну природу, є: 1) соціальна зорієнтованість; 2) відкритість; 3) цілеспрямованість; 4) стабільність; 5) структурованість; 6) цілісність; 7) єдність; 8) самостійність; 9) незалежність.

Досліджуючи значення судової реформи в контексті стабільності судової системи, О. З. Хотинська-Нор стверджує, що стабільна судова система – це система, яка розвивається, зберігаючи водночас свою цілісність і стійкість, та передбачає налагоджений механізм змін, що дозволяє зберігати засади її функціонування у суспільстві. Таким чином, стабільність судової системи характеризується тріадою «цілісність, стійкість і розвиток» [19, с. 14–15]. Цілісність судової системи передбачає також її функціонування як єдиного механізму здійснення правосуддя в державі, а цілісність як складова стабільності означає збереження за будь-яких умов її системних (інтегральних) властивостей. Дослідниця наголошує, що стійкість судової системи пов'язана з її адаптивним потенціалом (можливостями системи пристосовуватися до змін середовища). Що стосується категорії «розвиток», то на підставі змістовного її аналізу розвиток судової системи характеризується як поступовий процес незмінного, постійного збереження старого, «цінного» в новому, що відображає напрям переходу від попереднього стану до якісно нового на основі послідовної реалізації ланцюга діалектичних заперечень. О. З. Хотинська-Нор аргументовано розглядає стабільність судової системи через три іпостасі: інституціональну, організаційну та функціональну. Інституціональна стабільність судової системи передбачає відносну константність

основоположних інститутів судової системи у процесі їх взаємозв'язку та взаємодії. У цьому сенсі її ознаками, але не винятковими, є стабільність принципів судової системи, стабільність судової процедури та стабільність судової практики. Організаційна стабільність судової системи характеризує судову систему з точки зору відносної сталості її організаційної структури, яка, в свою чергу, передбачає дві складові: 1) стабільність законодавства у сфері судової влади; 2) незмінність протягом тривалого часу судоустрою держави. Функціональна стабільність судової системи полягає у можливості судової системи функціонувати відповідно до своєї основної мети. О. З. Хотинська-Нор запропонувала також виділити такі рівні стабільності судової системи: 1) внутрішня стабільність судової системи (стабільність її елементів); 2) стабільність внутрішніх зв'язків і взаємодії елементів судової системи між собою; 3) стабільне функціонування судової системи як єдиного цілого [19, с. 14–15].

Отже, можемо зробити **висновок**, що судова влада – це єдина система високого ступеня складності, що органічно поєднує елементи, які є продуктом природного походження, й елементи, створені людиною. Вона має ознаки, рівноправні з ознаками будь-якої іншої системи: 1) складається із декількох частин-підсистем, тобто має структуру (організацію, ієрархію, комплекс), до якої входять усі елементи, які формують цю систему та беруть участь у процесах, які в ній відбуваються (структурованість судової системи); 2) її частини становлять єдине ціле (єдність судової системи та цілісність судової системи); 3) функціонує безпосередньо через різноманітні відносно стабільні взаємозв'язки всередині неї між структурними елементами та зв'язки з іншими соціальними інститутами; 4) має свої специфічні цілі та функції, через які проявляється її ефективність, що характеризується критеріями та показниками оцінки відповідності функціонування системи бажаному результату (цілі) за вказаних обмежень (цілеспрямованість і функціональна самостійність судової системи, корисність); 5) окреслена певними межами та має відповідні обмеження; 6) існують певні закони (закономірності) її розвитку та функціонування в межах більш широких систем, причому закони функціонування всередині системи пов'язані із законами функціонування системного оточення [1; 6] (динамічність судової системи, розвиток); 7) існує операційна завершеність (відносна незалежність поведінки та реагування на зовнішні подразники); 8) є соціальне самовідтворення [20]; 9) будь-яка система – це елемент системи вищого порядку, а її елементи (підсистеми) виступають системами нижчого порядку [21]; 10) є незалежною; 11) має особливу компетенцію; 12) є самостійною; 13) є самокерованою та самоорганізованою.

З наведеного логічно виглядає потреба в подальшому детальному та комплексному дослідженні ознак судової влади.

Список бібліографічних посилань: 1. Зражевская Т. Д. Новая версия «системного анализа» – «мягкий» системный анализ // Автономное учреждение

Воронежской области «Институт регионального законодательства»: офиц. сайт. URL: <http://www.virz.org/publications/safetysysan.html> (дата звернення: 09.06.2017).

2. Афанасьев В. Г. Общество: системность, познание и управление. М.: Политиздат, 1981. С. 4. 3. Оболонский А. В. Методология системного исследования проблем государственного управления / отв. ред. Г. А. Туманов. М.: Наука, 1978. С. 28. 4. Урманцев Ю. А. Общая теория систем об отношениях взаимодействия, одностороннего действия и взаимонедействия // Проблема связей и отношений в материалистической диалектике / отв. ред. В. С. Тюхтин. М.: Наука, 1990. С. 110. 5. Тюхтин В. С. Отражение, системы, кибернетика // Теория отражения в свете кибернетики и системного подхода. М.: Наука, 1972. С. 11. 6. Большая советская энциклопедия: в 30 т.: полн. текст. М.: Сов. энцикл., 1969–1978. URL: <http://slovari.yandex.ru/dict/bse> (дата звернення: 09.06.2017). 7. Садовский В. Н. Основания общей теории систем. М.: Наука, 1974. С. 87. 8. Коваленко А. А. Розвиток виконавчої влади в Україні на сучасному етапі: теорія і практика: монографія. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. С. 228. 9. Колоколов Н. А. Теория судебных систем: особенности конституционного регулирования, судебного строительства и организации судебной деятельности в федеративном государстве: монография. М.: Юрлитинформ, 2007. С. 117–118. 10. Прагнишвили И. В. Системный подход и общесистемные закономерности. М.: Синтез, 2000. С. 73–75. 11. Изварина А. Ф. Судебная власть в Российской Федерации: учеб. пособие для юрид. вузов и фак-тов. Ростов н/Д: МарТ, 2001. С. 63–65. 12. Самостоятельность и независимость судебной власти Российской Федерации / под ред. В. В. Єршова. М.: Юристь, 2006. С. 403. 13. Басай В. Д. Судові, правоохоронні та правозахисні органи України: підручник: у 3 кн. Кн. 1. Коломия: Вік, 2006. С. 52. 14. Цихоцкий А. В. Теоретические проблемы эффективности правосудия по гражданским делам. Новосибирск: Наука, 1997. С. 30. 15. Організація судової влади в Україні: навч. посіб. / за ред. І. Є. Марочкіна, Н. В. Сібільової; І. Є. Марочкін, Н. В. Сібільова, В. П. Тихий та ін. Харків: Одиссей, 2007. С. 66. 16. Юревич І. В. Єдність судової влади: монографія. Харків: Право, 2014. 264 с. 17. Садовский В. Н., Юдин Э. Г. Исследования по общей теории систем: сб. пер. М.: Наука, 1969. 340 с. 18. Москвич Л. М. Ефективність судової системи: концептуальний аналіз: монографія. Харків: ФІНН, 2011. 384 с. 19. Хотинська-Нор О. З. Теоретико-правові та праксеологічні засади судової реформи в Україні: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.10. Київ, 2017. 38 с. 20. Сомкин А. А. Целостная личность и современный социум: единство и оппозиционность: автореф. дис. ... д-ра филос. Наук: 09.00.11. Саранск, 2011. 16 с. 21. Блауберг И. В., Садовский В. Н., Юдин Э. Г. Системный подход: предпосылки, проблемы, трудности. М.: Наука, 1969. С. 29.

Надійшла до редколегії 08.09.2017

Крючко Н. И. Признаки судебной власти как социальной системы

Исследована проблематика изучения и анализа признаков судебной власти как социальной системы. Рассмотрена сущность понятия системы в целом, что и положено в основу исследования понятия судебной системы и её признаков как

социальной системы. Установлены причины существования различных взглядов на понимание объёма понятия признаков судебной власти как социальной системы. Обобщены современные взгляды на сущность признаков судебной власти как социальной системы. С применением системного подхода к изучению института судебной власти выделены и названы основные признаки судебной власти как социальной системы.

Ключевые слова: суд, судебная власть, судебная система, признаки судебной власти.

Kriuchko N. I. Characteristics of the judicial power as a social system

The problems of studying and analysis of the characteristics of the judicial power as a social system have been researched. Analyzing the current state of scientific developments and legislation, the author makes the conclusion that only some elements are regulated, certain facets of the institution of the judicial power are researched, and the systemic approval of the characteristics of the judicial power remains at the desired level. This is a number of changes that take place within the framework of modern judicial reform in Ukraine, which determine the need for a deep theoretical understanding of the main features of the judicial power as a social system.

In accordance with the title and outlined problem of the research, the author tried to apply a methodology for studying the features of the judicial power that allows focusing on the study of the institution of the judicial power in the whole as a social system. It is about the systemic study format.

In the framework of this work, the author has obtained the following results: 1) it was established that an integrated approach to the definition and unity of understanding the nature of the characteristics of the judicial power as a social system had not been achieved yet; 2) scholars either studied certain features of the judicial power or their works were focused on separate elements of the study of their legal nature in the whole, or general features of the judicial power were studied as one of the branch of state power; 3) current theoretical points of view on the essence of the characteristics of the judicial power as a social system were generalized; 4) it was found out that the system attributes were offered to divide into certain groups: (a) characterizing the internal structure of the system; characterizing specific system properties; belonging to the general behavior of the system; (b) the internal characteristics of the judicial system; external properties of the judicial system; 5) the main features of the judicial power as a social system were singled out and named; 6) it was proved that the characteristics of the judicial power as a social system were multiple, diverse and multifaceted.

It has been summarized that there is a need for further detailed and comprehensive study of the characteristics of the judicial power.

Keywords: court, judicial system, judicial power, characteristics of the judicial power.

ПРОБЛЕМИ БОРОТЬБИ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ
ТА ОХОРОНИ ПРАВОПОРЯДКУ

УДК 343.131(477)

С. Є. Абламський,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри кримінального процесу

та організації досудового слідства факультету № 1

Харківського національного університету внутрішніх справ

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-4716-3985>

**АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ УЧАСТІ ЗАХИСНИКА В ОКРЕМІЙ
ПРОЦЕСУАЛЬНІЙ ДІЇ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ**

Досліджено процесуальний порядок залучення захисника для участі в окремій процесуальній дії, що можливо у трьох законодавчо передбачених невідкладних випадках. Звернено увагу на відсутність законодавчо закріплених визначень таких термінів, як «невідкладні випадки» та «невідкладні процесуальні дії», що може призвести до порушення права на захист і визнання судом недопустимими отриманих доказів. З урахуванням проведеного аналізу запропоновано до КПК України внести певні зміни й доповнення.

Ключові слова: захисник, право на захист, правничка (правова) допомога, процесуальні дії, невідкладні випадки, підозрюваний, обвинувачений.

Постановка проблеми. Традиційно в науці кримінального процесу виділяють три основні функції – обвинувачення, захисту та правосуддя. У своєму дослідженні ми охарактеризуємо саме функцію захисту, яка зазвичай здійснюється у двох формах – самозахисту та надання правничої (правової) допомоги з боку захисника. Тобто це така діяльність, реалізація якої безпосередньо спрямована на спростування висунутої підозри й обвинувачення, зокрема шляхом проведення процесуальних дій, у ході яких збираються докази, що свідчать про невинуватість особи або є підставами для пом'якшення кримінальної відповідальності. З цією метою в нормах міжнародно-правових актів і Конституції України закріплено такі основоположні засади, як право затриманого чи заарештованого користуватися правничою (правовою) допомогою, презумпція невинуватості та забезпечення доведеності вини тощо. Зазначені права в жодному разі не можуть бути обмежені, навіть в умовах воєнного або надзвичайного стану. Беручи до уваги викладене, слід відзначити актуальність досліджуваного питання та доцільність його комплексного розгляду, адже з часу введення в дію КПК України 2012 року інтенсивність залучення захисника для проведення окремої процесуальної дії зростає. Так, кількість доручень, виданих адвокатам для надання безоплатної вторинної правової допомоги в окремій процесуальній дії, у 2013 р. становила 2 041 (5,3%),

у 2014 р. – 2 644 (6,9 %), у 2015 р. – 3 113 (8 %), у 2016 р. – 4 637 (11, 7 %) [1].

Стан дослідження. Окремі теоретико-прикладні аспекти залучення захисника для проведення окремої процесуальної дії розглянуті у працях Ю. П. Аленіна, М. А. Погорецького, Г. П. Пожидаєва, Б. Є. Радченка, О. Ю. Татарова, С. С. Чернявського, О. Г. Яновської та інших, однак цілісної концепції вдосконалення цього питання сьогодні не існує. Проведені дослідження учених є лише підґрунтям для подальших наукових пошуків шляхів усунення наявних законодавчих прогалин і протиріч. Тому в межах цієї статті вбачаємо доцільним висловити власні міркування з цього питання.

Метою статті є розгляд положень кримінального процесуального законодавства України, які регулюють питання участі захисника в окремій процесуальній дії.

Виклад основного матеріалу. На сьогодні значення інституту захисту в кримінальному провадженні значно зросло, особливо зважаючи на ухвалення оновлених закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 5 липня 2012 року та КПК України від 13 квітня 2012 року. Більше того, надання захисником правової допомоги – це лише одна з послуг, а й необхідна умова забезпечення права на захист, яке непередбачено Конституцією України та низкою міжнародно-правових актів у сфері захисту прав і свобод людини. Однією з новел чинного КПК України є залучення захисника для проведення окремої процесуальної дії в кримінальному провадженні. Г. П. Пожидаєв і Б. Є. Радченко зазначають, що таке нововведення негативно впливає на можливість підозрюваного вільно вибирати захисника, що, безумовно, є порушенням вимог ст. 59 Конституції України [2, с. 8]. Крім того, деякі проблеми, що стосуються залучення захисника для проведення окремої процесуальної дії, є недостатньо вивченими, інші не набули належного теоретичного вирішення, тому нині є дискусійними. Особливо гостро це питання постає в умовах підвищеної уваги Європейського співтовариства, тому на сьогодні перед науковцями і практиками постає нелегке завдання – напрацювати й запровадити дієвий правозахисний механізм.

Як відзначається в науковій літературі, з фрази «користуватися допомогою адвоката для захисту» починається історія конституційного закріплення інституту адвокатури. До цього історичного моменту представники різних верст вдавалися до послуг адвокатів у кримінальному процесі в Англії та деяких інших європейських країнах уже не одне століття. Це право за довгу історію свого існування то майже зникало або ставало фікцією (з перетворенням змагального процесу в так званий інквізиційний), то відроджувалося. З утвердженням конституціоналізму спочатку в Англії (XVII ст.), а потім і в Північній Америці (XVIII ст.) право на захист за допомогою спеціально підготовлених юристів стало реальною гарантією здійснення справедливого кримінального процесу та відповідно ефективного

захисту прав і свобод людини [3, с. 12–13]. Важливого значення реалізація цього права набуває під час залучення захисника для проведення процесуальних дій, адже, за твердженням М. А. Погорецького та О. Г. Яновської, метою участі захисника у процесуальних діях є як психологічна підтримка підзахисного, так і забезпечення додержання його прав і законних інтересів. Сама присутність захисника під час проведення тієї чи іншої дії виступає гарантом дотримання законності особами й органами, які розслідують і розглядають кримінальне провадження [4, с. 281]. Підтримуючи таку позицію, вважаємо за доцільне уточнити, що метою участі захисника у проведенні процесуальних дій, у тому числі під час залучення для проведення окремої слідчої (розшукової) дії, є не лише його присутність, а й активне сприяння у встановленні виправдувальних доказів та їх фіксації у протоколі.

Одним із законодавчих нововведень до КПК України 2012 року є положення ст. 53, в якій врегульовано процесуальний порядок залучення захисника для проведення окремої процесуальної дії. Зокрема, захисник залучається виключно у невідкладних випадках, якщо: 1) є потреба у проведенні невідкладної процесуальної дії за участі захисника, а завчасно повідомлений захисник не може прийти або забезпечити участь іншого захисника; 2) підозрюваний, обвинувачений виявив бажання, але ще не встиг залучити захисника; 3) прибуття обраного захисника неможливе. У наукових джерелах зазначається, що це ті дії, зwołікання з проведенням яких може спричинити втрату доказів (огляд, допит свідка чи потерпілого, обшук тощо), зникнення, пошкодження, псування предметів, які згодом можуть стати речовими доказами, слідів злочину або особи, якою він був учинений, а також дії, щодо яких КПК України встановлює конкретні стислі строки проведення, наприклад, письмове повідомлення про підозру затриманій особі вручається не пізніше двадцяти чотирьох годин з моменту її затримання (ч. 2 ст. 278 КПК України) [5, с. 166; 6, с. 176; 2, с. 7].

Аналіз оновленого законодавства свідчить про закріплення таких понять, як «невідкладні випадки» та «невідкладна процесуальна дія», однак при цьому без розкриття їх змісту, наведення критеріїв віднесення відповідної процесуальної дії до невідкладної, встановлення часу, за який до проведення такої дії слідчий, прокурор повинен попередити про неї підозрюваного, обвинуваченого. Вважаємо, що відсутність у КПК України таких уточнень може призвести до порушення права на захист, а отриманні під час проведення відповідної «невідкладної» процесуальної дії докази будуть визнанні судом недопустимими. Із цього питання слід взяти до уваги положення ч. 1 ст. 81 Кримінально-процесуального закону Латвії, в якому передбачено, що до таких процесуальних дій належать: 1) дача свідчень у зв'язку із затриманням; 2) визнання підозрюваним і перший допит підозрюваного; 3) розгляд слідчим суддею питань, пов'язаних із застосуванням

запобіжного заходу [7]. Зауважимо, що суди нашої держави у випадку неявки захисника теж залучають іншого під час розгляду клопотань про продовження строків запобіжного заходу, вважаючи це невідкладною дією. Наприклад, Волноваським районним судом Донецької області в ході розгляду клопотання прокурора про продовження строку тримання під вартою був залучений інший захисник, оскільки захисник обвинуваченого на судове засідання не з'явився, надавши письмову заяву про неможливість взяти в цьому участь через відпустку [8]. Подібні рішення не є виключеннями, оскільки цим суди забезпечують право обвинуваченого на захист. У такому сенсі потрібно відзначити вимоги ст. 6 Конвенції про захист прав і основоположних свобод людини, в якій передбачено, що кожний обвинувачений у вчиненні кримінального правопорушення має щонайменше такі права, як право захищати себе особисто чи використувати юридичну допомогу захисника, вибраного на власний розсуд, або, за браком достатніх коштів для оплати юридичної допомоги захисника, одержувати таку допомогу безоплатно, коли цього вимагають інтереси правосуддя. Ця вимога корелюється з п. 6, 7 ст. 14 закону України «Про безоплатну правову допомогу».

Резюмуючи вищевикладене, можна зробити деякі висновки. По-перше, вимоги ст. 53 КПК України є додатковою гарантією захисту прав підозрюваного, обвинуваченого. По-друге, ці вимоги усувають можливість затягування адвокатами та підсудними процесу розгляду провадження, оскільки в деяких випадках обвинувачений заперечує проти залучення захисника для проведення окремої процесуальної дії, посилаючись на те, що його захисник не відмовлявся від захисту (наприклад, ухвала Заводського районного суду м. Миколаєва [9]). По-третє, закріплення на законодавчому рівні чітких випадків залучення захисника для окремої процесуальної дії дозволить уникнути зловживання з боку слідчих, прокурорів, слідчих суддів і суду щодо необґрунтованого залучення адвокатів. Сьогодні таку стурбованість висловлюють адвокати, зокрема з приводу того, що правоохоронні органи та суди часто зловживають своїми повноваженнями та вимагають призначення адвоката для надання безоплатної правової допомоги навіть у випадку, якщо процесуальна дія не є терміною [1].

Із досліджуваного питання досить дискусійними і водночас актуальними є позиції науковців щодо необхідності передбачення залучення захисника під час проведення обшуку. Зокрема, вченими пропонується закріпити вимогу щодо залучення захисника під час проведення обшуку, оскільки він не завжди належить до учасників, стосовно яких слідчий, прокурор повинен вжити належних заходів для забезпечення участі під час проведення слідчих (розшукових) дій [10, с. 81]. У цілому погоджуючись із такою пропозицією, Ю. П. Аленін слушно зазначає, що за умови закріплення такої норми слід чітко регламентувати, має право захисник бути присутнім лише під час

проведення обшуку за присутності підозрюваного чи в інших випадках також. Крім того, потребує вирішення питання, які учасники кримінального провадження повинні бути ініціаторами забезпечення участі захисника під час проведення обшуку [11, с. 7]. Звернемо увагу на ч. 2 ст. 53 КПК України, в якій й встановлено, що запросити захисника до участі в окремій процесуальній дії має право і сам підозрюваний, обвинувачений. Однак, по-перше, законодавець вживає поняття «запросити», що суперечить термінологічному вживанню поняття «залучення», адже КПК України передбачений процесуальний порядок залучення захисника, а не запрошення; по-друге, в положенні ч. 1 ст. 48 КПК України, якою безпосередньо врегульовано процесуальний порядок залучення захисника, передбачено, що захисник може в будь-який момент бути залучений підозрюваним, обвинуваченим, їх законними представниками, а також іншими особами за проханням або згодою підозрюваного, обвинуваченого. Тобто перелік осіб, які можуть залучити захисника, є ширшим, тому безумовно сприяє більш ефективній реалізації права на захист у кримінальному провадженні. З метою єдиного тлумачення змісту положень КПК України вважаємо, що перше речення ч. 2 ст. 53 КПК України доцільно викласти таким чином: «Залучення захисника здійснюється в порядку, передбаченому статтею 48 цього Кодексу».

Права й обов'язки захисника, залученого для проведення окремої процесуальної дії, повністю тотожні правам і обов'язкам захисника, який здійснює захист протягом кримінального провадження. При цьому у ч. 5 ст. 53 КПК України передбачено, що здійснення захисту під час проведення окремої процесуальної дії не покладає на захисника обов'язку надалі здійснювати захист у всьому кримінальному провадженні або на окремій його стадії. Тобто, як цілком слушно зазначають деякі вчені, участь таких «захисників» фактично є формальною, без знання адвокатом матеріалів провадження, а також без узгодження із підозрюваним стратегії й тактики захисту, покликаних надати слідчій дії статус законної та в такий спосіб допомогти визнати той чи інший доказ допустимим. Створюється лише видимість додержання права підозрюваного на захист [2, с. 9].

На нашу думку, така «розмитість» і неоднозначна визначеність прав та обов'язків захисника, залученого до проведення окремої процесуальної дії, призводить до певних зловживань і маніпуляцій зі сторони обвинувачення. Наприклад, в одному з кримінальних проваджень для допиту підозрюваного, проведення слідчого експерименту та вручення обвинувального акта був залучений інший захисник. У зв'язку з цим захисник, який здійснював безпосередній захист підозрюваного, був позбавлений права на ознайомлення з усіма матеріалами провадження, з огляду на що подав відповідне клопотання про повернення обвинувального акта у зв'язку з порушенням вимог КПК України. Беручи до уваги ці обставини, суддя Балаклійського районного суду Харківської області повернув прокурору обвинувальний акт

для усунення недоліків [12]. В описаній ситуації бачимо, що слідчий не повідомив основного захисника, тим самим порушив його право на ознайомлення з матеріалами кримінального провадження, що в кінцевому результаті призвело до порушення права підозрюваного на захист.

Висновки. Участь захисника у проведенні окремої процесуальної дії має суттєве значення, адже саме внаслідок її проведення збираються й оцінюються докази, які відіграють важливу роль у кримінальному провадженні. Враховуючи це, на законодавчому рівні доцільно не лише закріпити відповідні вимоги, а й передбачити дієві механізми їх реалізації. Основою цього є закріплення чітких положень, які не будуть створювати перепони на шляху їх правозастосування та не викликать сумнівів щодо їх ефективності й дійсної потреби. Крім того, в умовах адаптації кримінального процесуального законодавства України до європейських правових стандартів кримінального судочинства нагальною вимогою є напрацювання науково обґрунтованих пропозицій і рекомендацій правозастосовного характеру. Тому КПК України потребує свого доопрацювання з урахуванням теоретичних надбань і виробленої практики його застосування, які відповідатимуть сучасним вимогам суспільства. Водночас складність вирішення досліджуваної у статті проблеми полягає не лише у внесенні відповідних законодавчих змін. Цей аспект є більш широким, адже адекватне його унормування залежить від зміни загальної парадигми участі захисника у кримінальному провадженні. Насамперед у КПК України необхідно чітко закріпити його повноваження, на що, до речі, ми вже неодноразово звертали увагу.

Список бібліографічних посилань: 1. Вишневський А. Залучення захисника для проведення окремої процесуальної дії (стаття 53 КПК України): презентація // V Східноукраїнський юридичний форум Асоціації правників України, 10 берез. 2017 р., м. Харків. URL: <http://uba.ua/documents/events/2017/20170310/vyshnevskiy.pdf> (дата звернення: 30.08.2017). 2. Пожидаєв Г. П., Радченко Б. Є. Порушення права на захист шляхом зловживання стороною обвинувачення процесуальним правом залучення захисника для проведення окремої процесуальної дії (науково-практичне дослідження). Харків : Харків. ін-т упр., 2016. 32 с. 3. Адвокатура в России : учеб. пособие / под ред. Г. Б. Мирзоева, А. А. Власова, Н. Д. Эриашвили. 3-е изд., перераб. и доп. М. : Юнити-Дана ; Закон и право, 2010. 367 с. 4. Погорецький М. А., Яновська О. Г. Адвокатура України : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2014. 368 с. 5. Кримінальний процесуальний кодекс України : наук.-практ. комент. / за заг. ред. В. Г. Гончаренка, В. Т. Нора, М. Є. Шумила. Київ: Юстініан, 2012. 1224 с. 6. Кримінальний процесуальний кодекс України : наук.-практ. комент. / відп. ред.: С. В. Ківалов, С. М. Міщенко, В. Ю. Захарченко. Харків : Одиссей, 2013. 1104 с. 7. Уголовно-процессуальный закон Латвии : от 21.04.2005, по сост. на 38.09.2005 // Бюро деловой информации: сайт. URL: http://www.pravo.lv/likumi/29_upz.html (дата звернення: 30.08.2017). 8. Ухвала Волинського районного суду Донецької області від 13.10.2016, спр. № 221/3878/15-к // Єдиний державний реєстр судових рішень (ЄДРСР). URL:

<http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/61996188> (дата звернення: 30.08.2017). 9. Ухвала Заводського районного суду м. Николаєва від 19.03.2014, спр. № 487/148/14-к // ЄДРСР. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/37915736> (дата звернення: 30.08.2017). 10. Татаров О. Ю., Чернявський С. С. Участь захисника у кримінальному провадженні: проблеми законодавчого врегулювання. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 2. С. 77–84. 11. Аленін Ю. П. Участь захисника при проведенні слідчих (розшукових) дій: проблемні питання. Адвокатура: минуле та сучасність : матеріали V Міжнар. наук. конф. (14 листоп. 2015 р., м. Одеса) / уклад.: І. В. Гловюк, О. В. Малахова, Л. Ю. Чекмарьова; відп. за вип. М. М. Стоянов. Одеса : Юрид. літ., 2015. С. 5–7. 12. Ухвала Балаклійського районного суду Харківської області від 15.07.2015, спр. № 610/2029/15-к // ЄДРСР. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/46841981> (дата звернення: 01.09.2017).

Надійшла до редколегії 14.09.2017

Абламский С. Е. Актуальные вопросы участия защитника в отдельном процессуальном действии в уголовном производстве

Исследован процессуальный порядок привлечения защитника для участия в отдельном процессуальном действии, что возможно в трёх законодательно предусмотренных неотложных случаях. Обращено внимание на отсутствие законодательно закрепленных определений таких терминов, как «неотложные случаи» и «неотложные процессуальные действия», что может привести к нарушению права на защиту и признанию судом недопустимыми полученных доказательств. С учётом проведенного анализа предложено в УПК Украины внести определенные изменения и дополнения, направленные на устранения существующих законодательных пробелов и неточностей.

Ключевые слова: защитник, право на защиту, юридическая (правовая) помощь, процессуальные действия, неотложные случаи, подозреваемый, обвиняемый.

Ablamskiy S. Ye. Relevant issues of the defense attorney's participation in a certain procedural action within criminal proceedings

The author has studied the procedure for bringing in a defense attorney to participate in a certain procedural action, which is possible within three statutory urgency cases. In particular, the defense attorney is involved exclusively in urgent cases, when: 1) there is a need for conducting an urgent procedural action with the participation of the defense attorney, and the notified advocate can not arrive to participate in the procedural action or to ensure the participation of another attorney; 2) a suspect, an accused expressed a wish, but had not managed to attract a lawyer yet; 3) the arrival of the chosen defense attorney is impossible. It has been noted that, on the one hand, such requirements are additional guarantees of protecting the rights of a suspect, an accused, and on the other, they eliminate the possibility of delaying the process of considering the proceedings on the merits by lawyers and defendants, since in some cases the defendant

objects to bringing a defense attorney to conduct a certain procedural action, referring to the fact that his lawyer did not refuse to provide legal aid.

Special attention has been paid to the absence of a legislative definition of such terms as “urgent cases” and “urgent procedural actions”, which, in the author’s opinion, may lead to the violation of the right to protection and the court’s recognition of inadmissible of the obtained evidence. That is, those actions, when the delay of their conduction may lead to the loss of evidence, the disappearance, damage of objects that may subsequently become material evidence, or the traces of the crime or persons who has committed it, as well as the actions that facilitate to establish the concrete concise deadlines according to the Criminal Procedural Code of Ukraine. Taking into account the carried out analysis, the author has suggested to make certain amendments and alterations in the Criminal Procedural Code of Ukraine aimed at eliminating existing legislative gaps and inaccuracies.

Keywords: defense attorney, right to protection, legal aid, procedural actions, urgent cases, suspect, accused.

УДК 343.98

Д. В. Андреев,

аспірант Харківського національного університету внутрішніх справ

МОЖЛИВОСТІ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ НЕЗАКОННОГО ОБІГУ ЗБРОЇ

Поняття «незаконний обіг зброї» охоплює комплекс правопорушень, які передбачені чотирнадцятьма статтями Кримінального кодексу України. Всі злочини об’єднує один предмет злочину, яким є зброя. Під час розслідування цих злочинів обов’язково призначається експертиза зброї та слідів і обставин її використання. Різноманітність видів зброї і способів учинення злочинів обумовлює необхідність призначення інших судових експертиз.

Ключові слова: незаконний обіг зброї, спеціальні знання, судові експертизи.

Постановка проблеми. Несприятлива соціальна й економічна обстановка в країні призвела до різкого збільшення незаконного обігу зброї та її використання у протиправних діях. Тому протидія незаконному обігу зброї є одним із пріоритетних сучасних напрямків діяльності правоохоронних органів. Зазначимо, що серед фахівців з кримінального права, кримінології та криміналістики поняття «зброя» на сьогодні залишається дискусійним. Незважаючи на наявність цілого ряду праць, присвячених «зброєзнавству», залишається відкритим питання щодо суті зброї в широкому розумінні. Не вдаючись у подробиці дискусії щодо правового поняття зброї, наведемо, на наш погляд, найбільш вдале визначення, сформульоване В. М. Плєскачевським: «зброя у криміналістиці – це матеріальний засіб індивідуального застосування, конструктивно і функціонально призначений для нанесення летальних пошкоджень людині чи тварині, а також

спеціального руйнування перешкод» [1, с. 310]. Виходячи з цього визначення, до зброї, в широкому сенсі слова, можуть бути також віднесені боєприпаси, вибухові речовини і вибухові пристрої.

«Незаконний обіг зброї» – узагальнений термін, який включає протиправні кримінально карані дії з різними видами зброї, бойовими припасами та вибуховими речовинами, а саме: переміщення через митний кордон України поза митним контролем або з приховуванням від митного контролю (ст. 201 КК України); викрадення, привласнення, вимагання, заволодіння шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем (ст. 262, 410 КК України); носіння, зберігання, придбання, передачу, збут, виготовлення, ремонт (ст. 263, 265¹ КК України); переробку, фальсифікацію, видалення чи зміну маркування (ст. 263¹ КК України); недбає зберігання (ст. 264 КК України); порушення правил зберігання, використання, обліку, перевезення, поводження (ст. 267, 414 КК України); незаконне перевезення на повітряному судні (ст. 269 КК України); умисне чи необережне знищення або пошкодження (ст. 411, 412 КК України); втрату або зіпсування (ст. 413 КК України); розроблення, виробництво, придбання, зберігання, збут, транспортування (ст. 440 КК України). Усі зазначені правопорушення об'єднує однаковий предмет злочину – зброя, в тому числі бойові припаси, вибухові речовини та пристрої.

Розслідування незаконного обігу зброї викликає необхідність застосування спеціальних знань у формі проведення судових експертиз. Висновок експерта, який надається за результатами науково обґрунтованого дослідження, є об'єктивним джерелом доказів у кримінальному провадженні (ст. 84 КПК України). Узагальнення слідчої практики свідчить, що судові експертизи призначалися у всіх кримінальних провадженнях щодо незаконного обігу зброї. Обов'язковим під час розслідування таких протиправних діянь є встановлення того, що виявлені у процесі розслідування об'єкти належать до вогнепальної, холодної або іншої зброї, бойових припасів, вибухових речовин або пристроїв, тобто є предметами вказаних злочинів. Установлення цього факту вимагає проведення судової експертизи.

Стан дослідження. Вагомий внесок у загальну теорію та практику призначення і проведення судових експертиз зробили такі вітчизняні та закордонні вчені: Т. В. Авер'янова, А. Ю. Ароцкер, Р. С. Белкін, А. І. Вінберг, В. Г. Гончаренко, Г. І. Грамович, Н. І. Клименко, Ю. Г. Корухов, В. К. Лисиченко, Ю. К. Орлов, І. В. Пиріг, О. Р. Росинська, М. В. Салтевський, Е. Б. Сімакова-Єфремян, М. Я. Сегай, І. Я. Фрідман, В. Ю. Шепітько, О. Р. Шляхов, М. Г. Щербаковський та ін. У роботах Д. П. Біленчука, В. Є. Бергера, В. В. Бірюкова, В. В. Владимірова, В. Ф. Гущина, Б. М. Єрмоленка, С. Д. Кустановича, Я. В. Новака, В. А. Ручкіна, А. В. Кофанова, Є. І. Сташенка, Є. М. Тіхонова та інших науковців найбільш повно розкрито можливості балістичної експертизи у дослідженні зброї під час розслідування

злочинів. Водночас сучасні потреби практики розслідування незаконного обігу зброї потребують детальнішого висвітлення питання щодо проведення як балістичної, так і інших видів експертиз.

Метою роботи є визначення комплексу судових експертиз, які проводяться під час розслідування незаконного обігу зброї.

Виклад основного матеріалу. Застосування спеціальних знань у формі експертизи під час розслідування незаконного обігу зброї залежить від виду зброї та способу вчинення злочину. З урахуванням розмаїття злочинів, предметом яких є зброя, для розслідування може бути запропоновано комплекс експертиз, серед яких обов'язково є експертиза зброї та слідів її застосування, експертиза вибухових пристроїв, експертиза вибухових речовин і продуктів вибуху (пострілу). Обов'язковість проведення цих експертиз пояснюється необхідністю встановлення предмета злочину, тобто належності виявлених об'єктів, предметів до певного виду зброї, вибухових речовин або пристроїв.

Зазначимо, що з 2015 р. згідно із наказом Міністерства юстиції України традиційну балістичну експертизу було перейменовано на експертизу зброї та слідів і обставин її використання [2]. Підставою вказаної зміни стало розширення об'єктів експертного дослідження, оскільки крім індивідуальної вогнепальної, холодної зброї та боєприпасів на експертизу направляється зброя з некінетичним принципом ураження (нереактивні вогнемети, електрошокові пристрої тощо), гранатомети, ствольна артилерійська зброя, ракетно-реактивна зброя тощо.

Першочерговим завданням експертизи зброї та слідів і обставин її використання є встановлення належності об'єктів до певного виду зброї або конструктивно подібних до неї стріляючих виробів. До предмета вказаної експертизи належить встановлення інших характеристик зброї, важливих для кримінального провадження: визначення системи (типу, виду, моделі) зброї та боєприпасів до неї, зразка (для виробів промислового виробництва), визначення стану (справності) зброї, боєприпасів, придатності для використання за призначенням, встановлення способу виготовлення або факту переробки зброї, боєприпасів, встановлення належності об'єктів до частин (деталей) зброї тощо. Близькими за цілями є завдання експертизи вибухових пристроїв, які включають визначення належності об'єкта до вибухових пристроїв (боєприпасів) та класифікаційної категорії пристрою (системи, моделі), встановлення (опис) конструкції пристрою та способу його виготовлення, встановлення здатності пристрою викликати вибух та можливості вибуху пристрою в конкретних умовах (струс, нагрівання тощо), особливостей вибухового механізму, встановлення засобу підривання. Для пошуку злочинця перед вибухотехнічним експертом ставляться завдання з встановлення наявності спеціальних знань (професійних навичок) у галузі вибухової справи в особи, яка виготовила вибуховий пристрій.

Експертизою вибухових речовин і продуктів вибуху (постріду) встановлюється факт належності об'єкта до вибухових речовин або речовин, які можна використати як компоненти для виготовлення вибухових речовин, порохових зарядів або піротехнічних засобів; спосіб виготовлення вибухових речовин; виявляються мікросліди вибухових речовин і продуктів їх розкладу на предметах-носіях. Такими носіями є тканина одягу підозрюваного, пакети, коробки та інші місткості, в яких могла знаходитися, зберігатися зброя, а також деталі та частини конструкції пристрою, який вибухнув.

Під час розслідування незаконного обігу зброї нерідко слід установити джерело виготовлення досліджуваних предметів, справжність довірливих документів, правильність ведення обліку зброї на підприємстві чи у військовому підрозділі, ототожнити особу, причетну до правопорушення, й т. ін. З цією метою виникає необхідність призначення низки експертиз.

За допомогою трасологічної експертизи цілого за частинами може бути встановлено належність знайдених у різних місцях окремих деталей одному екземпляру зброї або вибуховому пристрою. Нерідко злочинці для унеможливлення встановлення джерела походження зброї знищують заводські номери та інші рельєфні зображення на деталях зброї. Трасологічна експертиза рельєфних знаків дозволяє відновити спилані (забиті), слабовидимі номери та інші рельєфні зображення на деталях зброї. Ще один підвид трасологічної експертизи – дактилоскопічне дослідження – спрямовано на виявлення слідів рук на поверхнях зброї з метою ідентифікації особи, яка тримала в руках зброю, та викриття злочинця.

Для встановлення фактів розкрадань або незаконного володіння зброєю важливого значення набувають дослідження бухгалтерських документів, посвідчень на право володіння зброєю, які здійснюються в процесі почеркознавчої експертизи й технічної експертизи документів. Основним завданням почеркознавчої експертизи є ідентифікація виконавця, тобто особи, від імені якої виконано рукописний текст, буквені або цифрові записи, підписи у реквізитах, графах, рядках документів. У процесі проведення технічної експертизи документів установлюються факти і способи внесення змін у документи (підчистка, травлення, дописка, переклеювання фотокарток, літер тощо) та виявляється їх первинний зміст. Окрім того, експертом виявляються залиті, замазані, вицвілі та інші слабовидимі або невидимі тексти, а також тексти на обгорілих та згорілих документах за умови, що папір, на якому вони нанесені, не перетворився на попіл, установлюється цілий документ за його частинами. Важливими завданнями експертизи документів є виявлення монтажу, наприклад переклеювання фотографії у свідоцтві на право володіння зброєю; способу нанесення відтисків печаток, штампів, факсиміле у документах; ідентифікація печаток, штампів, факсиміле тощо за їх відтисками.

Одним з ефективних засобів виявлення осіб, причетних до незаконного обігу зброї, є проведення таких негласних слідчих (розшукових) дій, як аудіо-, відеоконтроль особи (ст. 260 КПК України), дослідження інформації, отриманої при застосуванні технічних засобів (ст. 266 КПК України), спостереження за особою, річчю або місцем (ст. 269 КПК України), контроль за вчиненням злочину (ст. 271 КПК України). Проведення вказаних негласних слідчих (розшукових) дій найчастіше фіксується за допомогою технічних засобів (ст. 252 КПК України), а отримана інформація підлягає дослідженню спеціалістами або експертами (ст. 266 КПК України). Для встановлення обставин справи аудіо-, відеоматеріали направляються в спеціалізовану експертну установу для проведення лінгвістичної експертизи усного мовлення, портретної експертизи, фототехнічної експертизи або експертизи відеозвукозапису. Експертизи відеозвукозапису та лінгвістичні експертизи усного мовлення проводяться з метою розв'язання ідентифікаційних та діагностичних завдань і вирішують питання, що стосуються встановлення кількості та ототожнення осіб, які брали участь у зафіксованих розмовах. У межах лінгвістичної експертизи ідентифікація осіб здійснюється за лінгвістичними ознаками усного мовлення, в експертизі відеозвукозапису ототожнення особи реалізується за фізичними параметрами голосу. Основним завданням портретної експертизи є ідентифікація особи за ознаками зовнішності, а фототехнічної експертизи – ототожнення предметів, приміщень та ділянок місцевості, відображених на фотознімках чи відеозаписах.

Факт носіння зброї особою або збереження зброї у певному місці можна встановити, призначивши експертизу матеріалів, речовин та виробів з метою виявлення слідів металізації на поверхні тканини чи інших предметів. Цією експертизою також установлюється матеріал зброї, яка виготовлена саморобним способом, що сприяє пошуку джерела походження. У ситуації виявлення історичних зразків зброї призначається мистецтвознавча експертиза, якою встановлюється належність предмета до антикварної зброї, її історичне значення, культурна цінність.

На закінчення слід зазначити, що результативність і доказове значення експертного дослідження багато в чому залежать від якісної підготовки об'єктів. Найбільш відповідальною є підготовка зброї. Зброю (вогнепальну стрілецьку зброю, пістолети й револьвери, гвинтівки, гранатомети, міномети й ін.), яка направляється на експертизу, необхідно розрядити. Зброя та боєприпаси до неї надаються на експертизу особою, яка призначила експертизу, особисто або її представником, оскільки пересилка таких небезпечних об'єктів поштою не допускається. Речові докази повинні надаватися експерту тільки в упакованому вигляді. Винятком із цього правила є громіздкі предмети, наприклад гармати, вогнемети, реактивна, ракетна зброя. Дослідження таких об'єктів проводиться, як правило, на місці їх знаходження. Кожен екземпляр ручної зброї поміщається в окрему

упаковку. Процедура упакування і використання матеріал не повинні призводити до появи додаткових слідів на об'єктах, які не пов'язані з подією злочину. Предмети, на яких передбачається наявність мікрооб'єктів, окремо упаковуються, а ділянки, на яких передбачається наявність слідів, обшиваються або обертаються матерією для збереження мікрооб'єктів. На кожній упаковці має бути нанесено напис із вказівкою виду об'єкта, засвідчений підписами слідчого, понятих, печаткою органу розслідування. Ця вимога спрямована на запобігання фальсифікації речових доказів, а також для дотримання принципу допустимості їх у процесі судового доказування.

Висновки. Під час розслідування незаконного обігу зброї обов'язково призначаються експертиза зброї та слідів і обставин її використання, експертиза вибухових пристроїв, експертиза вибухових речовин і продуктів вибуху (пострілу) для встановлення предмета злочину. Доказування причетності особи до вчинення злочину та інших важливих для кримінального провадження обставин здійснюється за допомогою трасологічної, почеркознавчої, лінгвістичної, технічного дослідження документів, відеозвукозапису, портретної, фототехнічної, матеріалознавчої, мистецтвознавчої експертиз.

Список бібліографічних посилань: 1. Плескачевский В. М. Оружие в криминалистике: понятие и классификация. М. : Спарк, 2001. 343 с. 2. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом М-ва юстиції України від 08.10.1998 № 53/5 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#n14> (дата звернення: 01.09.2017).

Надійшла до редколегії 05.10.2017

Андреев Д. В. Возможности судебных экспертиз при расследовании незаконного оборота оружия

Понятие «незаконный оборот оружия» охватывает преступления, предусмотренные четырнадцатью статьями Уголовного кодекса Украины. Все преступления объединяет один предмет преступления, которым является оружие. При расследовании этих преступлений обязательно назначается экспертиза оружия и следов и обстоятельств его использования. Разнообразие видов оружия и способов совершения преступлений обуславливает необходимость назначения иных судебных экспертиз.

Ключевые слова: незаконный оборот оружия, специальные знания, судебные экспертизы.

Andreev D. V. The possibilities of forensic expertise in the investigation of illegal weapons trafficking

The term of “illegal weapons trafficking” includes a set of offenses, which are provided for by fourteen articles of the Criminal Code of Ukraine. The indicated crimes include the following actions with weapons: moving across the customs border of

Ukraine outside customs control or with concealment from customs control; abduction, appropriation, extortion, taking possession by fraud or abuse of office; illegal possession, storage, acquisition, transfer, sale, manufacturing, repair; processing, falsification, deletion or change of marking; careless storage; violation of the rules of storage, use, accounting, transportation, handling; illicit traffic on an aircraft; intentional or careless destruction or damage; loss or damage; development, production, acquisition, storage, distribution, transportation. All of these offenses combine one crime subject, which is a weapon, including ammunition, explosives and devices.

The investigation of these crimes calls for the use of specialized knowledge in the form of forensic expertise. The forensic expertise of the weapon, traces and conditions of its use, which allows to determine the crime subject, is mandatory. The variety of weapons types and methods of committing crimes determines the conduct of other forensic expertise. The examination of documents is carried out in the forensic expertise of handwriting and technical expertise of documents. The oral speech of the participants in the crime is examined in the linguistic expertise of oral speech and the expertise of video and audio records. Trasology expertise provides an opportunity to identify destroyed relief marks on weapons, the belonging of individual parts to one copy of the weapon, the presence of fingerprints on the weapon. With the help of a portrait expertise, a person whose appearance is fixed on a photo or video is identified. Expertise of materials, substances and products is assigned to identify the materials from which weapons were made, as well as the detection of micro particles of explosives. Art expertise is conducted to determine the historical and cultural value of antiquarian weapons.

Keywords: illegal weapons trafficking, special knowledge, forensic expertise.

УДК 343.1

О. О. Бондаренко,

*кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри кримінального процесу
та організації досудового слідства факультету № 1
Харківського національного університету внутрішніх справ;
ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-6901-7298>*

ОКРЕМІ ПИТАННЯ ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАТЬ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Розглянуто процесуальні форми використання спеціальних знань під час кримінального провадження. Сформульовано визначення спеціаліста, експерта та судової експертизи. Розроблено процесуальний порядок виклику спеціаліста для участі у кримінальному провадженні. Охарактеризовано сутність судової експертизи та наведено підстави її призначення. Проаналізовано форми залучення експерта до кримінального провадження, якими є звернення сторони кримінального провадження до експерта та доручення йому слідчим суддею чи судом проведення експертизи.

Ключові слова: спеціальні знання, форми використання спеціальних знань, спеціаліст, судовий експерт, судова експертиза, форми залучення експерта до кримінального провадження.

Постановка проблеми. Ефективне виконання завдань кримінального судочинства є неможливим без використання слідчим, прокурором та судом під час кримінального провадження спеціальних знань обізнаних осіб. Їх застосування надає можливість вирішити питання, що не належать до категорії правових і перебувають поза межами професійних знань указаних суб'єктів.

Аналіз чинного Кримінального процесуального кодексу України [1] дає можливість виділити такі процесуальні форми використання спеціальних знань під час кримінального провадження:

- 1) залучення спеціаліста (ст. 71 КПК України);
- 2) залучення експерта (ст. 69, 242–244, 332, 356 КПК України);
- 3) витребування й отримання висновків ревізій та актів перевірок (ч. 2, 3 ст. 93 КПК України).

Результати аналізу слідчої та судової практики дозволяють стверджувати, що найбільш поширеними процесуальними формами використання спеціальних знань під час кримінального провадження є залучення спеціаліста чи експерта. А ознайомлення зі змістом положень чинного КПК України, що регламентують порядок залучення спеціаліста та експерта до кримінального провадження, дає можливість виокремити відповідні проблемні питання, які вимагають належного вирішення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання участі спеціаліста, а також призначення та проведення судової експертизи у кримінальному процесі були предметом дослідження багатьох учених, таких як В. І. Гаєнко, Ю. О. Калінкін, В. М. Махов, Ю. К. Орлов, О. В. Селіна, М. Г. Щербаковський та ін. Незважаючи на це й урахування реформування кримінального процесуального законодавства України, процесуальний механізм реалізації вищевказаних форм використання спеціальних знань потребує подальшого дослідження й удосконалення.

Метою цієї статті є аналіз окремих питань використання спеціальних знань у кримінальному процесі, зокрема характеристика процесуального порядку залучення спеціаліста й експерта до кримінального провадження, а також формулювання пропозицій щодо його удосконалення.

Виклад основного матеріалу. Базовими положеннями, що регламентують участь спеціаліста у кримінальному провадженні, є норми ст. 71, 105, 360 КПК України. Так, спеціалістом у кримінальному провадженні є особа, яка володіє спеціальними знаннями та навичками застосування технічних або інших засобів і може надавати консультації під час досудового розслідування і судового розгляду з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок.

Спеціаліст може залучатись для надання безпосередньої технічної допомоги (фотографування, складення схем, планів чи креслень, відбору зразків для проведення експертизи тощо) сторонами кримінального провадження під час досудового розслідування й судом під час судового розгляду.

Сторони кримінального провадження мають право під час судового розгляду заявляти клопотання про залучення спеціаліста або використання його пояснень і допомоги.

Письмові пояснення спеціаліста, який брав участь у проведенні відповідної процесуальної дії, є додатками до її протоколу.

Під час дослідження доказів суд має право скористатися усними консультаціями або письмовими роз'ясненнями спеціаліста, наданими на підставі його спеціальних знань.

Як спеціалісти можуть запрошуватись незацікавлені у результатах провадження особи різних професій, які мають вищу чи середню освіту та систематичну підготовку за конкретною спеціальністю, а також досвід роботи у певній сфері виробництва, науки, культури чи ремесла. Особи, які його запрошують під час вирішення питання про залучення конкретного спеціаліста зобов'язані з'ясувати, чи має він відповідні спеціальні знання й чи не зацікавлений він у результатах провадження, а також перевіряти наявність підстав, що виключають участь спеціаліста в цьому провадженні [2, с. 226].

Вважається, що термін «спеціаліст» (ст. 71 КПК України) слід поширювати і на тих осіб, щодо яких у КПК України міститься вказівка на їх професійні ознаки та чиї спеціальні знання можуть використовуватись під час проведення процесуальних дій. Це перекладач (ст. 68), педагог, психолог, лікар під час проведення процесуальних дій за участю малолітньої або неповнолітньої особи (ч. 1, 2 ст. 227, ч. 1, 3 ст. 354, ст. 491), психолог або педагог під час пред'явлення особи чи трупа для впізнання (ч. 8 ст. 228, ст. 230), судово-медичний експерт або лікар під час огляду трупа (ч. 1 ст. 238), судово-медичний експерт під час огляду трупа, пов'язаного з ексгумацією (ч. 2–3 ст. 239), судово-медичний експерт або лікар під час проведення освідування особи (ч. 2 ст. 241).

Процедура виклику обізнаної особи для участі у кримінальному провадженні як спеціаліста повинна бути диференційованою. Виклик особи, яка не працює в певній установі, слід здійснювати повістю. Якщо ж обізнана особа, яка може бути залучена до участі в провадженні як спеціаліст, працює в певній установі, то її виклик повинен здійснюватися шляхом направлення керівнику цієї установи письмового доручення слідчого, прокурора чи судді про виділення звітти спеціаліста.

Експертом у кримінальному провадженні є особа, яка володіє науковими, технічними або іншими спеціальними знаннями, має право відповідно до закону України «Про судову експертизу» на проведення експертизи та якій доручено провести дослідження об'єктів, явищ і процесів, що містять відомості про обставини вчинення кримінального правопорушення, і дати висновок з питань, які виникають під час кримінального провадження та стосуються сфери її знань (ч. 1 ст. 69 КПК України).

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про судову експертизу» судова експертиза – це дослідження експертом на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини справи (провадження), що перебуває у провадженні органів досудового розслідування чи суду [3].

Г. М. Надгорний, М. Я. Сегай і Б. М. Ісакович стверджують, що вказане визначення відображує гносеологічний аспект: «дослідження ... на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ і процесів ...» та процесуальний, оскільки це дослідження виконується судовим експертом, тобто суб'єктом процесуальної діяльності, та його результати мають доказове значення у провадженні [4, с. 75–76].

У науковій літературі зазначається, що «судова експертиза – самостійний комплексний правовий інститут, який регулює, з одного боку, діяльність експерта в кримінальному, цивільному, адміністративному і господарському процесах, правову природу його висновку, а з другого – призначення експертизи, а також ставлення правоохоронних органів та інших учасників справи до експерта і його висновку. Діяльність експерта має подвійну природу. Передусім, це діяльність процесуального характеру, тому що експерт виконує завдання по справі (провадженні) за постановою особи слідчого, прокурора, ухвалою суду або інших осіб, що призначають експертизу. ... Експертиза це також дослідження, під яким розуміють вивчення об'єктом особою представлених йому об'єктів і матеріалів справи (провадження), виявлення, аналіз і порівняння їх якостей і ознак із застосуванням відповідних прийомів, методів і технічних засобів, оцінку і формування на підставі спеціальних знань відповідних висновків у вигляді відповідей на поставлені питання» [5, с. 63].

Підстави для призначення судової експертизи регламентуються у ст. 242 КПК України. Згідно з її положеннями експертиза проводиться експертом за зверненням сторони кримінального провадження або за дорученням слідчого судді чи суду, якщо для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні спеціальні знання.

Не допускається проведення експертизи для з'ясування питань права. Регламентація цього положення в КПК України є важливим кроком до завершення дискусії в науковій літературі щодо можливості призначення судової експертизи з приводу вирішення правових питань.

Слідчий або прокурор зобов'язані звернутися до експерта для проведення експертизи щодо:

- 1) встановлення причин смерті;
- 2) встановлення тяжкості та характеру тілесних ушкоджень;
- 3) визначення психічного стану підозрюваного за наявності відомостей, які викликають сумнів щодо його осудності чи обмеженої осудності;

4) встановлення віку особи, якщо це необхідно для вирішення питання про можливість притягнення її до кримінальної відповідальності, а в інший спосіб отримати ці відомості неможливо;

5) встановлення статевої зрілості потерпілої особи в кримінальних провадженнях щодо злочинів, передбачених ст. 155 Кримінального кодексу України;

6) визначення розміру матеріальних збитків, шкоди немайнового характеру або шкоди довкіллю, заподіяної кримінальним правопорушенням.

Фактичною підставою для призначення експертизи є потреба в наукових, технічних або інших спеціальних знаннях, необхідних для вирішення певних питань у кримінальному провадженні. До спеціальних знань належать знання у певній галузі науки, техніки, мистецтва або ремесла та в інших окремих сферах людської діяльності.

Юридичною підставою для залучення експерта до кримінального провадження є відповідне процесуальне рішення слідчого, прокурора, слідчого судді чи суду.

Спеціальні знання у відповідній галузі діяльності визначаються предметом експертизи. До спеціальних не належать загальновідомі та загальнодоступні наукові знання в галузі матеріального й процесуального права, якими повинні володіти слідчі, прокурори та судді. Саме тому закон прямо забороняє проведення експертизи для з'ясування питань права [2, с. 620].

У статті 243 КПК України зазначається, що сторона обвинувачення залучає експерта за наявності підстав для проведення експертизи, зокрема за клопотанням сторони захисту чи потерпілого. Сторона захисту має право самостійно залучати експертів на договірних умовах для проведення експертизи, серед іншого обов'язкової. Останнє положення є формою реалізації засади змагальності сторін і свободи в поданні ними своїх доказів. Натомість потерпілий права самостійно залучати експерта на договірних умовах для проведення експертизи не має.

Отримання висновку експерта є одним із способів збирання доказів у кримінальному провадженні. Тому слідчий чи прокурор, як правило, залучають експерта залежно від наявності для того підстав на свій розсуд, виходячи з конкретних обставин провадження й тих питань, на які має відповіді фахівець із певної галузі знань. Винятки становлять лише випадки, передбачені у ч. 2 ст. 242 КПК України, коли звернення до експерта є обов'язковим.

Заявити слідчому чи прокурору клопотання про залучення експерта на стадії досудового розслідування мають право потерпілий і сторона захисту (підозрюваний, обвинувачений, засуджений, виправданий, особа, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або вирішувалося питання про їх застосування, їхні захисники та законні представники).

Заявлене клопотання слідчий чи прокурор зобов'язані розглянути в строк не більше 3 днів з моменту його подання та задовольнити їх за наявності відповідних підстав.

Особі, яка заявила клопотання про залучення експерта, повідомляють про результати його розгляду. Про повну або часткову відмову в задоволенні клопотання слідчим чи прокурором виноситься вмотивована постанова, копія якої вручається особі, яка заявила клопотання, а в разі неможливості вручення з об'єктивних причин – надсилається їй (ст. 220 КПК України) [2, с. 623].

У разі відмови слідчого або прокурора в задоволенні клопотання сторони захисту про залучення експерта особа, що заявила відповідне клопотання, має право звернутися з клопотанням про залучення експерта до слідчого судді. Слідчий суддя за результатами розгляду клопотання має право своєю ухвалою доручити проведення експертизи експертній установі, експерту або експертам (ч. 1, 6 ст. 244 КПК України). Потерпілий можливості звертатися до слідчого судді з відповідним клопотанням також не має, що є прогалиною у кримінальному процесуальному законодавстві. Указана обставина свідчить про суттєве порушення прав потерпілого під час залучення експерта до кримінального провадження, про що вже зазначалось у літературі [6, с. 211].

Слід зазначити, що КПК України прямо не регламентує форму процесуального документа, яким експерт залучається до кримінального провадження стороною обвинувачення. Відповідь на це питання міститься у ч. 3 ст. 110 КПК України. Так, рішення слідчого чи прокурора приймається у формі постанови. Постанова виноситься у випадках, передбачених КПК, а також коли слідчий або прокурор визнають це за необхідне.

Що стосується процесуального порядку призначення експертизи під час судового провадження в суді першої інстанції, то суд за клопотанням сторін кримінального провадження або потерпілого за наявності підстав, передбачених ст. 242 КПК України, має право своєю ухвалою доручити проведення експертизи експертній установі, експерту або експертам. Також він має право своєю ухвалою доручити проведення експертизи експертній установі, експерту або експертам незалежно від наявності клопотання, якщо:

- 1) суду надано кілька висновків експертів, які суперечать один одному, а допит експертів не дав змоги усунути виявлені суперечності;
- 2) під час судового розгляду виникли підстави, передбачені ч. 2 ст. 509 КПК України (ч. 1, 2 ст. 332 КПК України).

Участь експерта у кримінальному провадженні не обмежується проведенням судової експертизи. Так, стаття 356 КПК України регламентує процесуальний порядок допиту експерта в суді. За клопотанням сторони кримінального провадження, потерпілого або за власною ініціативою суд має право викликати експерта для допиту з метою роз'яснення висновку.

КПК України не регламентує процесуальний статус судового експерта під час допиту. Вважається, що судового експерта слід допитувати за правилами допиту свідка. Крім цього, допит судового експерта доцільно регламентувати також під час досудового розслідування.

Враховуючи вищевказане, доходимо **висновків**, що найбільш поширеними процесуальними формами використання спеціальних знань під час кримінального провадження є залучення спеціаліста та експерта.

Порядок участі спеціаліста у кримінальному провадженні має бути однаковим незалежно від його стадії.

Термін «спеціаліст» (ст. 71 КПК України) слід поширювати і на тих осіб, щодо яких у КПК України міститься вказівка на їх професійні ознаки та чий спеціальні знання можуть використовуватися під час проведення процесуальних дій.

Виклик особи, яка не працює в певній установі, слід здійснювати повістю. Якщо ж обізнана особа, яка може бути залучена до участі в провадженні як спеціаліст, працює в певній установі, то її виклик повинен здійснюватися шляхом направлення керівнику цієї установи письмового доручення слідчого, прокурора чи судді про виділення звітти спеціаліста.

Формами залучення експерта до кримінального провадження є звернення сторони кримінального провадження до експерта та доручення йому слідчим суддею чи судом проведення експертизи.

Під час досудового розслідування сторона захисту може залучити експерта до кримінального провадження шляхом:

- а) заявлення клопотання стороні обвинувачення;
- б) самостійного залучення експерта на договірних умовах;
- в) звернення з клопотанням про залучення експерта до слідчого судді.

На відміну від цього, потерпілий може залучити експерта до кримінального провадження лише шляхом заявлення клопотання стороні обвинувачення. Отже, перелік прав потерпілого під час залучення експерта до кримінального провадження потребує розширення.

Допит судового експерта доцільно регламентувати також під час досудового розслідування.

Таким чином, сформульовані висновки свідчать про актуальність подальшого проведення дослідження питань залучення спеціаліста та експерта до кримінального провадження.

Список бібліографічних посилань: 1. Кримінальний процесуальний кодекс України: закон України від 13.04.2012. *Голос України*. 2012. 19 трав. № 90–91. **2.** Кримінальний процесуальний кодекс України : наук.-практ. комент. : у 2 т. Т. 1 / О. М. Бандурка, Є. М. Блажівський, Є. П. Бурдоль та ін. ; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. Харків : Право, 2012. 768 с. **3.** Про судову експертизу : закон України від 25.02.1994 № 4038-XII // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12> (дата звернення: 26.06.2017). **4.** Надгорний Г. М., Сегай М. Я., Ісакович Б. М.

Закон України «Про судову експертизу». *Право України*. 1999. № 2. С. 75–78.

5. Клименко Н. І., Біленчук П. Д. Судова експертиза в розслідуванні комп'ютерних злочинів як форма використання спеціальних знань // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. Вип. 2 : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. / М-во юстиції України, Харків. наук.-дослід. ін-т суд. експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса ; Акад. прав. наук України ; Нац. юрид. акад. ім. Ярослава Мудрого ; редкол.: М. Л. Цимбал, М. І. Панов, Е. Б. Сімакова-Єфремян та ін. Харків : Право, 2002. С. 62–66.

6. Щербаковский М. Г., Торопов С. А. Нормативное регулирование использования специальных знаний в новом Уголовном процессуальном кодексе Украины. *Право і Безпека*. 2012. № 4 (46). С. 209–213.

Надійшла до редколегії 04.09.2017

Бондаренко А. А. Отдельные вопросы использования специальных знаний в уголовном производстве

Рассмотрены процессуальные формы использования специальных знаний во время уголовного производства. Сформулировано определение специалиста, эксперта и судебной экспертизы. Разработан процессуальный порядок вызова специалиста для участия в уголовном производстве. Дана характеристика сущности судебной экспертизы и приведены основания ее назначения. Проанализированы формы привлечения эксперта к уголовному производству, которыми являются обращение стороны уголовного производства к эксперту и поручение ему следственным судьей или судом проведения экспертизы.

Ключевые слова: специальные знания, формы использования специальных знаний, специалист, судебный эксперт, судебная экспертиза, формы привлечения эксперта к уголовному производству.

Bondarenko O. O. Some issues of using special knowledge within criminal proceedings

The procedural forms of using special knowledge within criminal proceedings have been considered. They include the involvement of an expert, a specialist, the demand and receipt of findings of audits and acts of inspection.

The definition of a specialist, expert and forensic expertise has been formulated. It has been noted that the term "a specialist" should be spread to those persons whom the Criminal Procedural Code of Ukraine contains an indication of their professional characteristics and whose special knowledge may be used during the conduction of procedural actions. The procedure of involvement of a specialist in criminal proceedings has been developed.

The essence of a forensic expertise has been characterized; and the reasons for its appointment have been provided. The forms of involvement of an expert in criminal proceedings have been analyzed. Thus, they include the request of the party to the criminal proceedings to the expert and his authorization to conduct the examination by an investigate judge or a court.

It has been alleged that during the pre-trial investigation a defense party may involve an expert in criminal proceedings by: a) filing a motion to the prosecution party; b) the independent involvement of an expert on contractual terms; c) requesting with the

motion on the involvement of an expert to an investigating judge. The victim may on the contrary involve an expert in criminal proceedings only by filing a motion to the prosecution party. In this context, the list of victim's rights while involving an expert in criminal proceedings needs to be expanded. It is also advisable to regulate questioning of a forensic expert during the pre-trial investigation.

Keywords: special knowledge, forms of using special knowledge, specialist, forensic expert, forensic expertise, forms of involving an expert to criminal proceedings.

УДК 343.98

С. П. Лапта,

кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри криміналістики та судової експертології факультету № 1 Харківського національного університету внутрішніх справ; ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-5401-5086>

ПЕРСПЕКТИВНІ НАПРЯМИ РОЗВИТКУ ДАКТИЛОСКОПІЇ В ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ

На підставі аналізу наукової літератури виділено й охарактеризовано деякі актуальні зарубіжні розробки в галузі дактилоскопії, які уявляються перспективними для використання правоохоронними органами України. Стисло охарактеризовано деякі нові розробки зарубіжних дослідників, зокрема використання нетрадиційних хімічних речовин для виявлення та дослідження невидимих і мало-видимих відбитків пальців, нову методику виявлення відбитків пальців на металевих поверхнях, систему ідентифікації наступного покоління NGI та інші.

Ключові слова: дактилоскопія, відбитки пальців, криміналістична техніка, інновації в криміналістиці, техніко-криміналістичне забезпечення, протидія злочинності.

Постановка проблеми. Дактилоскопія була і залишається найбільш ефективним засобом ототожнення людини. Сьогодні дактилоскопічна ідентифікація широко використовується не лише у процесі розслідування злочинів, але і в побуті – для розпізнавання мобільними цифровими пристроями (які мають таку функцію) своїх власників. Не дивлячись на те, що відбитки пальців рук відомі людству ще з часів давнього світу, започаткування дактилоскопічної реєстрації відносять лише до другої половини XIX століття й пов'язують з іменами Уільяма Гершеля, чиновника британської колоніальної адміністрації в Індії, та Генрі Фолдса, шотландського лікаря-місіонера в Токію, які проводили свої дослідження практично одночасно, але незалежно один від одного. Їх напрацювання стали підґрунтям для однієї з перших ґрунтовних робіт, присвяченій папілярним візерункам, – «Відбитки пальців» Френсіса Гальтона. Часом остаточного визнання відбитків пальців як доказів можна вважати вересень 1902 року, коли в Лондоні за вчинення крадіжки з домоволодіння був засуджений до

семи років ув'язнення злодій Гарі Джексон, вина якого вперше в судовій практиці була повністю доведена за допомогою дослідження відбитків пальців, які він залишив на свіжопофарбованому підвіконні [1].

Протягом наступного століття дактилоскопія посіла належне місце у криміналістичній техніці, зазнаючи поступових змін і вдосконалень. У різні часи проблемами дактилоскопії займалися такі вітчизняні й закордонні вчені та дослідники, як Х. Вучетич, Е. Генрі, Д. Ашбо, Г. Гросс, Г. Грановський, Г. Цимакурідзе, В. Корноухов, Г. Самойлов, Г. Каммінз, Ч. Мідло, А. Фокіна, Д. Маріанашвілі, Г. Давидов, Х. Ліндмяе, К. Бобоев, Ю. Ярослав, Є. Вікторова, В. Юсупов та інші.

З цілої низки об'єктивних причин Україна не перебуває на вістрі розробки та впровадження новацій у галузі криміналістичної техніки, однак робота, спрямована на покращання цього становища, повинна проводитися системно й послідовно. Відповідно, **загальну проблему**, якій присвячено статтю, можна визначити як підвищення ефективності розслідування злочинів, а **окремою проблемою** є підвищення ефективності застосування дактилоскопічних технік під час розслідування злочинів. **Метою** статті є ознайомлення з новими розробками, що вже використовуються в розвинутих країнах, а також перспективними дослідженнями, що стосуються дактилоскопії.

Виклад основного матеріалу. Дослідження, спрямовані на вдосконалення процесу пошуку, фіксації, вилучення та дослідження відбитків пальців рук, розпочалися із самого початку застосування дактилоскопії в поліцейській практиці й тривають до цих пір. Деякі відкриття є досить вузькими, такими, які вирішують певне завдання, що виникає в обмежених випадках, або вдосконалюють якийсь із методів дослідження, який уже існує. Інші потенційно можуть значно вплинути на самі підходи до використання дактилоскопії як під час розслідування злочинів, так і в повсякденному житті.

Однією із сучасних тенденцій у роботі з відбитками пальців і долонь рук є вдосконалення методик дослідження не лише безпосередньо папілярних візерунків, але й потожирової речовини, з якої ці візерунки складаються. У цьому аспекті перспективними вважаються використання куркуміну та люміцину для обробки пальцевих відбитків.

Куркумін – це поліфенол, який міститься в корені куркуми – достатньо розповсюдженої спеції, яка використовується в кулінарії сотні років. Учені з Університету Шеффілд Халлам¹ (Велика Британія) вважають, що ця речовина, використана під час мас-спектрометричного дослідження, може допомогти в аналізованні молекулярних складових відбитків пальців. Таким чином, досліджуються не самі відображення папілярних ліній на слідосприймальному об'єкті, а потожирова речовина. Винайдений Сімоною Франсезе спосіб

---

¹ Sheffield Hallam University.

отримувати хімічну інформацію з потожирової речовини шляхом матрично-активованої лазерної десорбції-іонізації може допомогти, крім іншого, встановити такі дані, як стать особи, що залишила відбитки, й визначити, чи мала вона справу з наркотичними засобами і якими саме [2]. Особливо приваблює майбутніх користувачів цієї технології її нескладність в опануванні та невелика вартість витратного матеріалу.

Люміцин (Lumiscano™) – швидший, кращий і дешевший засіб виявлення маловидимих слідів рук, розроблений групою вчених у Лабораторії супрамолекулярної та макромолекулярної фотофізики та фотохімії¹ (Париж, Франція). Завдяки флуоресцентному барвнику – теразину, що входить до його складу, він дозволяє «підсвічувати» відбитки пальців на непористих або напівпористих поверхнях [3]. Значною перевагою виявлення слідів за допомогою люміцину є те, що він, на відміну від його аналогів, не є токсичним і залишає сліди придатними до подальшого дослідження ДНК. Цей засіб пройшов апробацію в підрозділах французької поліції та жандармерії, Скотланд-Ярд і ФБР.

Відкриттям, яке може привести до революції в розслідуванні злочинів, пов'язаних із використанням вогнепальної зброї, назвали результати досліджень учених з Університету Свонсі² та Університету Лестера³ (Велика Британія). Дослідники звернули увагу на те, що протирання металевих предметів тканиною не завжди призводить до повного видалення відбитків пальців. Зацікавившись цим фактом, вони провели низку дослідів із метою встановити причину цього феномена й удосконалити способи виявлення та вилучення відбитків пальців рук із металевих предметів. Після експериментів було встановлено, що неорганічні складові потожирової речовини, яка утворює папілярні візерунки (зокрема хлорид-іон), призводять до мікрокорозії металу в місці перебування пальцевого відбитку. Ця корозія є досить стійкою до видалення й залишається навіть після омивання металевої поверхні теплою мильною водою, яка змиває всі сліди потожирової речовини.

Крім того, було встановлено, що мідь та її сплави, такі як латунь, дуже легко піддаються корозії під впливом потожирової речовини, що одразу наштовхнуло на думку щодо адаптування цієї ідеї до виявлення й вилучення відбитків пальців із відстріляних гільз. Подальші експерименти привели до розробки методики, в якій використовувалися кольорові порошки, які під впливом струму великої напруги (близько 2500 V) виявляли сильні адгезивні властивості на тих ділянках гільз, що піддавалися корозії через дію потожирової речовини.

---

¹ Laboratoire de Photophysique et Photochimie Supramoléculaire et Macromoléculaire.

² Swansea University.

³ University of Leicester.

Учені впевнені, що це відкриття знайде своє застосування не лише у Великій Британії, а й далеко за її межами. Особливо перспективним воно вбачається для вирішення так званих «холодних кейсів» – нерозкритих злочинів минулих років. Правоохоронні органи звичай зберігають речові докази з місць нерозкритих убивств протягом тривалого часу, і вони можуть стати цінною знахідкою для застосування цієї методики. Ціаком можливо, що найближчим часом суспільство почує про розкриття резонансних злочинів, учинених багато років тому.

У 2015 році науковцями Університету Лестера разом із представниками Поліцейського коледжу Чжецзян (Китай) була укладена угода для вдосконалення, апробації та навчання роботи із криміналістичними засобами, в основі яких лежить методика виявлення старих відбитків пальців на металевих гільзах [4].

Крім удосконалення окремих методик виявлення й видучення відбитків пальців рук, у країнах Західної Європи та США постійно поповнюються дактилоскопічні колекції й удосконалюються системи автоматичної дактилоскопічної ідентифікації. За допомогою технології безконтактного дактилоскопіювання техніки-криміналісти, судмедексперти та співробітники поліції можуть швидко й легко порівняти відбитки пальців на місці злочину з розширеною віртуальною базою даних. Крім того, використання такої технології дозволяє дослідникам отримати просто на місці злочину відбитки пальців ідеальної якості, без забруднення [5].

Як приклад новітніх технічних засобів у галузі дактилоскопії можна назвати EVISCAN. Ця інноваційна високотехнологічна робоча станція, розроблена в Німеччині, дозволяє експертам виявляти, покращувати якість і зберігати в цифровому вигляді невидимі та маловидимі відбитки пальців рук. Відповідний пристрій працює з відбитками без фізичного контакту та без використання хімічних речовин. Відбитки пальців скануються й передаються в установлене програмне забезпечення для підвищення якості зображення. Речовини, відбитки пальців і ДНК на сто відсотків залишаються в їх первинному стані й можуть бути досліджені повторно навіть через кілька років по тому. Не менш важливою перевагою цього обладнання є надзвичайна швидкість роботи. Якщо раніше пошук, виявлення та дослідження відбитків пальців могли займати години й дні, то зараз завдяки усуненню досить тривалого підготовчого етапу, ретельною пошуку та фіксації на фотоплівку час роботи зі слідами скоротився до лічених хвилин [6]. Після виявлення й видучення цифровий образ відбитку може надсилатися до різних баз даних, таких як AFIS чи EURODAC, й одразу ж використовуватися для ідентифікації осіб.

AFIS – автоматична система ідентифікації за відбитками пальців – була розроблена у США і спочатку використовувалася ФБР лише під час розслідування злочинів, а згодом була пристосована і для загальної ідентифікації та попередження шахрайств. EURODAC – дактилоскопічна база даних Євросоюзу для ідентифікації біженців та осіб,

які незаконно перетинають кордон [7; 8]. Сьогодні в США зробили черговий крок і активно впроваджують систему ідентифікації наступного покоління NGI (Next Generation Identification), яка поєднує в один комплекс різноманітні підходи до ідентифікації особи: дактилоскопічний, за фотокартками та за райдужною оболонкою ока [9]. Зі щомісячною статистичною інформацією про впровадження NGI та про ефективність її роботи можна ознайомитись онлайн у мережі Інтернет [10].

Слід зазначити, що разом із поширенням використання дактилоскопічних ідентифікаційних систем і застосуванням дактилоскопічних сканерів у різних галузях людської діяльності вдосконалюються і злочинні технології для їх обману. Ще у 2002 році японський криптограф Цутому Мацумото продемонстрував, що дактилоскопічні сканери, які існували на той момент, можна досить просто ввести в обману. Спочатку він виготовив штучний палець за допомогою желатину, що міститься в жувальних цукерках, потім узяв склянку з маловидимим відбитком пальця, проявив його, обробивши парами цианоакрилового клею, більш відомого під назвою «суперклей», та сфотографував цифровою камерою. За допомогою Photoshop відбитку було надано більшої чіткості й контрастності. Отримане зображення було роздруковане на прозорій плівці та згодом витравлене на мідній пластині, після чого відбиток був перенесений на желатиновий палець. У процесі подальших експериментів криптографу вдалося успішно «подолати» 80 відсотків дактилоскопічних сканерів [11].

І це – не єдина проблема. Трапляються випадки, коли сканери не розпізнають «легальні» відбитки через забруднення, високу вологість, або, навпаки, сухість пальців, а також різні захворювання шкіри. Об'єднана група вчених із Чеської Республіки та Південної Кореї провела ґрунтовні дослідження впливу дерматологічних захворювань шкіри рук на можливості ідентифікації людини за відбитками пальців. Дослідивши близько трьох десятків захворювань шкіри рук, учені визнали наявність досить серйозної проблеми в ідентифікації осіб з ураженою шкірою рук за допомогою дактилоскопічних сканерів. Серед можливих шляхів вирішення цієї проблеми вони пропонують, крім іншого, використовувати програмне забезпечення з алгоритмами покращення цифрових зображень відбитків, а також створити базу даних відбитків пальців, шкіру яких пошкоджено через вплив дерматологічних захворювань [12].

Однак, імовірно, рішення вже знайдено. У 2015 році вчені з Інституту Ланжевена¹ (Париж, Франція) сконструювали новий дактилоскопічний пристрій, який сканує так звані «внутрішні відбитки» пальців.

Однією з причин розробки цього пристрою став саме той факт, що, за даними цих дослідників, близько 5 % людей мають ті чи інші

---

¹ Institut Langevin.

проблеми з використанням стандартних сканерів через дефекти та пошкодження шкіри пальців рук, які утворилися як у процесі трудової діяльності або через дерматологічні захворювання, так і умисно, з метою протидії правоохоронним органам щодо встановлення особи. Новий сенсор, розроблений ученими, використовує технологію, яка називається «оптична когерентна томографія» й уже успішно застосовується в медицині для діагностування окремих захворювань. Сутність її полягає в аналізуванні інтерференційної картини, що виникає, коли промінь світла проходить через біологічний об'єкт (наприклад палець) і наново з'єднується з вихідним променем. У цьому пристрої дослідник на виході може отримати чітке відображення дактилоскопічного візерунка, розташованого на глибині приблизно півміліметра під шкірою пальців рук, який має ті ж самі топографічні ознаки, що й папілярний візерунок на зовнішньому шарі шкіри пальців рук. Тобто прилад сканує безпосередньо той своєрідний «трафарет», завдяки якому в разі пошкодження шкіри відновлюються папілярні візерунки. Зазначається, що пристрій може також відображати потові пори, які самі є додатковою ідентифікуючою ознакою [13]. Таким чином, потенційно цей пристрій може як використовуватися для ідентифікації осіб з пошкодженими шкіряними покривами долонь і пальців рук, так і протидіяти спробам використання штучних підроблених відбитків, які не мають «внутрішнього трафарету».

Ураховуючи викладене вище, можна зробити **висновок**, що, незважаючи на традиційність і усталеність дактилоскопічного методу ідентифікації особи, в США та країнах Західної Європи відбувається його постійне вдосконалення й інтегрування у більш сучасні та досконалі системи ідентифікації. Водночас дактилоскопічні системи ідентифікації все ще залишаються надійними та достатньо швидкими для вирішення покладених на них завдань. Для того щоб вийти на належний рівень впровадження новітніх дактилоскопічних та інших ідентифікаційних технологій, правоохоронні органи України потребують негайного здійснення відповідних заходів у галузі матеріально-технічного забезпечення, моніторингу новітніх наукових розробок, навчання й обміну практичним досвідом з фахівцями правоохоронних органів країн Євросоюзу та США.

Список бібліографічних посилань: 1. Товальд Ю. Век криминалистики. М. : Прогресс, 1991. С. 323. 2. Gebel E. Analyzing Fingerprints With A Dash Of Turmeric // Chemical & Engineering News : сайт / American Chemical Society. May 8, 2013. URL: <http://cen.acs.org/articles/91/web/2013/05/Analyzing-Fingerprints-Dash-Turmeric.html?h=-519488094> (дата звернення: 15.05.2017). 3. Lumicyano™: A new fluorescent cyanoacrylate for a one-step luminescent latent fingermark development / Prete C., Galmiche L., Quenum-Possy-Berry F.-G., Allain C., Thiburce N., Colard Th. *Forensic Science International*. 2013. Vol. 233, Iss. 1. P. 104–112. DOI: 10.1016/j.forsciint.2013.07.008. 4. Bond J. W. This new fingerprint technique could revolutionise the way we solve gun crime // The Conversation : сайт / The Conversation

Trust (UK) Limited. September 12, 2016. URL: <https://theconversation.com/this-new-fingerprint-technique-could-revolutionise-the-way-we-solve-gun-crime-64927> (дата звернення: 15.05.2017). 5. Becker W. D. 10 Modern Forensic Science Technologies // Forensics Colleges : сайт / Sechel Ventures. URL: <http://www.forensicscolleges.com/blog/resources/10-modern-forensic-science-technologies> (дата звернення: 15.05.2017). 6. Contactless Latent Fingerprint Detection / German eForensics GmbH. URL: <https://www.eviscan.com> (дата звернення: 15.05.2017). 7. Automated Fingerprint Identification System (AFIS) // TechTarget : сайт. URL: <http://searchsecurity.techtarget.com/definition/Automated-Fingerprint-Identification-System> (дата звернення: 15.05.2017). 8. Identification of applicants (EURODAC) // European Commission : офіц. сайт. URL: https://ec.europa.eu/home-affairs/what-we-do/policies/asylum/identification-of-applicants_en (дата звернення: 15.05.2017). 9. Next Generation Identification (NGI) // FBI : офіц. сайт. URL: <https://www.fbi.gov/services/cjis/fingerprints-and-other-biometrics/ngi> (дата звернення: 15.05.2017). 10. Next Generation Identification (NGI) Monthly Fact Sheet // FBI : офіц. сайт. URL: <https://www.fbi.gov/file-repository/ngi-monthly-fact-sheet/view> (дата звернення: 15.05.2017). 11. Leyden J. Gummi bears defeat fingerprint sensors. Sticky problem for biometric firms // The Register : сайт / Situation Publishing. 16 May 2002. URL: http://www.theregister.co.uk/2002/05/16/gummi_bears_defeat_fingerprint_sensors (дата звернення: 15.05.2017). 12. Influence of Skin Diseases on Fingerprint Quality and Recognition / Dolezel M., Drahansky M., Urbanek J., Brezinova E., Kim T. *Journal of Biomedicine and Biotechnology*. 2012. Vol. 2012. DOI: 10.1155/2012/626148. 13. Auksorius E., Boccara A. C. Fingerprint imaging from the inside of a finger with full-field optical coherence tomography. *Biomedical Optics Express*. 2015. Vol. 6, Iss. 11. P. 4465–4471. DOI: 10.1364/BOE.6.004465.

Надійшла до редакції 31.05.2017

Лапта С. П. Перспективные направления развития дактилоскопии в зарубежных странах

На основании анализа научной литературы выделены и охарактеризованы некоторые актуальные зарубежные разработки в области дактилоскопии, которые представляются перспективными для использования правоохранительными органами Украины. Кратко охарактеризованы некоторые новые разработки зарубежных исследователей, в частности использование нетрадиционных химических веществ для выявления и исследования невидимых и маловидимых отпечатков пальцев, новая методика выявления отпечатков пальцев на металлических поверхностях, система идентификации следующего поколения NGI и другие.

Ключевые слова: дактилоскопия, отпечатки пальцев, криминалистическая техника, инновации в криминалистике, технико-криминалистическое обеспечение, противодействие преступности.

Lapta S. P. Perspective directions of development of dactyloscopy in foreign countries

The article, based on the analysis of scientific literature, reviews some of the newest foreign developments in the field of dactyloscopy that considered to be promising in terms of use by law enforcement agencies of Ukraine. It is emphasized that nowadays

in Ukraine innovations in forensic techniques are pressing issue in the field of crime prevention. However, practically, there is a low level of use of modern achievements in this area. The author informs the domestic scientific community and briefly describes some new developments of foreign researchers, such as: use of non-traditional chemicals for the detection and investigation of visible and invisible fingerprints; a new technique for detecting fingerprints on metal surfaces; innovative high-tech workstation EVISCAN; next generation identification system (NGI); a new fingerprint sensor working with optical coherence tomography technology, and others. Attention is drawn to the need for constant monitoring and studying the experience of specialists of leading foreign countries in the development and implementation of innovations in the field of dactyloscopy in crime prevention activity.

Keywords: dactyloscopy, fingerprints, forensic technique, innovations in criminalistics, technical and criminalistic support, crime prevention.

УДК 311.21

С. В. Пеньков,

*кандидат юридичних наук,
перший заступник начальника Головного управління
Державної фіскальної служби у Дніпропетровській області;*

В. В. Шендрик,

*доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри оперативно-розшукової діяльності
та розкриття злочинів факультету № 2
Харківського національного університету внутрішніх справ;
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-8967-7223>*

АНАЛІЗ ОРГАНІЗАЦІЇ ІНФОРМАЦІЙНО-АНАЛІТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ

Приділено увагу питанням системного підходу до основних елементів організації та управління інформаційно-аналітичним забезпеченням, ознакам і характеристикам планово-керованих і цілеспрямованих систем інформаційно-аналітичного забезпечення. Визначено обов'язкові елементи, які впливають на ефективність роботи створюваних систем інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності поліції, окреслено необхідність створення інформаційних підсистем, що мають на меті вдосконалення роботи організаційної системи інформаційно-аналітичного забезпечення. Виділено особливу роль підсистеми ресурсного забезпечення інформаційно-аналітичної роботи.

Ключові слова: інформаційно-аналітичне забезпечення, інформаційно-аналітична робота, Національна поліція України, організаційно-управлінська діяльність, ресурсне забезпечення, системний підхід.

Постановка проблеми. Інформаційно-аналітична робота, ставлячи один із напрямів підвищення ефективності діяльності органів і підрозділів Національної поліції України, є невід'ємною складовою

управлінської діяльності на всіх рівнях їх функціонування. Разом із тим, інформація становить цінність не сама собою, а як база проведення її аналізу, від якого залежить планування роботи всіх взаємопов'язаних підрозділів поліції, діяльність яких спрямована на виконання правоохоронних функцій. Проведення робіт з отримання довідково-аналітичної інформації й інформаційно-аналітичного прогнозування в межах об'ємної та складної системи правоохоронних органів вимагає значного обсягу вихідних систематизованих і перевірених (підтверджених) даних, а також ретельної, копійки роботи з аналізу цих даних (індексація, встановлення взаємозв'язків тощо).

Таким чином, організація інформаційно-аналітичного забезпечення (далі – ІАЗ) діяльності Національної поліції України є важливою складовою загального процесу збору, систематизації та використання органами і підрозділами спеціальної інформації з метою протидії злочинності та іншим протиправним проявам.

Метою статті є вивчення й аналіз організації інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності Національної поліції України на сучасному етапі її реформування.

Стан дослідження. В останні роки було опубліковано низку праць, які характеризують деякі фундаментальні положення інформаційного забезпечення діяльності правоохоронних органів, теорії та практики ІАЗ, теоретичних зв'язків інформації та права тощо. Серед вітчизняних і закордонних учених, які займалися вивченням цієї проблеми, можна назвати К. В. Антонова, О. М. Бандурку, Б. І. Бараненка, С. П. Болвінова, М. В. Гуцалюк, Е. О. Дідоренка, О. Ф. Долженкова, В. П. Захарова, В. Н. Кудрявцева, А. В. Лебедева, М. С. Любавіна, Д. Й. Никифорчука, А. Ю. Неманова, Ю. Ю. Орлова, М. А. Погорецького, М. В. Стацака, В. В. Шендрика, І. Р. Шинкаренка, І. Ф. Харабєрюша, В. В. Яременка та інших. Разом із тим, деякі аспекти значеної проблеми на сьогодні залишаються не розробленими або дискусійними, не всі спірні проблеми вирішені, особливо з урахуванням сучасної ситуації у сфері реформування поліції та протидії злочинності.

Виклад основного матеріалу. Основу сучасного ІАЗ діяльності Національної поліції було закладено ще у 70-х роках ХХ століття та орієнтовано в напрямку інформаційної підтримки оперативно-службової діяльності підрозділів у боротьбі зі злочинністю. Вирішення цих завдань у той час досягалося загальною централізацією інформаційних обліків. Принципи побудови відображали притаманний тому періоду рівень розвитку технічних засобів і досягнень технології. Поступово склалася ситуація, коли програмно-технічна база загально-відомчих інформаційних підсистем органів внутрішніх справ¹ вже не могла відповідати вимогам сучасності [1, с. 24].

¹ Термін «органи внутрішніх справ» не вживається, застаріле.

Сьогодні інформаційно-аналітичне забезпечення являє собою самостійну систему, яка характеризується певними принципами організації й управління, що має властиві їй функції та чітко сформульовані цілі розвитку як на найближчий, так і на перспективний періоди, та складається, у свою чергу, з підсистем, між якими існують стійкі структурні зв'язки. ІАЗ організаційно входить до системи керування органами та підрозділами Національної поліції, забезпечуючи у своїй діяльності досягнення завдань і цілей створення останнього.

У сучасному розумінні ІАЗ діяльності Національної поліції являє собою самостійну систему, яка характеризується певними принципами й організацією керування, що і визначає обґрунтованість використання системного підходу до її аналізу. Системний підхід до організаційних систем, в яких присутні елементи організації та керуваності, базується на розгляді планово-керованих і цілеспрямованих систем. До основних їх ознак і характеристик можна віднести наведені далі особливості таких систем.

1. Будь-яка організаційна система ІАЗ діяльності Національної поліції України має властиві їй функції та чітко сформульовані цілі розвитку як на найближчий, так і на перспективний періоди; вона повинна бути цілеспрямованою системою. Однак цілі системи ІАЗ не завжди можна визначити за допомогою кількісного показника, часто з'являються неформалізовані показники ефективності ІАЗ або ж досягнення конкретної мети, що не зафіксовані в положенні про організацію інформаційно-аналітичної роботи, але багато в чому визначають характер її поведінки.

2. Організаційна система ІАЗ діяльності Національної поліції України складається з підсистем зі стійкими структурними зв'язками, функції та цілі яких повинні бути спрямовані на оптимальне функціонування і досягнення цілей системи ІАЗ у цілому. Кожна підсистема має свої показники діяльності, причому такі, за умови покращення яких одночасно поліпшуються і показники системи в цілому. Структура системи ІАЗ повинна підпорядковуватися принципу оптимального функціонування.

3. Будь-яка організаційна система сама є підсистемою системи вищого порядку. Цим визначається підпорядкованість функцій і цілей системи ІАЗ цілям вищої системи забезпечення правопорядку в країні органами та підрозділами поліції.

4. Основними елементами створення або вдосконалення нової організаційної системи ІАЗ діяльності Національної поліції мають бути:

- мета системи, її призначення та функція;
- вхідна інформація;
- вихідна інформація;
- технологія перетворення інформації;
- середовище функціонування.

5. Для функціонування організаційної системи ІАЗ необхідна наявність певних підсистем, метою яких була б розробка методів покращення її роботи, та пропозиції щодо зміни показників діяльності системи ІАЗ та її підсистем таким чином, щоб прискорити досягнення цілей діяльності поліції, чії потреби системи ІАЗ повинна задовольняти.

6. Система ІАЗ діяльності Національної поліції України повинна мати можливість чіткого визначення служби (департаменту, органу тощо) або посадової особи, які залежно від своїх прав і відповідальності, наявних у розпорядженні сил і засобів можуть вносити зміни до структури системи ІАЗ, її показників і оцінки її діяльності.

7. У системі ІАЗ діяльності Національної поліції України повинна дотримуватися динамічна відповідність прав, розпорядчих функцій, відповідальності та ресурсів для досягнення результатів у належному обсязі, необхідній якості і своєчасності.

ІАЗ діяльності Національної поліції України є складною організаційною системою, яка забезпечує прийняття відповідних рішень за різними напрямками її роботи. Слід зазначити, що на сьогодні практично відсутні вітчизняні наукові розробки, що стосуються проблемних питань використання системного підходу в напрямі розгляду можливостей і ефективності ІАЗ. Вважаємо, що важливою для вдосконалення ІАЗ діяльності Національної поліції є розробка єдиної концепції системного підходу, під яким слід розуміти теорію систем керування, теорію інформаційних систем, теорію організацій, а також комплексний підхід до вирішення проблеми. Застосування принципів системного підходу правомірно як під час комплексного дослідження об'єкта, так і в рамках окремих наукових дисциплін. Він може бути використаний і для дослідження таких організаційних конструкцій, як ІАЗ діяльності Національної поліції України, необхідно лише дотримуватися умов, які роблять можливим такого роду розгляд. До таких умов належать, передусім, докладний опис об'єкта, зазначення повного набору складових його елементів, виявлення функціональної ролі кожного з них, фіксування системоутворюючих зв'язків між елементами та їх сукупностями (підсистемами), визначення цілей окремих підсистем і системи в цілому.

Дослідження конкретних ситуацій, позицій, цілей у комплексі всіх чинників, які впливають на систему, та системний підхід дозволяє повному підійти до вирішення деяких проблем керування, завдяки чому відкривається можливість більш повно та цілеспрямовано використовувати наявну інформацію, правильніше розподіляти її за рівнями керування, виявляти можливі прогалини і неузгодженості, вести послідовний пошук даних, необхідних для всебічного розгляду питань.

Щодо вивчення питань ІАЗ діяльності Національної поліції України системний підхід передбачає:

– визначення інформаційних цілей їх розвитку як інформаційної освіти, правильне формування критерія оптимального планування роботи з інформацією;

- структурний аналіз інформаційних процесів у діяльності поліції, що розкриває характер взаємозв'язку і взаємодії між ними;
- дослідження особливостей правового регулювання та керування на основі використання інформаційної техніки, вивчення механізму прямих і зворотних інформаційних зв'язків для найкращої реалізації поставлених цілей;
- визначення характеру і ступеня впливу зовнішніх інформаційних чинників, умов середовища функціонування для підвищення надійності планових рішень;
- дослідження з позицій інформаційної теорії процесів прийняття та реалізації рішень.

Вимоги системного аналізу та вказаних характеристик організаційної системи ІАЗ діяльності поліції передбачають виділення особливої ролі підсистеми ресурсного забезпечення інформаційно-аналітичної роботи, що охоплює:

- науково-методичне забезпечення;
- технологічне забезпечення;
- технічне забезпечення;
- кадрове забезпечення;
- нормативно-правове забезпечення;
- фінансову забезпеченість;
- матеріальне забезпечення [2, с. 8–9].

Сьогодні інформаційно-аналітичною діяльністю в Національній поліції займаються різні адміністративні підсистеми. Як свідчить аналіз організації інформаційно-аналітичної діяльності, її особливість як системи полягає в тому, що вона в жодному зі структурних органів Національної поліції не становить єдиного цілого в адміністративному підпорядкуванні, а її елементи розосереджені за різними напрямками відомчого керування. Більшість фахівців, які займаються в територіальних органах інформаційно-аналітичною роботою, також розосереджені за різними підрозділами і службами.

Під час послідовного аналізу підсистем, характерних для організації інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності поліції, звертає на себе увагу те, що вказана побудова зовсім не використовує роль стрижневих вертикальних структур, яку, вочевидь, повинні виконувати профільні підрозділи в територіальних органах. У результаті підсистема інформаційно-аналітичної діяльності набуває поліцентричного характеру. У цьому є своя логіка, оскільки є специфіка інформаційно-аналітичної роботи за різними напрямками діяльності, тобто передбачається, що забезпечити необхідну якість інформації найкраще зможуть фахівці того напрямку діяльності, де в подальшому планується використовувати підготовлену інформацію.

Під час аналізу підсистеми інформаційно-аналітичної діяльності підрозділів поліції слід враховувати, що вона являє собою систему, об'єднану єдиними цілями діяльності. Реалізація цілей повинна здійснюватися на основі відомчих програм, тому на керівний орган

покладено завдання забезпечувати пріоритет інтегральних інтересів над відомчими.

Далі виникає питання, чи достатньою мірою координаційна діяльність вищих рівнів підсистем інформаційно-аналітичної діяльності забезпечує спадкоємність під час переходу на нижчий рівень. Ця спадкоємність повинна забезпечуватись як ретельним стикуванням цілей підсистем, уніфікацією статистичних показників, так і встановленням відповідних організаційно-структурних зв'язків, зокрема зв'язку між підсистемами під час підготовки доповідей керівникам територіальних органів Національної поліції України.

Незважаючи на наявну організаційну роз'єднаність структур, зайнятих інформаційно-аналітичною діяльністю в правоохоронних органах, під час системного аналізу стає очевидним наявність цілісного організму, об'єданого у своїй основі нормативними цілями, кінцевим об'єктом керування, змістом і принципами діяльності. Відсутність у деяких випадках чіткого нормативного відображення цих зв'язків свідчить не про відсутність системи, а лише про неврегульованість за допомогою правових норм деяких реально існуючих відносин.

Елементи системи в процесі здійснення своїх функцій, як правило, використовують кілька єдиних для всієї системи основних методів діяльності. У сукупності ці методи характеризують саме інформаційно-аналітичну діяльність. Наприклад, навіть у такій організаційно роз'єднаній системі, як інформаційно-аналітична робота, існує в принципі єдиний набір методів роботи з інформацією (уніфіковані форми статистичної звітності, єдина база даних статистичної звітності), здійснюються спроби створення автоматизованих трирівневих (центральний апарат – територіальний орган – підрозділ) систем збору й обробки статистики.

Для системи керування інформаційно-аналітичною діяльністю Національної поліції України характерна наявність єдиного класу об'єктів керування. Ознакою, на основі якої об'єкт належить до того чи іншого класу, служить у такому випадку належність об'єкта до певного виду діяльності (збір, обробка й аналіз інформації).

Системи відомчого керування за окремими напрямками діяльності належать до стійких утворень, що діють протягом значного часу. Тому для них характерний стійкий тип зв'язків як усередині системи, так і між системою та середовищем. Це відбивається, зокрема, у довгостроковому характері відносин між ланками однієї системи, повторюваності ситуацій взаємодії та однаковості під час їх вирішення, сталості адміністративних процедур, стабільності комунікаційної структури тощо. Основою такого роду стабільності є нормативне регулювання відносин, а також певною мірою кадрової і «процесуальної» спадкоємності у сфері відомчого регулювання. Результуючим показником перерахованих характеристик системи керування інформаційно-аналітичною діяльністю є її цілісність і певна функціональна відособленість.

Висновок. У рамках системного аналізу організації інформаційно-аналітичного забезпечення Національної поліції України необхідно провести аналіз не лише окремих елементів системи, а й деяких загальних характеристик, які визначають специфіку її функціонування. Це, звісно, не виключає, а навпаки, передбачає постійне звернення до властивостей окремих елементів цієї системи, оскільки хоча властивості системи і зводяться до суми властивостей її частин, однак останні також багато в чому визначають і характер взаємодії цих частин між собою.

Вважаємо також, що в системі ІАЗ діяльності Національної поліції України сьогодні вкрай необхідна наявність єдиної методології та системи збору й обліку інформації, що буде використовуватися працівниками поліції залежно від поставлених завдань. Необхідно також на державному рівні ухвалити єдині методичні рекомендації щодо ведення кримінально-правової статистики за зразком інформаційно-аналітичної діяльності правоохоронних органів розвинутих країн, які надають свої звіти до ООН.

Список бібліографічних посилань: 1. Перепелица М. М., Журавльов В. Ю. Деякі аспекти інформаційного забезпечення оперативно-розшукової діяльності ОВС. *Вісник університету внутрішніх справ*. 1999. Спецвип. № 1. С. 21–28. 2. Кудрявцев В. Н., Лебедев А. В. Организация информационно-аналитической работы в учреждениях и органах, исполняющих наказания. *Уголовно-исполнительная система: право, экономика, управление*. 2008. № 1. С. 2–12.

Надійшла до редакції 02.09.2017

Пеньков С. В., Шендрик В. В. Аналіз організації інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності Національної поліції України

Уделено внимание вопросам системного подхода к основным элементам организации и управления информационно-аналитическим обеспечением, признакам и характеристикам планово-управляемых и целенаправленных систем информационно-аналитического обеспечения. Определены обязательные элементы, влияющие на эффективность работы создаваемых систем информационно-аналитического обеспечения деятельности полиции, очерчена необходимость создания информационных подсистем, целью которых является усовершенствование работы организационной системы информационно-аналитического обеспечения. Выделена особая роль подсистемы ресурсного обеспечения информационно-аналитической работы, которая включает в себя такие виды обеспечения: научно-методическое, технологическое, техническое, кадровое, нормативно-правовое, финансовое и материальное.

Ключевые слова: інформаційно-аналітичне забезпечення, інформаційно-аналітична робота, Національна поліція України, організаційно-управлінська діяльність, ресурсне забезпечення, системний підхід.

Penkov S. V., Shendryk V. V. Analysis of the organization of information and analytical support of the National Police of Ukraine

The state of the organization of information and analytical support of the activity of the National Police of Ukraine is analyzed. The author pays attention to the issues of a systematic approach to the main elements of the organization and management of information and analytical support, the characteristics and characteristics of planned and managed and targeted information and analytical support systems.

The obligatory elements influencing the efficiency of the created information and analytical support systems for police activities are determined, the need for creating information subsystems aimed at improving the work of the organizational information and analytical support system is outlined.

The author believes that within the framework of the systematic analysis of the organization of information and analytical support of the National Police of Ukraine it is necessary to analyze not only the individual elements of the system, but also some general characteristics that determine the specifics of its functioning, which, of course, does not exclude, but, on the contrary, provides for a permanent Appeal to the properties of individual elements of this system, because although the properties of the system and reduced to the sum of properties of its parts, but the latter also largely determine the nature of the interaction of these parts between Both It is noted that in the system of informational and analytical support of police activity today it is very necessary to have a unified methodology and system for collecting and recording information used by police officers depending on their tasks.

Keywords: information and analytical support, information and analytical work, the National Police of Ukraine, organizational and management activity, resource support, system approach.

УДК 343.98

Р. Л. Степанюк,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри криміналістики
та судової експертології факультету № 1
Харківського національного університету внутрішніх справ;
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-8201-4013>;*

В. А. Абрамчук,

*судовий експерт сектору автотехнічних досліджень
відділу інженерних, економічних, товарознавчих видів
досліджень та оціночної діяльності Рівненського науково-
дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України*

АВТОТЕХНІЧНА ЕКСПЕРТИЗА ТА ЇЇ МІСЦЕ В СИСТЕМІ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ В УКРАЇНІ

Розглянуто проблемні питання щодо сутності судової автотехнічної експертизи та її стісвідношення з іншими інженерно-технічними експертизами з дослідження транспортних засобів та обставин транспортних пригод. Запропоновано

авторське визначення поняття судової інженерно-автотехнічної експертизи. Наведено додаткові аргументи про необхідність виокремлення у складі роду інженерно-технічних як виду інженерно-транспортної експертизи, підвидом якої є інженерно-автотехнічна експертиза.

Ключові слова: судова експертиза, інженерно-транспортна експертиза, автотехнічна експертиза, об'єкт судової експертизи, дорожньо-транспортна пригода.

Постановка проблеми. У науковій літературі в сучасний період активізувалась дискусія щодо природи судової експертизи як галузі науки, а також стосовно сутності її ключових понять, зокрема предмета й об'єкта, а також класифікації судових експертиз. Вона викликана передусім застарілістю окремих положень теорії судової експертизи, виникненням і становленням нових родів і видів експертиз та значним розширенням кола експертних завдань, зважаючи на сучасні потреби судочинства. Відповідно сьогодні можна відзначити помітну суперечливість у наукових підходах і нормативно-правовому регулюванні питань класифікації різних судових експертиз і визначенні їх сутності, завдань і можливостей. Зазначені обставини не сприяють належному розвитку експертного забезпечення судочинства в Україні, тому перед теорією судової експертизи постають завдання, пов'язані з необхідністю вироблення чіткої класифікації судових експертиз, єдиного розуміння щодо об'єктів, предметів і можливостей різних родів, видів і підвидів експертних досліджень.

Стан дослідження. Одним із видів судових експертиз, які мають суттєве значення у вирішенні завдань кримінального провадження, передусім про злочини проти безпеки руху та експлуатації транспорту, є автотехнічна експертиза. Початок її розвитку в нашій країні відносять до 50-х років минулого століття, коли в повсякденне життя масово увійшли автомобілі й відповідно значного поширення набули дорожньо-транспортні пригоди. Відтоді було накопичено значний практичний досвід проведення експертизи зазначеного виду та здійснено низку ґрунтовних наукових досліджень у цьому напрямі. Зокрема, проблеми автотехнічної експертизи розглядалися у працях А. І. Вінберга, Ю. М. Багдасаряна, М. В. Беляєва, В. А. Городюкіна, Б. А. Зогова, А. В. Лубенцова, С. В. Назарова, С. І. Новікова, Г. І. Сафонова, Ю. Б. Суворова, С. О. Шевцова, О. Р. Шляхова, І. І. Чави та інших науковців.

Проте, незважаючи на солідну кількість наукових праць із технічних аспектів проведення судової автотехнічної експертизи, доводиться констатувати недостатність опрацювання нормативно-правового розуміння й визначення сутності зазначеного виду експертних досліджень. Відповідно виникають певні суперечності у нормативному регулюванні пов'язаних із нею суспільних відносин і визначенні поняття автотехнічної експертизи, а також її місця у сучасній класифікації судових експертиз.

Метою статті є вдосконалення поняття судової автотехнічної експертизи та з'ясування її місця в системі інженерно-технічних експертиз в Україні в сучасний період.

Виклад основного матеріалу. У спеціальній літературі автотехнічну експертизу нерідко відносять до «інженерно-технічного виду судової експертизи» [1, с. 27–28]. Отже, у цьому випадку згадана експертиза розглядається як підвид інженерно-технічної експертизи. Уявляється, що такий підхід є не зовсім точним, адже інженерно-технічні дослідження відносять до роду (класу), але не виду судових експертиз. У свою чергу, видом експертизи правильніше визначати інженерно-транспортну.

Водночас суперечливі твердження можна зустріти й у питанні співвідношення інженерно-технічної й інженерно-транспортної експертизи. Так, наприклад, Г. О. Стрілець пропонує виокремлювати класи інженерно-технічних, інженерно-технологічних та інженерно-транспортних експертиз [2, с. 115], тобто ці дослідження розрізняються як окремі однопорядкові групи судових експертиз.

У свою чергу, А. В. Лубенцов у складі роду інженерно-технічних експертиз виокремлює як вид інженерно-транспортну експертизу, види якої виділяє залежно від експертних спеціальностей, передбачених нормативно-правовими актами з питань атестації судових експертів. При цьому судову автотехнічну експертизу автор визначає як один із видів інженерно-технічних експертиз, необхідних для вирішення завдань, що виникають у слідчо-судовій практиці під час досудового розслідування та судового розгляду кримінальних проваджень про ДТП, а також вирішення цивільних та адміністративних спорів і справ про адміністративні правопорушення [3, с. 305–306].

На нашу думку, більш точним у питанні співвідношення інженерно-технічної та інженерно-транспортної експертиз є друга точка зору, оскільки останній тип експертних досліджень є вужчим та охоплюється першим. Водночас, з іншого боку, зазначений підхід у систематизації інженерно-транспортних та автотехнічних експертиз не враховує ієрархічності внутрішньої будови, адже залишається незрозумілим, як співвідносяться два згадані види експертиз. Убачається, що перший є ширшим за другий, отже, слід говорити про співвідношення «вид – підвид». Також навряд чи можна визнати змістовним вищевказане визначення поняття автотехнічної експертизи, яке не відображає сутності відповідного експертного дослідження, а лише підкреслює його значення для розгляду обставин дорожньо-транспортних пригод.

Уявляється, що вирішення питання щодо сутності автотехнічної експертизи перш за все потребує з'ясування місця відповідного різновиду досліджень у складі роду (класу) інженерно-технічних експертиз. На це питання немає чіткої відповіді в нормативно-правових актах із судово-експертної діяльності.

Так, в інструкції Міністерства юстиції України про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень відсутнє

чітке розуміння рівнів класифікації судових експертиз. Відповідно, автотехнічну експертизу визначено як різновид інженерно-транспортної експертизи. Остання, у свою чергу, є підвидом виду інженерно-технічних експертиз [4, п. 1.2.2].

На нашу думку, в цьому питанні слід передусім уточнити ієрархічну будову судових експертиз роду інженерно-технічних. Зокрема, інженерно-транспортна експертиза має бути визначена як вид судових експертиз у межах цього роду, що містить у собі кілька підвидів, у тому числі автотехнічну.

У переліку видів експертних спеціальностей, за якими присвоюється кваліфікація судового експерта фахівцям науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України, експертні спеціальності встановлено для інженерно-транспортної експертизи. Зокрема, індексами 10.1, 10.2, 10.3 і 10.4 позначено такі спеціальності: дослідження обставин і механізму дорожньо-транспортних пригод, дослідження технічного стану транспортних засобів, дослідження деталей транспортних засобів, транспортно-трасологічні дослідження [5]. Як бачимо, в цьому випадку тип транспорту (автомобільний, залізничний тощо) у диференціації експертних спеціальностей не враховується.

Говорячи про класифікацію судових експертиз взагалі та інженерно-транспортних зокрема, слід ураховувати, що в теорії судової експертизи головною підставою для вирішення цього завдання визнається об'єкт експертизи.

М. Г. Щербаковський цілком слушно підкреслює, що правильне трактування об'єкта експертизи набуває особливої значущості для визначення класів, родів і видів судових експертиз, встановлення меж компетенції експертів і вирішення інших питань використання спеціальних знань під час розслідування злочинів [6, с. 98]. Не вдаючись детально до аналізу зазначеної проблеми, підкреслимо, що об'єктом судової експертизи згідно зі ст. 1 закону України «Про судову експертизу» є об'єкти, явища та процеси, які містять інформацію про обставини справи, що перебуває у провадженні органу досудового розслідування чи суду [7].

Таким чином, за об'єктом цілком справедливо можна говорити про інженерно-технічну експертизу (рід), що досліджує будь-які технічні засоби, явища та процеси, пов'язані з їх функціонуванням, інженерно-транспортну експертизу (вид), об'єктом якого є транспортні засоби, та автотехнічну (підвид), що досліджує засоби автотранспорту й обставини дорожньо-транспортних пригод. При цьому останній підвид доцільніше іменувати інженерно-автотехнічною експертизою для збереження внутрішньої логіки у побудові найменувань у системі судових експертиз.

Загальним об'єктом судової інженерно-автотехнічної експертизи є автомобільні транспортні засоби, а також явища й процеси, пов'язані

з їх функціонуванням за цільовим призначенням. Нормативно-правове визначення автомобільного транспортного засобу надано у ст. 1 закону України «Про автомобільний транспорт», згідно з якою це колісний транспортний засіб (автобус, вантажний та легковий автомобіль, причіп, напівпричіп), який використовується для перевезення пасажирів, вантажів або виконання спеціальних робочих функцій [8]. Виходячи з виокремлення указаних вище експертних спеціальностей у галузі інженерно-транспортних досліджень, можна виділити три основні категорії безпосередніх об'єктів інженерно-автотехнічної експертизи: 1) обставини та механізм дорожньо-транспортної пригоди; 2) технічний стан автомобільних транспортних засобів; 3) окремі деталі автомобільних транспортних засобів. Зазначені об'єкти можуть досліджуватись як безпосередньо, так і, в разі неможливості цього, за матеріалами відповідної справи.

У спеціальній літературі можна зустріти думку щодо віднесення до автотехнічних також і психотехнічних знань, які інтегрують знання в галузі психології та техніки [9, с. 8]. Такий підхід є помилковим, адже встановлення психофізіологічного стану водія й інших учасників ДТП не можна віднести до компетенції експерта-автотехніка, який є фахівцем в іншій галузі знань. Тому в чинних нормативно-правових актах до завдань автотехнічної експертизи цілком обґрунтовано віднесено лише технічні питання. Зокрема, щодо дій водія йдеться про встановлення їх відповідності у певній дорожній ситуації технічним вимогам правил дорожнього руху, технічної можливості запобігти пригоді та причинно-наслідкового зв'язку між діями водія та дорожньо-транспортною пригодою [10].

Також слід відзначити, що до об'єктів зазначеного різновиду експертизи відносять, крім засобів автомобільного транспорту, також і мототранспорт, велосипеди тощо [11, с. 321]. Це є цілком виправданим, зважаючи на необхідність дослідження обставин дорожньо-транспортних пригод, якими, як відомо, є будь-які події, що відбуваються під час руху транспортних засобів.

Зазначені нормативні та теоретичні положення дають можливість сформулювати визначення поняття судової інженерно-автотехнічної експертизи як дослідження експертом на основі спеціальних знань автотранспортних засобів, їх деталей, дорожньої обстановки та інших обставин і механізму дорожньо-транспортних пригод, які містять інформацію про обставини справи, що перебуває у провадженні органів досудового розслідування чи суду.

Висновки. Підсумовуючи викладене, зазначимо, що судова інженерно-автотехнічна експертиза має розглядатись як підвид судової інженерно-транспортної експертизи, яка, у свою чергу, є видом у складі роду інженерно-технічних експертиз. Об'єктами цієї експертизи є засоби автомобільного транспорту, їх окремі деталі, обстановка та механізм дорожньо-транспортних пригод. Визначення поняття

судової автотехнічної експертизи доцільно формулювати з урахуванням загального розуміння судової експертизи, що міститься в законі України «Про судову експертизу», та специфічних об'єктів дослідження.

Удосконалення класифікації судових експертиз залежно від галузі спеціальних знань та об'єктів дослідження, розуміння сутності та визначення завдань, а також можливостей інженерно-транспортних експертиз у вирішенні питань, що виникають на досудовому та судовому провадженні, є перспективними напрямками подальших наукових досліджень.

Список бібліографічних посилань: 1. Туренко А. М., Клименко В. І., Сараєв О. В., Данець С. В. Автотехнічна експертиза. Дослідження обставин ДТП : підруч. для ВНЗ. Харків : ХНАДУ, 2012. 320 с. 2. Стрілець Г. О. Класифікація судових експертиз, які проводять в судово-експертних установах України. *Актуальні проблеми держави і права*. 2007. Вип. 32. С. 113–117. 3. Основи судової експертизи : навч. посіб. / авт.-уклад.: Л. М. Головченко, А. І. Лозовий, Е. Б. Сімакова-Єфремян та ін. Харків: Право, 2016. 928 с. 4. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом М-ва юстиції України від 08.10.1998 № 53/5 // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98> (дата звернення: 22.09.2017). 5. Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів : затв. наказом М-ва юстиції України від 03.08.2015 № 301/5 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0249-15> (дата звернення: 22.09.2017). 6. Щербаківський М. Г. Проведення та використання судових експертиз у кримінальному провадженні : монографія. Харків : В деле, 2015. 560 с. 7. Про судову експертизу : закон України від 25.02.1994 № 4038-ХІІ // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12> (дата звернення: 22.09.2017). 8. Про дорожній рух : закон України від 30.06.1993 № 3353-ХІІ // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3353-12> (дата звернення: 22.09.2017). 9. Городокин В. А. Использование специальных автотехнических знаний при расследовании преступлений, связанных с нарушением правил дорожного движения и эксплуатации транспортных средств : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Челябинск, 2009. 22 с. 10. Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом М-ва юстиції України від 08.10.1998 № 53/5 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98> (дата звернення: 22.09.2017). 11. Щербаківський М. Г. Судебные экспертизы: назначение, производство, использование : учеб.-практ. пособие. Харьков : Эспада, 2005. 544 с.

Надійшла до редколегії 25.09.2017

Степанюк Р. Л., Абрамчук В. А. Автотехническая экспертиза и её место в системе судебных экспертиз в Украине

Рассмотрены проблемные вопросы сущности судебной автотехнической экспертизы и её соотношение с другими инженерно-техническими экспертизами по исследованию транспортных средств и обстоятельств транспортных происшествий. Предложено авторское определение понятия судебной инженерно-автотехнической экспертизы. Приведены дополнительные аргументы о необходимости выделения в составе рода инженерно-технических как вида инженерно-транспортной экспертизы, подвидом которой является инженерно-автотехническая экспертиза.

Ключевые слова: судебная экспертиза, инженерно-транспортная экспертиза, автотехническая экспертиза, объект судебной экспертизы, дорожно-транспортное происшествие.

Stepaniuk R. L., Abramchuk V. A. Autotechnical expertise and its place in the system of forensic examinations in Ukraine

The problematic issues of the essence of the forensic autotechnical expertise and its correlation with other engineering and technical expertise in studying vehicles and the circumstances of transport accidents have been considered. The importance of the object of the expertise for building an in-class classification of engineering and technical expertise has been stressed. Presented in the specialized literature position on the inclusion of psychological knowledge about the psychophysical state of a driver into the subject of autotechnical expertise has not been supported.

The author has suggested own definition of the concept of forensic engineering and auto-technical expertise as the research by an expert on the basis of special knowledge of vehicles, their details, traffic conditions, other circumstances and the mechanism of motorized vehicle accidents, which contain information on the circumstances of the case in the proceedings of the pre-trial investigation agencies or the court.

It has been emphasized that there is no uniform approach to the classification of examinations in the current regulatory and legal acts on the appointment and conduction of forensic examinations and in the specialized literature. In this regard, problematic aspects of the relationship of engineering and technical, engineering and transport, autotechnical expertise have been considered. The author has provided additional arguments on the need to separate engineering and technical as a kind of engineering and transport expertise, a subspecies of which is autotechnical expertise. The latter has been offered to be called an engineering and autotransport expertise for observing the internal logic of names in the hierarchy of this classification group of forensic examinations.

Keywords: forensic examination, engineering and transport expertise, autotechnical expertise, object of forensic examination, motorized vehicle accident.

УДК 343.971:323.14

Н. О. Прібиткова,

*науковий співробітник науково-дослідної лабораторії
з проблем протидії злочинності Харківського
національного університету внутрішніх справ;
ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-7944-5712>*

ХАРАКТЕРИСТИКА КУЛЬТУРНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ФАКТОРІВ ПОШИРЕННЯ РАСИЗМУ ТА КСЕНОФОБІЇ

Розглянуто поняття расизму та ксенофобії. Висвітлено та охарактеризовано основні складові культурно-психологічних факторів поширення злочинів на ґрунті ненависті.

Ключові слова: расизм, ксенофобія, злочинність, культурно-психологічні фактори.

Постановка проблеми. Однією з актуальних проблем сучасного світу є подолання расизму та ксенофобії, оскільки ці явища посилюють соціальну напруженість у суспільстві, є потужним фактором зростання деструктивної агресивності, насильницької злочинності, так званих злочинів ненависті. Особливо гостро зазначена проблема постає в регіонах із поліетнічним складом населення, де характер міжнаціональних відносин відіграє важливу роль у системі соціальної комунікації та політичних відносинах.

Згідно з даними Держкомстату України, кількість іноземців у нашій державі має тенденцію до зростання [1]. Сам факт проживання іноземців у будь-якій державі обумовлює виникнення проблем взаємодії з місцевим етносом (етносами). І коли погіршується соціально-політична або економічна ситуація, взаємини з «чужими» набувають рис культурної, етнічної, мовної, релігійної або іншої ксенофобії в умовах загостреної конкуренції за «простір життя».

За статистичними даними Генеральної прокуратури України, за період 2013–2015 рр. потерпілими від злочинів стали 5539 іноземних громадян, але тільки 1395 проваджень за цими фактами були направлені до суду з обвинувальними актами [2, с. 126]. Проте більшість злочинних проявів расизму та ксенофобії залишається поза офіційною статистикою правоохоронних органів.

Спалахи ненависті та нетерпимого ставлення до представників суспільства, які відрізняються кольором шкіри, формою очей, національністю, релігійними переконаннями, часто обумовлені закономірними явищами, наприклад, перенаселенням території, неконтрольованою міграцією, загостренням релігійного протистояння тощо. Утім, самі собою економічні, політичні чинники соціогенези є індіферентними відносно расизму та ксенофобії. Неодмінною проміжною ланкою в системі детермінаційних зв'язків між ними є культурно-психологічні фактори. Їх виявлення, опис, пояснення є невід'ємними

елементами у стратегії протидії расизму та ксенофобії як на національному, так і на регіональному й міжнародному рівнях.

Стан дослідження. Дослідженню проблеми поширення расизму та ксенофобії в Україні присвячені праці таких учених, як О. М. Бандурка, А. А. Габіані, Я. І. Гілінський, О. М. Джужа, А. П. Закалюк, Д. О. Кобзін, В. М. Кудрявцев, О. М. Литвинов, О. А. Мартиненко, Д. О. Назаренко, І. М. Осика, Н. В. Панін, О. К. Смірнов, С. Ю. Стачекас, Ю. А. Тищенко та ін. Визнаючи суттєвий внесок цих науковців у розроблення заявленої проблематики, все ж зауважимо, що їхні напрацювання мають переважно фрагментарний характер, не вирізняються комплексністю, не охоплюють новітніх аспектів проявів нетерпимості, що виникли на ґрунті інформаційного та військового пристояння України зовнішній агресії. Аналіз наукових праць дає змогу зробити висновок про необхідність проведення подальших досліджень у цьому напрямі. Особливої уваги заслуговують культурно-психологічні фактори расизму та ксенофобії в Україні.

Метою статті є характеристика культурно-психологічних факторів поширення расизму та ксенофобії в Україні.

Виклад основного матеріалу. Кримінологічні дослідження проблем расизму та ксенофобії почали проводитися порівняно нещодавно. Поштовхом для цього стали події минулого століття, коли людству довелося пережити пароксизми нетерпимості та насильства, безпрецедентні за масштабами та формами, ще й підкріплені квазі-науковими догматами. У контексті нових глобалізаційних викликів і проблем сьогодні спостерігається своєрідний «ренесанс» цієї проблематики не лише на пострадянському просторі, а й у світовому масштабі.

Термін «ксенофобія» лише в останні роки увійшов до нашого життя. Але, незважаючи на загальносвітову актуальність означених проблем і широку вживаність цього терміна, на сьогодні не існує його загальноприйнятого визначення в міжнародних та вітчизняних нормативних документах. Дослідники небезпідставно вказують, що категорія «ксенофобія» продовжує залишатися розмитою та має досить обмежені аналітичні можливості [3, с. 109]. Ксенофобію зазвичай розуміють як страх або ненависть до кого-небудь або чого-небудь чужого, незнайомого, незвичного; сприйняття чужого як незрозумілого, неосяжного, а тому небезпечного та ворожого [4, с. 216]; негативну установку, ірраціональний страх і ненависть до чужинців [5, с. 3]. Так чи інакше, джерелом ксенофобії є страх перед представниками інших груп людей. Ідеологічна обробка цього неусвідомленого почуття призвела до появи расизму – сукупності концепцій, основу яких складають положення про фізичну або психічну нерівноцінність людських рас і вирішальний вплив расових відмінностей на історію та культуру суспільства.

Деякі науковці вважають, що поширенню ксенофобії сприяють такі психологічні чинники, як відчуття незахищеності, вразливості,

відсутність можливостей до самореалізації, депресивні стани. Всі ці особистісні стани компенсуються за рахунок переносу негативної енергії із себе на інших. Саме умовно «інші» (подібна дихотомія відбувається легше, якщо більше фіксується візуальних, очевидних відмінностей між соціальними групами) звинувачуються у всіх бідах і нещастях, вважаються джерелом усіх проблем. Таким чином аутоагресія трансформується в агресію, спрямовану назовні, та може проявлятися в активній або пасивній формах. При цьому інтенсивність особистісних переживань буде впливати на силу ксенофобних проявів. Наявність останніх змінює і саму людину, яка їх продукує. Зростає конфліктність, кількість негативних емоційних станів, людина прагне ізолюватися від неприємної для неї категорії осіб або ж від соціуму в цілому, через що почувається самотньою, і це у свою чергу призводить до зростання тривожності – одного з базових джерел агресії. Людина, яка є ксенофобом, має дуже жорсткі межі сприйняття осіб, яких вона відносить до чужинців. Для неї вони втрачають персоніфікований характер і розглядаються узагальнено, згідно з наявними стереотипами, не як особистості, а як представники ворожої категорії. Ксенофоб свою групу сприймає завжди позитивно, а чужу – негативно, не зважаючи на об'єктивний стан речей, і внутрішньо-груповий фаворитизм набуває загострених форм [6; 7].

Расизм – це світогляд, а також політичні теорії та практики, які на ньому ґрунтуються і засновані на уявленні про поділ людей на біологічно різні групи на основі видимих особливостей зовнішності (колір шкіри, структура та колір волосся, риси обличчя, будова тіла тощо), тобто на різному ставленні до людей та їх спільнот залежно від їх приналежності до цих груп (рас) [8, с. 1136]. Як різновид ксенофобії расизм є ірраціональною, але природною реакцією людей на чуже та невідоме.

Оскільки в основі расизму та ксенофобії як на індивідуальному рівні, так і на рівні масових асоціальних практик знаходиться феномен страху, варто акцентувати увагу саме на їх культурно-психологічних факторах. Останні, перебуваючи в єдності із соціально-економічними, загострюють деформаційні процеси в різних формах суспільної свідомості, перш за все в моральній, політичній та правосвідомості [9, с. 127].

У структурі суспільства культурно-психологічна підсистема має особливе функціональне навантаження. Як зазначав Ф. Бродель, ця підсистема включає в себе всі прояви духовного життя – цінності, норми, знаково-комунікаційні системи, що забезпечують взаємодію людей (за [10, с. 412]). Тому саме на ідеологічні й інституційні компоненти культурно-психологічної підсистеми суспільства лягає фундаментальне функціональне навантаження щодо збереження власне соціальних підстав співіснування тієї чи іншої групи людей у межах певних кордонів, а також забезпечення прогресивного розвитку суспільства через відповідальне розкриття конструктивного потенціалу

кожної особистості. Завдяки життєздатності неформальних (моральних, релігійних й інших) норм, культурних традицій, естетичних уподобань, духовних засад загальносоціального дискурсу та колективно-несвідомих, архетипічних переживань забезпечується поступальність розвитку суспільства, взаємозв'язок поколінь.

Особливо гостро проблемні зони культурно-психологічної підсистеми суспільства проявляються у кризові періоди та водночас зумовлюють їх. Вони, крім очевидних буденно-супутніх ознак різних соціальних конфліктів (аномії, культурного відчуження, так званого чужинського впливу тощо), набувають девіантогенного значення. Навіть більше: як свідчить новітня українська історія, проблеми культурно-психологічного характеру здатні перетворюватися на загрози національній безпеці. Вони можуть бути успішно використані для маніпуляції суспільною свідомістю, слугувати дійсним чи уявним джерелом соціальної напруженості та підставою (або ж квазіпідставою) для протистоянь різних груп населення. Не вдаючись, однак, до ґрунтового аналізу вельми широкого спектра питань, пов'язаних зі змістом, видами, причинами деформацій суспільної свідомості, моральності, вадами освіченості та світоглядних засад генеральної пасіонарності, акцентуймо увагу лише на тих із них, які, на нашу думку, мають найбільш виражений вплив на поширення расизму та ксенофобії [11, с. 110].

Серед низки культурно-психологічних факторів поширення расизму та ксенофобії звертає на себе увагу фактор поглибленого правового, морального та політичного нігілізму. Це означає, що не лише зневажливе, нівелююче ставлення до права, інституту правосуддя, інших інституційних і нормативних складових соціодинаміки з боку населення сприяє відтворенню злочинів, передбачених ст. 161 КК України, як найбільш чутливий індикаторів стану феномена ненависті. Роль державних службовців у цьому процесі є не менш значущою. Мовчазне потурання, а часто й активне сприяння дискримінаційним практикам лише сприяють закріпленню ксенофобських установок у глибинних шарах масової свідомості [12, с. 90].

Також слід акцентувати увагу на: а) зростаючій соціальній напруженості в українському суспільстві, яка виявляється не лише в настроях, а й у діях: активізації діяльності суспільних рухів та екстремістських організацій, стихійних і організованих мітингах, демонстраціях, страйках та інших формах громадянської непокорі [13, с. 171]; б) значній дисфункції інститутів сім'ї та освіти у справі виховання високих моральних якостей особистості та утвердження духу толерантності. Роль родини, школи, системи середньої спеціальної та вищої освіти у процесі морального виховання сучасної молоді – неоднозначна, наявні суттєві недоліки, прогалини. Визнаючи догматичність виховання минулих років, її головним позитивним ефектом було залучення молодих людей до соціально корисних видів діяльності – спорту, культурного дозвілля, самоосвіти тощо. Сьогодні ж цей ефект

практично зник, а зазначені сфери в основному комерціалізувалися, стали недоступними значному прошарку населення з незначними доходами. Це підживлює розбещеність потреб, примітивізм інтересів, слабкість особистісного розвитку, агресивність, ресентимент.

Зауважимо, що базовим структурним компонентом поширення расизму та ксенофобії є негативна соціальна установка, яку можна уявити як відносно стійку в часі систему поглядів, уявлень про соціальний об'єкт чи подію (когнітивний блок), сукупність пов'язаних із ними емоційних станів (емоційний блок), що схиляють до відповідних дій (поведінковий блок). Провідною негативною установкою в механізмі ксенофобії є упередження, тобто негативне ставлення до представників будь-якої соціальної групи, обумовлене лише їх належністю до цієї групи [14, с. 217].

Когнітивний компонент установки включає в себе досвід, знання, переконання, уявлення, інші інтелектуальні елементи, сформовані в результаті соціального пізнання, зокрема усвідомлену індивідами «відмінність» між «нами» і «ними», яка базується на розрізненні, дуальній опозиції «свої/чужі». Важливе місце у такому протиставленні належить когнітивним елементам, що використовуються для категоризації соціального світу. І хоча в кожній людині чи групі є свої системи чужорідності, всі вони забезпечуються єдиним психологічним механізмом виділення розбіжностей та протиставлення. Д. Майєрс, аналізуючи дослідження в царині сприйняття людьми схожостей і відмінностей між ними, доходить таких висновків: «Оцінюючи людей, ми схильні перебільшувати схожість всередині групи та відмінності між групами; сам поділ на групи часто спричиняє ефект внутрішньо-групової гомогенності – відчуття, що “всі вони на одне лице” та суттєво відрізняються від “нас”; природним наслідком цих процесів є надання переваги своїй групі» [15, с. 281].

Емоційний компонент ксенофобських установок представлений через категорію ворожості. Ворожість – це комплексна афективно-когнітивна риса або орієнтація особистості, що складається з різних емоцій, драйвів та афективно-когнітивних структур. К. Ізард відзначає, що в ситуації фрустрації може формуватися комплекс негативних емоцій, така собі тріада ворожості, до складу якої входять емоції гніву, відрази та презирства [16, с. 240]. Саме внаслідок активації цієї тріади виникають почуття ненависті та неприязні, притаманні суб'єкту ксенофобії. Ворожість може корелюватися з емоцією страху, яка є одним із патернів тривоги та приносить у ставлення ксенофоба до «чужаків» найбільший елемент ірраціональності (маємо на увазі фобічний страх). Страх обмежує сприйняття суб'єкта, робить мислення більш вузьким за шириною та більш ригідним за формою, внаслідок чого спрацьовує так званий ефект «тунельного сприйняття».

Також ворожість досить часто включає в себе уявлення та фантазії, пов'язані з нанесенням шкоди об'єкту ворожості, які, однак, не обов'язково втілюються в реальні агресивні дії. І, незважаючи на

схожість експресії, ворожість ще не є агресією, а є лише складним мотиваційним станом, що підвищує її вірогідність, оскільки можна поводити себе агресивно і не відчувачучи ворожості. Відповідно, на думку Н. О. Ратиної та М. В. Кроз, агресивні прояви ксенофобії є наслідком саме ворожої агресії (автори використовують класифікацію С. Фішбаха щодо поділу агресії на інструментальну та ворожу) – прояву негативного ставлення до жертви та бажання зашкодити їй або спричинити страждання [17, с. 11].

Р. Берон і Д. Річардсон відзначають, що безпосереднє відношення до агресії має схильність індивіда до упередженої атрибуції ворожості, тобто приписування ворожих намірів, недоброзичливості іншим, коли цього насправді не існує. [14, с. 198]. Також учені аналізують дослідження щодо джерел агресії стосовно «чужинців», серед яких вагоме місце належить мотиву уявного конфлікту інтересів із цією групою. Під час усвідомлення наявності такого конфлікту індивіди починають дегуманізувати членів «чужої» групи, знаходити в них недоліки, вважати, що існує міцна, нездоланна межа між ними та «чужинцями», обумовлена ціннісним протиріччям. Відповідно уявний конфлікт інтересів безпосередньо впливає на ступінь агресивних проявів стосовно представників таких груп.

Расистські та ксенофобські установки підтримуються негативною стереотипізацією свідомості. Під соціальним стереотипом зазвичай розуміють спрощений, схематизований, емоційно забарвлений і стійкий образ певної соціальної групи чи спільноти, що легко поширюється на всіх її представників [18, с. 30]. Стереотипи відіграють важливу соціальну роль як фактор консолідації та фіксації певної групи, вони дуже рано засвоюються, важко корегуються, є грубими і недиференційованими, легко проявляються та стають більш вразливими і ворожими у момент передконфліктності. І хоча механізм стереотипізації діє на різних рівнях і щодо різних соціальних об'єктів, асоціативними супутниками стереотипів є виділення груп за расовими, етнічними, географічно-територіальними, рідше гендерними та віковими критеріями.

Негативну стереотипізацію свідомості значною мірою формують засоби масової інформації. Вияви нетерпимості до іммігрантів у мас-медіа стали поганою звичкою, до якої вдаються не тільки мало-відомі, а й популярні видання й телеканали, які позиціонують себе демократичними та ліберальними. Намагаючись здобути популярність і заради збільшення аудиторії споживачів інформації, журналісти та редактори часто ігнорують певні норми професійної етики й розмовляють із суспільством мовою з очевидними ознаками ворожнечі, досить часто публікують матеріали, які завуальовано викликають неприємне ставлення до іноземців, чим провокують суспільство та владу на дискримінацію: як пересічний громадянин, так і чиновник починають вірити, що іммігранти – це потенційна загроза, а тому певні обмеження їх прав є благом для кожного українця окремо і для

всього суспільства в цілому. Наприклад, у ЗМІ набуває сталості тенденція до вживання таких термінів, як «кавказька мафія», «злочини осіб циганської національності», «азіатські злочинні угруповання» тощо. Такі вислови не лише некоректні та неприпустимі, але й часто призводять до спекуляцій з боку радикально налаштованих прибічників неонацистського та націоналістичного спрямування [19, с. 31].

Підсумовуючи, зауважимо, що викладені положення щодо культурно-психологічних факторів расизму та ксенофобії лише пунктирно окреслюють той широкий і глибинний пласт девіантогенних соціальних проблем, що відтворюються на рівні колективних, персональних і трансперсональних практик. Тому запропоновані в цій роботі позиції варто розуміти як запрошення до міждисциплінарної наукової дискусії, адже культурно-психологічні фактори расизму та ксенофобії, перебуваючи в єдності із соціально-економічними, формуються в надрах трансформації суспільної свідомості і, перш за все, моральної, політичної та правової її форм. Тож подальші напрями досліджень вбачаються у розширенні уявлення про криміногенно детермінаційну роль різних форм суспільної свідомості, їх станів і конфігурацій, кореляцій з культурними, політико-правовими процесами, змінами в дискурсі тощо.

Список бібліографічних посилань: 1. Туристичні потоки // Державна служба статистики України : офіц. сайт. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2007/tyr/tyr_u/potoki2006_u.zip (дата звернення: 04.09.2017). 2. Пазинич Т. А. Щодо проблем розслідування злочинів, які вчинюються на ґрунті расизму та ксенофобії, і шляхів їх подолання. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2016. Вип. 2 (2). С. 125–129. 3. Явір В. А. Суспільно-політичний вимір та правові механізми протидії ксенофобії в Україні : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.05. Київ, 2008. 221 с. 4. Большая российская энциклопедия: в 30 т. Т. 16 / отв. ред. С. Л. Кравец ; глав. ред. Ю. С. Осипов. М.: БРЭ, 2010. 751 с. 5. Солдатова Г. У., Макаручук А. В. Может ли другой стать другом? Тренинг по профилактике ксенофобии. М.: Генезис, 2006. 256 с. 6. Ставицький О. О. Гандикапізм як форма ксенофобії // Сайт Ставицького Олега Олексійовича. URL: http://stavitskyi.at.ua/publ/gandikapizm_jak_forma_ksenofobiji/1-1-0-28 (дата звернення: 04.09.2017). 7. Муравьев А. Ксенофобия: от инстинкта к идее. *Отечественные записки*. 2004. № 4 (19). URL: <http://www.strana-oz.ru/2004/4/ksenofobiya-ot-instinkta-k-idee> (дата звернення: 04.09.2017). 8. Універсальний словник-енциклопедія / голов. ред. ради М. Попович. 2-ге вид., допов. Київ : ПВП Все увито ; Львів : ЛДКФ Атлас, 2001. VII, 1575 с. 9. Назаренко Д. О. Кримінологічний аналіз та протидія фоновим для злочинності явищам : монографія. Харків : Диска-плюс, 2013. 524 с. 10. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII вв. : в 3 т. Т. 1. Структури повсякденності: можливе і неможливе. 2-е изд. М.: Весь Мир, 2006. 592 с. 11. Лагода К. О. Невиконання судового рішення: кримінологічна характеристика та запобігання : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2015. 230 с. 12. Прибіткова Н. О. Характеристика основних факторів поширення расизму і ксенофобії як фонових для злочинності явищ в Україні. *Право і Безпека*. 2016. № 2 (61). С. 88–93. 13. Бузовський І. В. Соціальна напруженість і тривожність у

контексті діагностики суспільних конфліктів. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2008. № 3. С. 169–176. **14.** Бэррон Р., Ричардсон Д. Агрессия. СПб. : Питер, 2001. 352 с. **15.** Майерс Д. Социальная психология: интенсивный курс : пер. с англ. 4-е международ. изд. СПб. ; М.: Прайм-Еврознак ; Олма-Пресс, 2004. 510 с. **16.** Изард К. Э. Психология эмоций / пер. с англ. А. Татлыбаева. СПб.: Питер, 1999. 464 с. **17.** Кроз М. В., Ратинова Н. А. Социально-психологические и правовые аспекты ксенофобии. М. : Academia, 2005. 52 с. **18.** Горбачова О. В. Протидія проявам ксенофобії органами внутрішніх справ: соціально-технологічний аспект : дис. ... канд. соціол. наук : 22.00.04. Харків, 2012. 233 с. **19.** Мова ворожнечі та інші підводні камені – як це відбувається у ЗМІ // Моніторинг проявів расової та етнічної ворожнечі чи нетерпимості в українському сегменті Інтернету – поширення мови ворожнечі та заклик до нетерпимості (мова ворожнечі, як зброя для правої риторики) / Проект «Без Кордонів» ; Центр «Соціальна дія». Київ : ФО-П Бурбулевич З. І., 2011. С. 29–37.

Надійшла до редколегії 25.09.2017

Прибыткова Н. А. Характеристика культурно-психологических факторов распространения расизма и ксенофобии

Рассмотрены понятия расизма и ксенофобии. Освещены и охарактеризованы основные составные культурно-психологических факторов распространения преступлений на почве ненависти.

Ключевые слова: расизм, ксенофобия, преступность, культурно-психологические факторы.

Pribytkova N. O. Characteristics of cultural and psychological factors of spreading racism and xenophobia

Some problems of determination of racism and xenophobia as background phenomena for crime have been analyzed. The concept of racism and xenophobia has been considered; the cultural and psychological factors of their distribution have been highlighted and characterized.

It has been noted that among a number of cultural and psychological factors of the spread of racism and xenophobia, the factor of in-depth legal, moral and political nihilism attracts attention. This means that not only dismissive, equal attitude to the law, the institute of justice, other institutional and normative components of socio-dynamics by the population contributes to the reproduction of crimes under the Art. 161 of the Criminal Code of Ukraine, as the most sensitive indicators of the state of the hatred phenomenon. The role of state officials in this process is no less significant. Silent sympathy, and often active support for discriminatory practices, only assist to consolidate xenophobic installations in the deep layers of mass consciousness.

The basic structural component of spreading racism and xenophobia is the negative social setting – a system of views, ideas about a social object or event (cognitive unit), a set of emotional states associated with them (emotional unit), predisposing to the corresponding actions (behavioral unit). The prevailing negative setting in the mechanism of xenophobia is the bias, that is, the negative attitude towards representatives of any social group, solely due to their membership in this group. Racist and xenophobic

settings are supported by the negative stereotyping of consciousness, which is largely formed by the mass media.

Since the phenomenon of fear is the basis of racism and xenophobia at the individual level and at the level of mass asocial practices, the author precisely focuses on their cultural and psychological factors. Being in the unity with the socio-economic ones, the latter intensify the deformation processes in various forms of social consciousness, especially in moral, political and legal awareness. Therefore, their detection, description, and explanation are integral elements of the strategy for combating racism and xenophobia, both at the national, regional and international levels.

Keywords: racism, xenophobia, crime, cultural and psychological factors.

УДК 343.121.5

В. В. Романюк,

кандидат юридичних наук, старший викладач
кафедри кримінального процесу та організації досудового слідства
факультету № 1 Харківського національного університету внутрішніх справ;
ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-6077-4591>

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВПЛИВ НА СТАНОВЛЕННЯ ЮВЕНАЛЬНОЇ ЮСТИЦІЇ В УКРАЇНІ

Висвітлено досвід правового регулювання та сучасні організаційні форми кримінального провадження щодо неповнолітніх у країнах Європейського Союзу. Звернуто увагу на відповідні правові аспекти, які можуть бути запозичені у кримінальне процесуальне законодавство України у сфері судочинства щодо дітей, та сформульовано пропозиції щодо впровадження ювенальної юстиції в Україні.

Ключові слова: кримінальне провадження щодо неповнолітніх, ювенальна юстиція, правовий режим, дитина, неповнолітній.

Постановка проблеми. В Україні залишається нерозвинутою і такою, що не працює на достатньо ефективному рівні, система забезпечення прав та інтересів неповнолітніх осіб, які вступили у конфлікт із законом, як того вимагає Концепція розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні [1]. Зокрема, ще у 1991 році Україна ратифікувала Конвенцію ООН про права дитини, проте дотепер повною мірою не забезпечено реалізацію прав та не виконано міжнародні зобов'язання, передбачені вказаним документом. За мету судової реформи ставиться функціонування кримінального судочинства на засадах верховенства права відповідно до європейських стандартів і гарантування права особи на справедливий суд. Відповідно, актуальним завданням науки кримінального процесуального права є розробка теоретичних рекомендацій та практичних пропозицій щодо побудови такого за змістом і формою кримінального процесу, який би відповідав сучасним європейським стандартам

у цій сфері, де одним із напрямків його розвитку є вдосконалення кримінального судочинства стосовно дітей, у тому числі шляхом запровадження ювенальної юстиції. Зокрема, в розпорядженні Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції Державної соціальної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2021 року» акцентується увага на подальшому розвитку системи правосуддя, дружнього до дитини, а також упровадження ювенальної юстиції [2]. Реалізація завдання щодо створення в Україні відповідної системи ювенальної юстиції, яка існує в більшості європейських країн, неможлива без урахування світового, зокрема європейського, досвіду в цій сфері, який стане запорукою ефективності та дієвості вітчизняної моделі ювенальної юстиції. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини В. Лутковська наголошувала: «Потрібна ювенальна стратегія держави – стратегія держави стосовно малолітніх [3]. Отже, питання виявлення основних рис та особливостей правового регулювання, а також сучасних організаційних форм кримінального провадження щодо неповнолітніх, зокрема в європейських країнах, є актуальним питанням на шляху впровадження ювенальної юстиції.

Аналіз останніх досліджень. До дослідження питань, пов'язаних із кримінальним провадженням щодо неповнолітніх, зверталися такі вчені, як А. Я. Ветрова, О. Х. Галімов, А. М. Голубева, А. Є. Голубов, А. А. Канєвський, М. І. Карпенко, О. С. Ландо, О. О. Левендаренко, В. В. Леоненко, І. С. Манова, Е. Б. Мельникова, Г. М. Міньковський, Г. М. Омеляненко, А. Б. Романюк, В. А. Рибальська, Н. Ш. Сафін, В. М. Трубников, В. В. Шимановський, Н. В. Шость та ряд інших. Однак аналіз робіт із даної проблематики, проведений автором, дає підстави стверджувати, що питання кримінального провадження щодо неповнолітніх у країнах Європейського Союзу розглядалися, як правило, лише в контексті розв'язання конкретних проблем кримінального провадження щодо неповнолітніх, наприклад, реалізації засад кримінального процесу щодо цих осіб, доказування, забезпечення неповнолітньому права на захист тощо. Наведене вказує на певну фрагментарність висвітлення в науці кримінального процесу загальних рис ювенальної юстиції в європейських країнах.

Метою статті є узагальнення досвіду країн Європейського Союзу у сфері кримінального судочинства щодо неповнолітніх. Результатом цього узагальнення мають стати пропозиції щодо визначення основних концептуальних засад упровадження в Україні ювенальної юстиції.

Виклад основного матеріалу. Звернемо увагу на те, що питання відправлення правосуддя щодо дітей завжди привертало велику увагу науковців, практиків та громадськості. Так, ще І. Я. Фойницький свого часу звертав увагу на те, що, як показав досвід, для осіб із недорозвинутою свідомістю, незміцнілим характером і таких, що швидко захоплюються прикладом, звичайне судове провадження

поєднане із багатьма загрозами. Звідси виник широкий рух на користь ідеї створення особливих судів для неповнолітніх і прийняття ними порядку провадження, більш пристосованого для потреб цих осіб [4, с. 504–507]. Ця думка знайшла своє підтвердження в заснуванні та практичному функціонуванні в багатьох країнах світу кримінального провадження щодо неповнолітніх, яке здійснюється в особливому правовому режимі – режимі ювенальної юстиції.

Відповідно до розуміння цього положення кожна демократична, правова, соціальна держава, піклуючись про своїх неповнолітніх громадян, створює власну модель цього особливого провадження. З цього приводу зазначається, що система ювенальної юстиції тієї чи іншої країни являє собою унікальний комплекс концепцій і форм (схем) діяльності, який визначається особливостями історії та правової системи [5, с. 94]. У науковій літературі вказується, що сьогодні існує декілька ефективно діючих моделей ювенальної юстиції – англо-американська та континентальна, окремо також виділяють скандинавську модель [6].

Запроваджуючи нову модель кримінального судочинства щодо неповнолітніх як елемент ювенальної юстиції, запозичення досвіду країн ЄС обов'язково має бути здійснено з урахуванням особливостей історії і правової системи України як країни континентальної системи права. Окремо про це наголошено у ч. 5 ст. 9 КПК України [7], однак це має бути не копія «західної моделі», яка передбачає окрему систему правосуддя для дітей і сімей, а особлива система допомоги дітям, у тому числі й тим, які вчинили правопорушення чи стали його жертвою [8].

Як відмічають фахівці, типовим варіантом континентальної моделі суду для неповнолітніх є французький суд [9, с. 76]. Перші спроби нормативного та організаційного забезпечення провадження у справах дітей у Франції було започатковано ще в 1912 р. [5, с. 94]. З цього часу це провадження набуло подальшого розвитку та оформилося у окремих, особливий вид правозастосовної діяльності, який спрямований на забезпечення прав дитини в кримінальному судочинстві. Нормативно-правове забезпечення судочинства стосовно дітей у Франції має власну особливість. Так, КПК цієї країни, як зазначають фахівці, не регулює провадження у справах неповнолітніх, це робиться на підставі Ордонансу від 2 лютого 1945 р., що діє зі змінами, внесеними законом від 24 травня 1951 р. та Ордонансом від 23 грудня 1958 р., які визначають всі питання судочинства, процесуальні та матеріально-правові аспекти, що стосуються цієї категорії кримінальних проваджень, і в остаточному вигляді створили автономну судову систему у справах неповнолітніх [10, с. 302; 9, с. 76]. Ця система має чітко виражене реінтеграційну спрямованість, а її суб'єктами є не тільки правопорушники, а й діти, які потрапили в соціально небезпечні ситуації ще до вчинення протиправного діяння [11, с. 81, 82].

Таке окреме правове регулювання пояснюється тим, що кримінальне судочинство щодо неповнолітніх у цій країні є доволі особливим явищем. Із цього приводу в літературі наводиться така його характеристика: «суди щодо неповнолітніх у Франції є автономною гілкою судової системи» [10, с. 302]. Ці суди мають триступеневу систему, розмежування якої відбувається з урахуванням компетенції кожного ступеня: суддя для неповнолітніх (*juges des enfants*), трибунал у справах неповнолітніх (*tribunaux pour enfants*) та суд ассізів у справах неповнолітніх (*cours d' assises pour mineurs*), спеціальна палата апеляційних судів [10, с. 307–308; 11, с. 79]. Звернуто увагу, що має місце виняткова підсудність таких справ – всі види правопорушень неповнолітніх підсудні тільки суду у справах неповнолітніх [9, с. 68].

Відповідно, певна автономія як правового регулювання судочинства щодо неповнолітніх, так і судової юрисдикції у кримінальних провадженнях щодо цієї категорії осіб викликає необхідність істотної спеціалізації й інших суб'єктів кримінального судочинства, які наділені владними повноваженнями. До спеціалізованих органів належать, зокрема, поліція, прокуратура, ювенальні суди та неурядові організації, а працівники зазначених установ повинні мати відповідну підготовку в цій сфері [11, с. 79].

Як узагальнення характеристики судочинства стосовно дітей у Франції наведемо точку зору Е. Б. Мельникової. Вона зазначає, що у французькому законодавстві стосовно неповнолітніх більше уваги приділяється саме заходам впливу, ніж власне судовій процедурі, але іноді занадто сувора регламентація самої процедури робить суд для неповнолітніх «схожим» на загальний суд, що перешкоджає індивідуалізації [9, с. 80], яка є одним із принципів ювенальної юстиції в усьому світі [9, с. 17].

Іншою країною, де тривалий час існує ювенальна юстиція, є Німеччина. Систему її законодавства у сфері судочинства щодо неповнолітніх становлять Закон про нове правове регулювання діяльності щодо надання допомоги дітям та молоді від 1991 р., Закон про суди у справах неповнолітніх від 1974 р., Закон про ювенальні суди від 1953 р. та низка інших правових актів [5, с. 94; 10, с. 409; 11, с. 82]. Найявніші особливих законів указує на те, що законодавство Німеччини розглядає цю сферу правозастосування як окремий напрямок правового регулювання, де основний акцент робиться на забезпечення прав та інтересів дітей. Це і обумовлює потребу в спеціальному законодавстві у сфері кримінального судочинства стосовно дітей, яке регулює кримінальні процесуальні відносини поряд із КПК Німеччини.

Що стосується структури ювенальної юстиції, то її складають ювенальні суди, соціальна служба, ювенальні прокурори, працівники правоохоронних органів та неурядові організації, до працівників

яких висуваються вимоги щодо досвіду виховної роботи, обізнаності в педагогіці, підлітковій психології, соціології та кримінології [11, с. 82].

З наведеного можна зробити висновок, що у праві Німеччини спостерігається закономірність, яка полягає в тому, що втілений у кримінальному судочинстві принцип пріоритетного забезпечення прав та законних інтересів дітей знаходить свій прояв у нормативному, організаційному та кадровому забезпеченні судочинства стосовно дітей. Наприклад, це втілюється у створенні ювенальних судів, які є самостійними підрозділами загального суду [11, с. 83].

Власну специфіку має система судочинства стосовно дітей у Нідерландах. Фахівці зазначають, що хоча в цій країні відсутні конкретні законодавчі акти з цього питання, проте сама система виглядає достатньо прозорою і вмотивованою [12, с. 7]. Це обумовлює можливість наділення уповноважених суб'єктів широкими дискреційними повноваженнями, які визначаються відновлювальною спрямованістю (щодо особи дитини та суспільного порядку) системи судочинства стосовно неповнолітніх у Нідерландах. Складовими цієї системи є: поліція у справах неповнолітніх, ювенальні судді (суди), ювенальні прокурори, ювенальні адвокати, Рада із захисту дітей при Міністерстві юстиції Нідерландів, центри пробації та неурядові організації [12, с. 7–8; 11, с. 84].

У Бельгії виникнення кримінального провадження щодо дітей як самостійної сфери правового регулювання припадає на 1912 рік [5, с. 94]. Звернуто увагу, що в цій країні для розгляду кримінальних проваджень щодо неповнолітніх почали створювати спеціальні суди, які багато уваги приділяють з'ясуванню умов виховання неповнолітнього правопорушника, ретельно досліджують його особу, а також аналізують можливість перевиховання підлітка. Практика призначення покарання в таких судах більш м'яка, вони широко застосовують альтернативи покаранню [5, с. 94]. Основним органом, який відправляє правосуддя стосовно дітей у Бельгії, є сімейний суд, що являє собою «суд змішаної, причому комплексної, юрисдикції – кримінальної, цивільної, сімейної» [9, с. 101, 103]. Певною особливістю кримінального провадження щодо неповнолітніх у Бельгії є те, що запроваджено альтернативу судовим органам щодо неповнолітніх, коли у певних категоріях проваджень можлива заміна судового втручання втручанням адміністративним. Існують комітети із захисту прав молоді, засновані в 1965 р., головним завданням яких є охорона прав та інтересів неповнолітніх від зазіхань на них, а не боротьба з їх правопорушеннями [9, с. 106].

Дещо подібна система судочинства щодо неповнолітніх існує і в Швейцарії, де за прикладом Бельгії створено спеціальну службу молоді, до якої входять департаменти організації дозвілля та відпочинку, спеціальної допомоги, медико-педагогічна служба і служба опікунства [5, с. 94].

Однією з країн Західної Європи, чий досвід у сфері судочинства щодо неповнолітніх також доцільно розглянути, є Польща. Виникнення відповідної системи судочинства стосовно неповнолітніх у цій країні пов'язується із прийняттям відповідного Закону про процедуру розгляду справ неповнолітніх 1982 р., який разом із низкою пов'язаних з ним нормативних актів доволі повно враховує міжнародні стандарти щодо прав дитини [12, с. 7; 11, с. 89]. До кола органів, які мають відповідні повноваження в цій сфері, відносять загальний кримінальний суд, сімейні суди, службу кураторів, установи для виконання покарань, неурядові організації. Особлива увага під час кримінального судочинства щодо неповнолітніх приділяється збиранню звіту про підлітка, його оточення тощо. Цей звіт, як указується в літературі, у 90 % випадків обумовлює характер прийнятого судом рішення. Сама процедура провадження не обтяжена зайвими формальностями та має охоронну щодо прав та інтересів неповнолітнього, а також відновлювальну щодо його статусу спрямованість. Широко використовуються альтернативні заходи із розв'язання конфлікту, що виник між підлітком, потерпілим або громадою та державою, зокрема медіація [11, с. 89–91].

Висновки. За результатами аналізу досвіду деяких країн ЄС у сфері кримінального судочинства щодо дітей можна виокремити низку спільних для них головних рис. Уважаємо, що ці риси, відображуючи сутність та специфіку правового регулювання, організаційного та кадрового забезпечення ювенальної юстиції у країнах однієї правової сім'ї, можуть виступати концептуальними засадами для запровадження кримінального судочинства стосовно дітей як елемента ювенальної юстиції в Україні. До числа рис, що характеризують досліджуваний нами аспект, можна віднести такі:

- за вимогами міжнародного законодавства про права людини система ювенальної юстиції спрямована на сприяння реабілітації та соціальної реінтеграції дитини, включаючи формування в дитини відчуття гідності та цінності її особистості, а також виховання поваги до фундаментальних прав інших людей;

- це є окремий, особливий вид правозастосовної діяльності, оснований на міжнародних стандартах прав дитини, який спрямований на забезпечення, охорону і захист прав та інтересів дитини, відновлення її статусу, де засобами виступають виховний, реінтеграційний вплив на неповнолітнього, що відрізняє таке провадження від звичайного кримінального судочинства;

- ювенальна юстиція розглядається як самостійний напрямок правового регулювання, де процедура провадження, як правило, не обтяжена зайвими формальностями;

- ювенальна юстиція організаційно оформлена у вигляді або автономної гілки судової системи або самостійного (спеціалізованого) підрозділу загального суду;

- відмічається чітко виражена спеціалізація інших суб'єктів провадження, які наділені владними повноваженнями;
- широка участь у провадженні як урядових, так і неурядових організацій;
- поширення юрисдикції судів як на кримінальні, так і на цивільні та сімейні справи, що стосуються неповнолітніх та їх прав;
- суб'єктами є не тільки правопорушники, а й діти, які потрапили в соціально небезпечні ситуації ще до вчинення ними протиправного діяння;
- широкий спектр альтернативних кримінальному покаранню заходів впливу на неповнолітнього;
- сутність системи ювенальної юстиції полягає в тому, що втілений у такому провадженні принцип пріоритетного забезпечення прав та законних інтересів дітей (*parens patriae*) знаходить свій прояв у нормативному, організаційному, кадровому та методологічному забезпеченні судочинства стосовно дітей.

Використання досвіду країн Європейського Союзу вже певним чином знаходить своє втілення в законодавстві України, про що свідчать положення постанови Кабінету Міністрів України «Про утворення Міжвідомчої координаційної ради з питань правосуддя щодо неповнолітніх» [13], указу Президента України «Про Концепцію розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх» [1], розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів щодо реалізації Концепції розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні» [14]. Важливе значення має Кримінальний процесуальний кодекс України, який містить окрему главу 38 «Кримінальне провадження щодо неповнолітніх» [7], що фактично було першим реальним практичним кроком законодавця на шляху до ювенальної юстиції.

З цього приводу слушно звернуто увагу на те, що в кримінальному процесуальному законодавстві України досить повно врегульовано питання, пов'язані із захистом прав неповнолітніх, що є підґрунтям для створення вітчизняної моделі ювенальної юстиції з її переважно охоронною функцією [15]. Але, на жаль, з точки зору практичної реалізації положення вказаної Концепції у своїй більшості поки що залишилися лише на папері, а створення вітчизняної моделі ювенальної юстиції стає справою з далекою перспективою.

Для подолання цієї негативної ситуації, на наш погляд, з урахуванням виокремлених вище основних рис ювенальної юстиції в окремих країнах Європейського Союзу, перспективними вбачаються наукові дослідження, спрямовані не тільки на подальше вдосконалення засад створення такої моделі в нашій країні, а й на подальшу розробку форм і методів реалізації її функціонального призначення, визначення процесуального статусу тих суб'єктів, яких залучено до цього особливого провадження, розробку більш ефективної системи впливу

на неповнолітніх та програм їх ресоціалізації. Саме такий підхід забезпечить ефективність і дієвість запровадження ювенальної юстиції в Україні, відповідно правосуддя щодо дітей поступово має перетворитися з карального на відновне.

Список бібліографічних посилань: 1. Про Концепцію розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх: указ Президента України від 24.05.2011 № 597/2011 // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/597/2011> (дата звернення: 21.09.2017). 2. Про схвалення Концепції Державної соціальної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2021 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 05.04.2017 № 230-р // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/230-2017-п> (дата звернення: 18.09.2017). 3. «Увага! Діти!»: хто і яким чином має захищати дітей? / Радіо Свобода. 9 груд. 2016 р. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28166099.html> (дата звернення: 16.09.2017). 4. Фойницький І. Я. Курс уголовного судопроизводства. СПб.: Альфа, 1996. Т. 2. 552 с. 5. Ювенальна юстиція і ювенальні суди в українському судочинстві: посіб. для тренінгів. Кн. 1. Київ: Кобза, 2003. 192 с. 6. Романюк В. В. Досвід країн Західної Європи у сфері кримінального судочинства стосовно дітей. *Право і Безпека*. 2009. № 3. С. 18–23. 7. Кримінальний процесуальний кодекс України: закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. *Голос України*. 2012. № 90–91. 8. Закірова С. Ювенальна юстиція в Україні: проблеми, перспективи. *Громадська думка про правотворення*. 2017. № 4 (129). С. 4–9. URL: http://www.nbuvip.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2734:yuvnalna-yustitsiya-v-ukrajini&catid=8&Itemid=350 (дата звернення: 19.09.2017). 9. Мельникова Э. Б. Ювенальная юстиция: Проблемы уголовного права, уголовного процесса и криминологии: учеб. пособие. М.: Дело, 2000. 272 с. 10. Гуценко К. Ф., Головкин Л. В., Филимонов Б. А. Уголовный процесс западных государств: учебник. Изд. 2-е, доп. и испр. М.: Зерцало-М, 2002. 528 с. 11. Ювенальна юстиція: навч. посіб. / за заг. ред. Н. М. Крестовської. Одеса: ОЮІ ХНУВС, 2006. 243 с. 12. Ювенальна юстиція і ювенальні суди в українському судочинстві: посіб. для тренінгів. Кн. 2. Київ: Кобза, 2005. 165 с. 13. Про утворення Міжвідомчої координаційної ради з питань правосуддя щодо неповнолітніх: постановою Кабінету Міністрів України від 24.05.2017 № 357 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/357-2017-п> (дата звернення: 16.09.2017). 14. Про затвердження плану заходів щодо реалізації Концепції розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні: розпорядження Кабінету Міністрів України від 12.10.2011 № 1039-р // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1039-2011-п> (дата звернення: 20.09.2017). 15. Гультай М. М. Особливості вітчизняної моделі ювенальної юстиції. *Вісник Верховного Суду України*. 2005. № 12. С. 24–28. URL: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/FD13963E350840C5C225710100399CD1> (дата звернення: 04.09.2017).

Надійшла до редакції 29.09.2017

Романюк В. В. Европейское влияние на становление ювенальной юстиции в Украине

Отражён опыт правового регулирования и современные организационные формы уголовного производства в отношении несовершеннолетних в странах Европейского Союза. Обращено внимание на соответствующие правовые аспекты, которые могут быть заимствованы в уголовное процессуальное законодательство Украины в сфере судопроизводства в отношении детей, и сформулированы предложения по внедрению ювенальной юстиции в Украине.

Ключевые слова: уголовное производство в отношении несовершеннолетних, ювенальная юстиция, правовой режим, ребёнок, несовершеннолетний.

Romaniuk V. V. European impact on the formation of juvenile justice in Ukraine

The urgency of the study of European impact on the formation of juvenile justice in Ukraine is due to the creation of a juvenile justice system in Ukraine. The objective of the article is to summarize the experience of the European Union countries in the field of criminal justice regarding minors in order to develop propositions for determining the basic conceptual principles for the implementation of juvenile justice in Ukraine.

It has been noted that the system of guaranteeing the rights and interests of minors, who entered into conflict with the law, as required by the Concept for the development of criminal justice for minors in Ukraine remains undeveloped and does not work at a sufficiently efficient level in Ukraine.

Therefore, the relevant task of the science of criminal procedural law is the development of theoretical recommendations and practical propositions for the construction of such a criminal process in the content and form, which would meet modern European standards in this area, where one of the directions of its development is the improvement of criminal justice in relation to children, including by introducing juvenile justice. The realization of the task of creating a proper juvenile justice system in Ukraine, which exists in most European countries, is impossible without taking into account the existing world experience in this sphere, which will be the key to the efficiency and effectiveness of the domestic model of juvenile justice.

By the results of the analysis of the experience of some EU countries in the field of criminal justice for children, a number of common features for them has been allocated. It has been suggested to believe that these features, reflecting the essence and specificity of legal regulation, organizational and staffing provision of juvenile justice in the countries of one legal family, can serve as conceptual principles for the introduction of criminal justice for children as an element of juvenile justice in Ukraine.

Keywords: criminal proceedings against minors, juvenile justice, legal regime, a child, a minor.

УДК 343.132(477)

С. С. Терещук,

*викладач кафедри кримінального процесу
та організації досудового слідства факультету № 1
Харківського національного університету внутрішніх справ;
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-7263-4155>*

Повідомлення про підозру та процесуальні аспекти його оскарження

Розглянуто кримінальне процесуальне законодавство України щодо повідомлення особи про підозру. Встановлено неузгодженості та прогалини з цих питань, наведено окремі пропозиції та рекомендації щодо вдосконалення чинного законодавства з цих питань.

Ключові слова: кримінальне провадження, повідомлення про підозру, підозрюваний, суд, слідчий суддя, прокурор, процесуальний керівник, Європейський суд з прав людини, Єдиний реєстр досудових розслідувань, кримінальне правопорушення.

Постановка проблеми. Одним із найважливіших завдань чинного КПК України є захист особи, суспільства, держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження. Положення ст. 21 і 22 Конституції України гарантують, що держава зобов'язана забезпечити кожному можливість відстоювати свою точку зору, свої права у суперечці з будь-якими органами і службовими особами, в тому й числі тими, які здійснюють досудове розслідування. Крім того, у ст. 29 Конституції України чітко зазначено, що кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність. Ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом. Кожному заарештованому або затриманому має бути невідкладно повідомлено про мотиви арешту чи затримання, роз'яснено його права та надається можливість захищати себе особисто і користуватися правовою допомогою захисника. Кожний затриманий має право на оскарження свого затримання в суді. Процесуальний порядок такого оскарження дозволяє громадянам реалізовувати свої права також і в межах кримінального судочинства. Відповідно до ст. 55 Основного Закону України «кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб» [1]. У чинному КПК України є інститут оскарження процесуальних рішень (дій чи бездіяльності) посадових осіб органів досудового розслідування, прокуратури, якому присвячено главу 26 чинного КПК України [2], що є важливою гарантією захисту прав учасників кримінального процесу. Незважаючи на це, як виявляється, не всі рішення посадових осіб органів досудового розслідування можливо оскаржити

на стадії досудового розслідування. Так, наприклад, щодо такого процесуального рішення, як повідомлення про підозру, законодавець не передбачив процесуальний порядок його оскарження.

Аналізуючи вищезазначене, виникає логічне запитання: як буде забезпечено гарантію дотримання прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження? Оскільки чіткий порядок оскарження повідомлення про підозру не передбачено, на практиці досить часто виникають проблемні питання щодо можливості та механізму оскарження повідомлення про підозру. Зазначимо, що слідчі та їх процесуальні керівники відповідно до положень чинного КПК України є головними виконавцями зазначеної процесуальної дії, і саме в їх руках знаходиться доля тих громадян, які стали учасниками кримінального провадження, саме від рівня їхньої професійної підготовки, принциповості та досвіду залежить, чи може особа відповідно до вимог закону набути статус підозрюваного. Генерального прокурора, його заступників та інших вищестоящих прокурорів не наділено відповідно до чинного КПК України повноваженнями скасувати чи відкликати повідомлення про підозру в разі наявності підстав для закриття кримінального провадження, а також прийняти таке рішення відносно невинної особи чи дати прокурорам та слідчим письмові вказівки з цього приводу. Повідомлення про підозру за чинним КПК України неможливо оскаржити в суді, тобто сьогодні така людина фактично не захищена на стадії досудового розслідування і змушена чекати лише справедливе рішення слідчого і процесуального керівника: чи буде направлено стосовно неї обвинувальний акт до суду, чи справа буде закрыта, або їй доведеться пройти довгий шлях судових розглядів у суді першої інстанції, а якщо не пощастить одразу, то і в апеляційному, а потім і в касаційному судах, допоки не буде встановлена істина.

Стан дослідження. Проблеми інституту повідомлення про підозру досліджували такі науковці, як О. В. Капліна, А. М. Денисюк, О. С. Мазур, О. В. Швидкова, В. А. Сербулов, К. В. Сербулова, однак питання оскарження повідомлення про підозру у повному обсязі залишається недостатньо дослідженим.

Виклад основного матеріалу. Аналіз положень чинного КПК України свідчить, що чинний КПК України не надає чіткого визначення поняття «повідомлення про підозру», законодавець лише пов'язав підозру з початком притягнення особи до кримінальної відповідальності. Відповідно до ст. 278 КПК України письмове повідомлення про підозру вручається в день його складення слідчим або прокурором, а у випадку неможливості такого вручення – у спосіб, передбачений КПК України для вручення повідомлень.

У ст. 481 чинний КПК України чітко визначив суб'єктів, які уповноважені притягати до кримінальної відповідальності осіб, щодо яких здійснюється особливий порядок кримінального провадження. Натомість у КПК України не визначено суб'єктів письмового повідомлення

про підозру щодо інших осіб. Враховуючи, що з моменту повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального правопорушення починається притягнення особи до кримінальної відповідальності, можна зробити висновок про те, що лише певні суб'єкти, додержуючись положень про підслідність, уповноважені здійснювати письмове повідомлення особі про підозру.

Незважаючи на те, що у ст. 276 КПК України законодавець закріпив чіткий перелік випадків, за наявності яких здійснюється повідомлення про підозру, в той же час не закріплено жодної підстави для прийняття рішення про повідомлення про підозру, а лише, як зазначалося вище, визначено випадки такого повідомлення. У ст. 277 КПК України міститься перелік відомостей, які повинні бути зазначені у письмовому повідомленні про підозру, а порядок вручення такого повідомлення регламентований ст. 278 КПК України. Визначення «повідомлення» міститься у ч. 1 ст. 111 КПК України, яка передбачає, що повідомлення у кримінальному провадженні є процесуальною дією, за допомогою якої слідчий, прокурор, слідчий суддя чи суд повідомляють певного учасника кримінального провадження про дату, час та місце проведення відповідної процесуальної дії або про прийняте процесуальне рішення чи здійснену процесуальну дію. В жодному з положень КПК України не зазначено про те, що повідомлення про підозру оформляється постановою. Письмове повідомлення про підозру в порядку, передбаченому ст. 276–278 КПК України, є початковим моментом притягнення особи до кримінальної відповідальності. Підтвердженням цього є положення п. 14 ч. 1 ст. 3 КПК: «Притягнення до кримінальної відповідальності – стадія кримінального провадження, яка починається з моменту повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального правопорушення».

Аналіз глави 22 КПК України, в якій закріплено підстави і процесуальний порядок повідомлення про підозру, засвідчив, що повідомлення про підозру є процесуальною дією та процесуальним документом. Згідно з науковою позицією А. М. Лобойка, повідомлення про підозру – це процесуальна дія (діяльність), зміст якої полягає у складанні слідчим або прокурором письмового повідомлення про підозру та його вручення особі. Повідомлення про підозру також є процесуальним документом, який означає новий етап стадії досудового розслідування – появу підозрюваного, можливість застосування до нього заходів забезпечення кримінального провадження, які пов'язані із суттєвим обмеженням його конституційних прав, початок притягнення до кримінальної відповідальності [3, с. 236]. О. В. Капліна вважає, що повідомлення про підозру – це ймовірне судження, припущення, попередній висновок про причетність конкретної особи до вчинення кримінального правопорушення. Саме тому обвинувачення, відповідно до п. 13 ч. 1 ст. 3 КПК України, є твердженням про вчинення певною особою діяння, передбаченого Законом України про кримінальну відповідальність, висунуте у порядку, встановленому

КПК України. Підозра не може бути твердженням, її сутність полягає в тому, що це тільки припущення, яке необхідно перевірити під час нового етапу досудового розслідування, який наступає після повідомлення про підозру конкретної особи [4, с. 240]. Позиція Європейського суду з прав людини дає нам підстави стверджувати, що підозра, відповідно до вимог чинного КПК України, є частиною більш широкого поняття – «обвинувачення», тобто повідомлення про підозру – це первинна форма обвинувальної діяльності щодо конкретної особи, що полягає у внесенні стороною обвинувачення документа з викладом обставин кримінального правопорушення і його правової кваліфікації, врученні його особі з роз'ясненням прав підозрюваного та внесенні відповідних даних до Єдиного реєстру досудових розслідувань (далі – ЄРДР). Підозрюваний – особа, яку в порядку, передбаченому КПК України, повідомили про підозру в учиненні кримінального правопорушення або через згадану обставину затримали. Саме з часу повідомлення особі про підозру або з моменту, коли особа через примус або на підкорення наказу змушена залишатись поряд із уповноваженою службовою особою чи у приміщенні, визначеному останньою, вона набуває статусу підозрюваного. Лише з набуттям такого статусу особа може мати всі права підозрюваного, передбачені ч. 3 ст. 42 КПК України, зокрема оскаржувати рішення, дії чи бездіяльність слідчого, прокурора, слідчого судді (п. 16 ч. 3). Виходячи зі змісту кожного з наведених випадків, можна зробити однозначний висновок: підозра вручається особі виключно тоді, коли слідчий і прокурор мають докази того, що саме ця особа вчинила інкримінований їй злочин.

Ми підтримуємо позицію О. Ю. Татарова, який зазначає, що непоодинокими є випадки «набуття статусу підозрюваного» з моменту направлення повідомлення про підозру поштою, оскільки відповідно до ст. 280–281 КПК України у розшук можна оголосити лише підозрюваного. Отже, без визначення порядку повідомлення особі про підозру в разі, коли немає змоги вручити його безпосередньо, оголосити розшук фактично неможливо. З іншого боку, безпідставні висновки сторони обвинувачення, суду про набуття особою статусу підозрюваного можуть стати однією з причин незаконного обмеження її прав та законних інтересів, зокрема накладення арешту на майно особи без визначеного процесуального статусу як на майно «підозрюваного». У роз'ясненні Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 7 лютого 2014 р. зазначено, що стосовно осіб, які не є підозрюваними (яким у порядку, передбаченому ст. 276–279 КПК України, повідомлено про підозру або яких затримано за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення), обвинуваченими (особа, обвинувальний акт щодо якої передано до суду в порядку, вказаному у ст. 291 КПК України) або особами, які на підставі закону несуть цивільну відповідальність за шкоду, завдану діяннями підозрюваного, обвинуваченого або неосудної особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, не може бути

постановлено ухвалу про арешт майна. З огляду на це, навіть якщо у слідчого судді є достатні підстави вважати, що певною особою було вчинено кримінальне правопорушення, він не має повноважень накладати арешт на майно особи, яка не є підозрюваним [5].

Згідно зі ст. 303 КПК України на досудовому провадженні можуть бути оскаржені такі рішення, дії чи бездіяльність слідчого або прокурора:

1) бездіяльність слідчого, прокурора, яка полягає у: невнесенні відомостей про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань після отримання заяви чи повідомлення про кримінальне правопорушення; неповерненні тимчасово вилученого майна згідно з вимогами ст. 169 КПК України (враховуючи те, що згідно зі ст. 169 КПК тимчасово вилучене майно повертається особі, у якої воно було вилучено, на підставі постанови прокурора, бездіяльність може полягати у невнесенні такої постанови за відсутності підстав для вилучення майна); у нездійсненні інших процесуальних дій, які він зобов'язаний вчинити у визначений КПК України строк;

2) рішення слідчого, прокурора про зупинення досудового розслідування – потерпілим, його представником чи законним представником, підозрюваним, його захисником чи законним представником;

3) рішення слідчого про закриття кримінального провадження – заявником, потерпілим, його представником чи законним представником;

4) рішення прокурора про закриття кримінального провадження – заявником, потерпілим, його представником чи законним представником, підозрюваним, його захисником чи законним представником;

5) рішення прокурора, слідчого про відмову у визнанні потерпілим – особою, якій відмовлено у визнанні потерпілою;

6) рішення, дії чи бездіяльність слідчого або прокурора при застосуванні заходів безпеки – особами, до яких можуть бути застосовані заходи безпеки, передбачені законом. Таким чином, із чинного законодавства випливає, що тільки ті дії слідчого або прокурора, які полягають у застосуванні заходів безпеки, можуть бути оскаржені під час досудового розслідування; в усіх інших випадках звернення зі скаргою можливе за наявності відповідних рішень слідчого або прокурора, визначених у п. 2–8 ч. 1 ст. 303 КПК України, викладених у відповідних процесуальних документах;

7) рішення слідчого, прокурора про відмову в задоволенні клопотання про проведення слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій – особою, якій відмовлено у задоволенні клопотання, її представником, законним представником чи захисником;

8) рішення слідчого, прокурора про зміну порядку досудового розслідування та продовження його згідно з правилами, передбаченими главою 39 КПК України, – підозрюваним, його захисником чи законним представником, потерпілим, його представником чи законним представником.

Скарги на інші рішення, дії чи бездіяльність слідчого або прокурора не розглядаються під час досудового розслідування і можуть бути предметом розгляду під час підготовчого провадження в суді згідно з правилами ст. 314–316 КПК України. Таким чином, відповідно до глави 26 КПК України вирішення скарг на дії, рішення чи бездіяльність слідчого або прокурора під час досудового розслідування належить до компетенції слідчих суддів.

Аналізуючи вищевикладене, слід зазначити, що законодавець надає право на оскарження рішень, дій чи бездіяльності слідчого або прокурора особам, розділяючи їх за суб'єктами оскарження, а саме: у разі відмови у внесенні відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань таке право має тільки заявник, а в інших випадках – тільки ті особи, які перераховані в п. 2–5 ч. 1 ст. 303 КПК України. Інші особи не мають права на оскарження рішень, дій чи бездіяльності слідчого або прокурора. У положеннях ст. 303 КПК України законодавець не передбачив можливості оскарження повідомлення про підозру, хоча існує судова практика слідчих суддів про скасування повідомлення про підозру. Так, слідчий суддя Рівненського міського суду скасувала рішення слідчого про повідомлення особі про підозру [6], тому що в судовому засіданні було встановлено, що повідомлення про підозру, яке вручено з порушенням вимог ст. 278 КПК України брату підозрюваного, не містить погодження прокурора та його підпису, повних анкетних даних підозрюваного, змісту підозри, стислого викладу фактичних обставин кримінального правопорушення, у вчиненні якого підозрюється особа, в тому числі зазначення часу, місця його вчинення, а також інших суттєвих обставин, відомих на момент повідомлення про підозру. Крім того, підозрюваному не роз'яснено його процесуальні права. Таким чином, виходячи зі змісту ст. 277, 276, 278 КПК України, слідчий суддя погодився з доводами представника скаржника, що повідомлення про підозру, складене старшим слідчим, не відповідає вищезазначеним вимогам КПК України та підлягає скасуванню, а значить відомості щодо даного кримінального провадження про оголошення підозри у вчиненні злочину повинні бути вилученими з ЄРДР [7].

Відповідно до положень ст. 87 КПК України недопустимими є докази, отримані внаслідок істотного порушення прав та свобод людини, гарантованих Конституцією та законами України, міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою, а також будь-які інші докази, здобуті завдяки інформації, отримані внаслідок істотного порушення прав та свобод людини. Таким чином законодавець надає можливість оскаржити саме повідомлення про підозру під час підготовчого провадження або судового розгляду, внаслідок чого підозрюваний втрачає можливість втрутитись у хід досудового та захистити передбачені Конституцією України права та свободи.

Висновок. На підставі результатів дослідження виникає доцільність розширення положення чинного КПК України, зокрема ч. 1 ст. 303 КПК України, додавши до п. 1 «а також оскарженню підлягає повідомлення про підозру в тому випадку, коли є підстави вважати, що повідомлення про підозру було передчасним та необґрунтованим». Утім, порушені питання не є остаточними і підлягають окремому дослідженню або науковому вивченню.

Список бібліографічних посилань: 1. Конституція України : закон України від 28.06.1996 № 294к/96-ВР // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 22.09.2017). 2. Кримінальний процесуальний кодекс України за редакцією на 1 вересня 2017 року. Харків : Право, 2017. 378 с. 3. Лобойко Л. М. Кримінальний процес : підручник. Київ : Істина, 2014. 432 с. 4. Капліна О. В. Підозра у кримінальному провадженні: поняття, ознаки, сутність. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 238–242. 5. Татаров О. Проблеми повідомлення про підозру та шляхи їх вирішення». *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2014. № 4. С. 179–186. URL: <http://www.chasopysnapu.gp.gov.ua/ua/pdf/4-2015/tatarov.pdf> (дата звернення: 29.09.2017). 6. Ухвала слідчого судді Рівненського міського суду від 11 січ. 2016 р., спр. № 569/81/16-к // Єдиний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/55139205> (дата звернення: 29.09.2017). 7. Баганець О. Реалії правосуддя: безпідставне повідомлення про підозру та затримання громадян без санкції суду. 27 жовт. 2016 р. URL: <http://baganets.com/blogs-baganets/real-pravosuddja-bezpdstavne-pov-domlen.html> (дата звернення: 29.09.2017).

Надійшла до редакції 02.10.2017

Терещук С. С. Уведомление о подозрении и процессуальные аспекты его обжалования

Рассмотрено уголовное процессуальное законодательство Украины относительно уведомления лица о подозрении. Установлены некоторые неопределённости относительно этих вопросов, приведены отдельные предложения и рекомендации относительно усовершенствования действующего законодательства по этим вопросам.

Ключевые слова: уголовное производство, уведомление о подозрении, подозреваемый, суд, следственный судья, прокурор, процессуальный руководитель, Европейский суд по правам человека, Единый реестр досудебных расследований, уголовное правонарушение.

Tereshchuk S. S. A notice of suspicion and procedural aspects of its appealing

The current criminal procedural law concerning notification to a person about suspicion has been considered; it has been established that there are certain inconsistencies; the ways of solving these inconsistencies have been offered. The current legislation concerning appeals against decisions of the officials during the pre-trial investigation has also been analyzed; it has been established that not all procedural decisions

can be appealed during the pre-trial investigation. Thus, the notice of suspicion and the results of the search are not objects to appeal, which creates some inconsistency with the provisions of the Constitution of Ukraine, where the Art. 55 stipulates that everyone is guaranteed with the right to appeal in the court against decisions of state authorities, local self-government agencies, officials.

The author has also considered the practice of the European Court of Human Rights and the High Specialized Court for the Examination of Civil and Criminal Matters in regard to the acquisition and termination of the status of a suspect within criminal proceedings. It has been established that the legislator did not provide in the provisions of the Art. 303 of the Criminal Procedural Code of Ukraine for the possibility of appealing a notice of suspicion, although there is judicial practice of investigating judges on the cancellation of a notice of suspicion. On the basis of the conducted study, it has been suggested to make some clarifications to the Art. 303 of the Criminal Procedural Code of Ukraine.

Keywords: criminal proceedings, notice of suspicion, suspect, court, investigating judge, prosecutor, procedural chief, European Court of Human Rights, Uniform registry of pre-trial investigations, criminal offense.

УДК 343.121

Ю. П. Янович,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінально-правових дисциплін
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-7309-076X>*

НЕВІД'ЄМНІ ОСОБИСТІ ПРОЦЕСУАЛЬНІ ПРАВА ПІДОЗРЮВАНОГО В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ: ОБСЯГ І ЦІЛЬОВЕ ПРИЗНАЧЕННЯ

Узагальнено та критично оцінено основні підходи до висвітлення в науковій літературі питання про невід'ємні особисті процесуальні права підозрюваного. Із сукупності прав підозрюваного виокремлено процесуальні права, що можуть бути реалізовані виключно ним самим, та обґрунтовано їх цільове призначення. Підкреслено значення вирішеного завдання для подальшого дослідження процесуального статусу підозрюваного та інших учасників кримінального провадження, яким законодавець делегував його права.

Ключові слова: кримінальне провадження, підозрюваний, процесуальний статус, невід'ємні особисті процесуальні права.

Постановка проблеми. Вітчизняний законодавець регламентує процесуальні права окремих учасників кримінального провадження, не надаючи їх переліку в конкретних статтях Кримінального процесуального кодексу України, а лише вказуючи, що ці учасники користуються процесуальними правами підозрюваного, крім тих, реалізація яких здійснюється ним безпосередньо і не може бути доручена

іншим особам. У ситуації, що розглядається, актуалізується питання про те, які ж саме процесуальні права підозрюваного не можуть бути делеговані іншим учасникам кримінального провадження і є, по суті, його невід'ємними особистими правами. На це немає відповіді в чинному кримінальному процесуальному законодавстві, та й у сучасній науці кримінального процесу відсутні дослідження, в яких було б визначено близький до вичерпного перелік останніх. Такий стан правового регулювання процесуальних прав підозрюваного не може не позначатися негативно на правозастосовній діяльності, адже він «дає можливість кожному вільно трактувати і на свій розсуд визначати, які саме права може безпосередньо реалізовувати підозрюваний, а які ні» [1, с. 5]. У свою чергу, це призводить до того, що залишається не врегульованим з достатньою повнотою процесуальний статус захисника підозрюваного, його законного представника, осіб, стосовно яких передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або вирішувалося питання про їх застосування, та їх законних представників.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У монографії Т. Г. Фоміної здійснено узагальнення висловлених у науці точок зору щодо класифікації процесуальних прав підозрюваного за різними критеріями, серед іншого і за суб'єктами реалізації [2, с. 88]. За цією ознакою науковець поділяє процесуальні права підозрюваного на такі, що можуть бути реалізовані: 1) лише безпосередньо підозрюваним; 2) як підозрюваним, так і його законним представником чи захисником [2, с. 89–90]. Водночас до першої групи автор відносить лише процесуальні права підозрюваного давати показання та власноруч їх написати. Зрозуміло, що це далеко не повний перелік.

У низці навчальних і наукових видань, де розглядається процесуальний стан законного представника та захисника підозрюваного, лише констатується, що вони користуються процесуальними правами останнього, крім тих, реалізація яких здійснюється безпосередньо підозрюваним і не може бути доручена законному представнику та захиснику, але не визначається хоча б орієнтовний перелік таких прав [3, с. 26, 81; 4, с. 50; 5, с. 98; 6, с. 64, 65; 7, с. 60; 8, с. 139–140]. Л. М. Лобойко, характеризуючи процесуальний статус захисника в кримінальному провадженні, підкреслює, що його права є похідними від прав підозрюваного, але при цьому стверджує, що «підзахисним захисникові не може бути доручено право давати показання від імені підозрюваного» [9, с. 120]. В. М. Трофименко наголошує на тому, що закон обмежує законного представника підозрюваного лише у використанні невід'ємних прав останнього, які безпосередньо пов'язані із його особою. До таких, зокрема, на думку вченого, належать процесуальні права підозрюваного: не говорити нічого з приводу підозри проти нього або у будь-який момент відмовитися відповідати на запитання; давати пояснення, показання з приводу підозри чи

в будь-який момент відмовитися їх давати; укласти угоду про визнання винуватості чи про примирення з потерпілим тощо [8, с. 134–135].

Метою статті є спроба виокремити в сукупності процесуальних прав підозрюваного групу його невід'ємних особистих прав, що реалізуються виключно ним самим і не можуть бути доручені іншим учасникам кримінального провадження, для подальшого дослідження процесуального статусу самого підозрюваного, а також суб'єктів кримінального процесу, яким законодавець делегував його процесуальні права.

Виклад основного матеріалу. Не викликає сумніву віднесення багатьма фахівцями до групи процесуальних прав, які можуть бути реалізовані виключно підозрюваним, таких його прав: 1) не говорити нічого з приводу підозри проти нього або у будь-який момент відмовитися відповідати на запитання (п. 4 ч. 3 ст. 42 КПК); 2) давати пояснення, показання з приводу підозри чи в будь-який момент відмовитися їх давати (п. 5 ч. 3 ст. 42 КПК). Зазначені процесуальні права підозрюваний не може делегувати іншим учасникам кримінального провадження, оскільки реалізуються ним як безпосереднім учасником допиту підозрюваного або інших слідчих (розшукових) і процесуальних дій (пред'явлення для впізнання, слідчого експерименту, освідування тощо). У процесі таких процесуальних дій формуються показання підозрюваного або ж документи як самостійні джерела доказів, які засвідчують його особисте ставлення до висунутої стосовно нього підозри, що в подальшому може істотно вплинути на порядок кримінального провадження, а також на долю підозрюваного.

У теорії кримінального процесу питання стосовно віднесення права підозрюваного укласти угоду про визнання винуватості чи про примирення з потерпілим (ст. 469 КПК) до кола його невід'ємних особистих процесуальних прав вирішується неоднозначно. Так, наприклад, Є. В. Повзик, висвітлюючи питання щодо загальних положень застосування угоди про визнання винуватості у кримінальному провадженні, зазначає: «серед суб'єктів, уповноважених ініціювати укладення угод, передбачених ст. 469 КПК, захисник не названий, хоча ... немає жодних перешкод для доручення йому цього повноваження підзахисним» [10, с. 64]. Указана позиція видається спірною, оскільки в такому разі, виходячи з формальної логіки, захисника слід було б визнавати стороною угоди про примирення підозрюваного з потерпілим, що суперечить чинному законодавству. Крім того, слідчому чи прокурору в цій ситуації все одно довелося б викликати підозрюваного й переконуватися в тому, що його волевиявлення стосовно укладення угоди є добровільним.

Думка про те, що право укласти угоду про примирення з потерпілим чи про визнання винуватості не може бути делеговане підозрюваним його захиснику чи законному представнику, підтверджується й положеннями постанови Пленуму Вищого спеціалізованого

суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про практику здійснення судами кримінального провадження на підставі угод» від 11 грудня 2015 року № 13. У пункті 7 указаної постанови зазначено: «Ініціювати укладення угоди про примирення має право лише потерпілий чи підозрюваний». Єдиний виняток, коли підозрюваний не є стороною угоди, – це недосягнення ним віку шістнадцяти років. У такому випадку угоду про примирення за його згодою укладає законний представник. Крім того, пункт 8 згадуваної постанови містить твердження про те, що угода про визнання винуватості укладається між прокурором і підозрюваним за ініціативою будь-кого з цих осіб [11].

Той факт, що право на укладення угод у кримінальному провадженні є невід'ємним особистим процесуальним правом підозрюваного, підтверджується і вимогами закону до змісту угоди про примирення (ст. 471 КПК), а також угоди про визнання винуватості (ст. 472 КПК). Зокрема, в угоді про визнання винуватості серед інших обставин зазначається про: беззастережне визнання підозрюваним своєї винуватості у вчиненні інкримінованого органами досудового розслідування кримінального правопорушення; його обов'язки щодо співпраці у викритті кримінального правопорушення, вчиненого іншою особою (якщо відповідні домовленості мали місце); узгоджені сторонами вид та міру покарання, згоду підозрюваного на його призначення або на призначення покарання та звільнення від його відбування з випробуванням; наслідки укладення та затвердження угоди, передбачені ст. 473 КПК; наслідки невиконання угоди. Викладення кожної із зазначених вище обставин у тексті угоди має бути засвідчене особистим підписом підозрюваного [12, с. 589–591]. Якщо угоду укладено в присутності захисника чи законного представника підозрюваного, про це зазначається після підписів сторін угоди. Цей факт також засвідчується підписами, відповідно, захисника чи законного представника.

До невід'ємних особистих процесуальних прав підозрюваного, передбачених ч. 3 ст. 42 КПК, можуть бути віднесені і його права: 1) бути чітко і своєчасно повідомленим про свої права, передбачені КПК, а також отримати їх роз'яснення (п. 2 ч. 3 ст. 42 КПК); 2) відмовитися від захисника в будь-який момент кримінального провадження (п. 3 ч. 3 ст. 42 КПК); 3) вимагати відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду, в порядку, визначеному законом, а також відновлення репутації, якщо підозра не підтвердилася (п. 17 ч. 3 ст. 42 КПК) [13]. Крім того, під час допиту підозрюваний має право викласти свої показання власноручно (ч. 7 ст. 224 КПК). Цілом очевидно, що це процесуальне право може бути реалізоване тільки безпосередньо підозрюваним.

Відповідно до вимог ч. 4 ст. 208 КПК уповноважена службова особа після негайного повідомлення затриманому зрозумілою для нього мовою підстав затримання й того, у вчиненні якого злочину він підозрюється, зобов'язана роз'яснити йому права мати захисника, отримувати медичну допомогу, давати пояснення, показання або не говорити нічого з приводу підозри проти нього, негайно повідомити інших осіб про його затримання та місце перебування відповідно до положень ст. 213 КПК, вимагати перевірку обґрунтованості затримання та інші процесуальні права, передбачені КПК.

Перелік процесуальних прав підозрюваного, передбачений ч. 3 ст. 42 КПК, є обов'язковою складовою частиною протоколу затримання (ч. 5 ст. 208 КПК), повідомлення про підозру (п. 7 ст. 277 КПК), повідомлення про зміну раніше повідомленої підозри чи повідомлення про нову підозру [12, с. 94–109]. Після вручення підозрюваному копій цих процесуальних документів він отримує уявлення про комплекс своїх процесуальних прав під час досудового розслідування й може вимагати їх роз'яснення відповідною службовою особою. Крім того, права й обов'язки затриманих мають бути роз'яснені підозрюваному особою, відповідальною за перебування затриманих (п. 2 ч. 3 ст. 212 КПК).

Підозрюваний належить до кола тих учасників кримінального провадження, яким обов'язково вручається пам'ятка про процесуальні права та обов'язки (ч. 8 ст. 42 КПК). Цей процесуальний документ вручається підозрюваному під розписку перед виконанням кожної процесуальної дії за його участю. Уповноважені службові особи, які провадять ту чи іншу процесуальну дію за участю підозрюваного, не повинні зважати на те, що така пам'ятка вже вручалася йому раніше.

Дискусійним, на перший погляд, є віднесення до кола невід'ємних особистих процесуальних прав підозрюваного його права відмовитися від захисника в будь-який момент кримінального провадження, адже і захисник, у свою чергу, має право відмовитися від виконання своїх обов'язків у випадках, передбачених ч. 4 ст. 47 КПК. Разом з тим таке процесуальне право захисника не можна вважати похідним від права підозрюваного, закріпленого в п. 3 ч. 3 ст. 42 КПК. Йдеться про один із небагатьох випадків, коли право захисника прямо передбачається процесуальним законом, а не делегується йому на підставі ч. 4 ст. 46 КПК. До того ж, якщо залучення захисника до кримінального провадження може здійснюватися, окрім самого підозрюваного, його законними представниками, а також іншими особами за проханням чи згодою підозрюваного, то право на відмову від захисника реалізується тільки особисто підозрюваним.

Для того щоб відмова від захисника була правомірною й не потягла за собою порушення права підозрюваного на захист, слідчий, прокурор чи інша уповноважена особа мають дотримуватися певних умов, не всі з яких прямо передбачені законом. На підставі аналізу

положень п. 8 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про застосування законодавства, яке забезпечує право на захист у кримінальному судочинстві» від 24 жовтня 2003 року № 8, які не втратили своєї актуальності, можна стверджувати, що така відмова, по-перше, можлива лише за ініціативою підозрюваного, а, по-друге, повинна бути добровільною [14]. Крім того, відмова від захисника має відбуватися виключно в присутності останнього після надання можливості для конфіденційного спілкування з підзахисним (ч. 2 ст. 54 КПК).

До кола невід'ємних особистих процесуальних прав підозрюваного нами віднесено також право вимагати відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду, в порядку, визначеному законом, а також відновлення репутації (п. 17 ч. 3 ст. 42 КПК). У КПК міститься істотне уточнення про те, що таке право виникає в особи у випадку, коли висунута щодо неї підозра не підтвердилася. Це означає, що вимагати відшкодування шкоди, в тому числі моральної, у випадках, передбачених ст. 1176 ЦК України, ст. 130 КПК і ст. 1 і 2 закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду» від 1 грудня 1994 року, шляхом безпосереднього звернення із заявою до відповідних державних органів чи суду може особа, яка вже не перебуває в процесуальному положенні підозрюваного, а саме виправданій або особа, стосовно якої ухвалено рішення про закриття кримінального провадження за реабілітуючими підставами [15].

Виокремлені із сукупності процесуальних прав підозрюваного, передбачених ч. 3 ст. 42 КПК, його невід'ємні особисті права мають різне цільове призначення. Так, право бути чітко та своєчасно повідомленим про свої права, передбачені КПК, а також отримати їх роз'яснення слід розглядати як одну з важливих процесуальних гарантій реалізації підозрюваним усіх інших його прав під час досудового розслідування. Процесуальні права не говорити нічого з приводу підозри проти нього або у будь-який момент відмовитися відповідати на запитання, а також давати пояснення, показання з приводу підозри чи в будь-який момент відмовитися їх давати забезпечують підозрюваному, з одного боку, можливість особисто здійснювати захист від висунутої щодо нього підозри, а з іншого, – активно брати участь у процесі доказування і тим самим впливати на перебіг і результати процесу. Процесуальне право на відмову від захисника в будь-який момент кримінального провадження є складовою права підозрюваного на захист і призначене для того, щоб дієво впливати на рівень ефективності професійного захисту під час досудового розслідування. Його реалізація дозволяє підозрюваному усунути з кримінального провадження захисника, з яким у нього є суперечності щодо лінії

захисту від підозри, який надає правову допомогу формально, не має належної кваліфікації тощо. Завдяки праву на укладення угод під час досудового розслідування підозрюваний отримує швидкий доступ до правосуддя, а також шанс на звільнення від відбування призначеного судом в обвинувальному вирокі на підставі угоди покарання з випробуванням. У разі, якщо підозра під час досудового розслідування не підтвердилася, особа шляхом реалізації процесуального права, передбаченого п. 17 ч. 3 ст. 42 КПК, має можливість відновити порушені незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність і досудове розслідування, прокуратури й суду права і законні інтереси, а також репутацію.

Висновки. Виокремлення в сукупності процесуальних прав підозрюваного тих його прав, які можуть бути реалізовані тільки ним безпосередньо, та визначення їх цільового призначення відкриває можливість для подальшого вивчення процесуального статусу не тільки самого підозрюваного, а і його законного представника, захисника, особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного характеру або вирішувалося питання про їх застосування, а також неповнолітнього, який не досяг віку кримінальної відповідальності, стосовно якого передбачається застосування примусових заходів виховного характеру або вирішувалося питання про їх застосування, та їхніх законних представників. Це може бути предметом майбутніх наукових досліджень.

Список бібліографічних посилань: 1. Зразки процесуальних документів у кримінальному провадженні. Практичний коментар-роз'яснення. Київ : Центр учб. літ., 2014. 238 с. 2. Фоміна Т. Г. Забезпечення слідчим процесуальних прав підозрюваного : монографія. Харків : НікаНова, 2014. 232 с. 3. Новий Кримінальний процесуальний кодекс України: коментарі, роз'яснення, документи / відп. ред. В. С. Ковальський. Київ : Юрінком Інтер, 2013. 408 с. 4. Молдован А. В., Савченко В. А., Садова Т. В. Кримінальний процес: Україна, ФРН, США : навч. посіб. Київ : Алерта, 2014. 334 с. 5. Кримінальний процес : підручник / за заг. ред. В. В. Коваленка, Л. Д. Удалової, Д. П. Письменного. Київ : Центр учб. літ., 2013. 544 с. 6. Молдован А. В., Мельник С. М. Кримінальний процес України : навч. посіб. Київ : Центр учб. літ., 2013. 368 с. 7. Капліна О. В., Карпенко М. О., Маринів В. І. та ін. Кримінальний процес : навч. посіб. для підготовки до іспиту. Харків : Оберіг, 2014. 248 с. 8. Грошевий Ю. М., Тацій В. Я., Туманянц А. Р. та ін. Кримінальний процес : підручник / за ред. В. Я. Тація, Ю. М. Грошевого, О. В. Капліної, О. Г. Шило. Харків : Право, 2013. 824 с. 9. Лобойко Л. М. Кримінальний процес : підручник. Київ : Істина, 2014. 432 с. 10. Повзик Є. В. Правові наслідки визнання підозрюваним, обвинуваченим своєї вини (порівняльно-правове дослідження) : монографія. Харків : Право, 2014. 224 с. 11. Про практику здійснення судами кримінального провадження на підставі угод : постановою Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 11 груд. 2015 р. № 13 // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0013740-15> (дата звернення:

26.06.2017). **12.** Збірник зразків процесуальних документів (досудове розслідування) : наук.-практ. посіб. / О. І. Перепелиця, С. Є. Кучерина, В. В. Федосєєв та ін. Харків : Право, 2015. 632 с. **13.** Янович Ю. П. Обсяг процесуальних прав захисника в кримінальному провадженні та їх цільове призначення // Верховенство права та правова держава : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Ужгород, 16–17 трав. 2014 р. Ужгород : Ужгород. нац. ун-т, 2014. С. 225. **14.** Про застосування законодавства, яке забезпечує право на захист у кримінальному судочинстві : постанова Пленуму Верховного Суду України від 24 жовт. 2003 р. № 8 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-3> (дата звернення: 26.06.2017). **15.** Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду : закон України від 1 груд. 1994 р. № 266/94-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/266/94-вр> (дата звернення: 26.06.2017).

Надійшла до редколегії 04.09.2017

Янович Ю. П. Неотъемлемые личные процессуальные права подозреваемого в уголовном производстве: объём и целевое назначение

Обобщены и критически оценены основные подходы к освещению в научной литературе вопроса о неотъемлемых личных процессуальных правах подозреваемого. Из совокупности прав подозреваемого выделены процессуальные права, которые могут быть реализованы исключительно им самим, обосновано их целевое назначение. Подчёркнуто значение решенной задачи для дальнейшего исследования процессуального статуса подозреваемого и других участников уголовного производства, которым законодатель делегировал его права.

Ключевые слова: уголовное производство, подозреваемый, процессуальный статус, неотъемлемые личные процессуальные права.

Yanovich Yu. P. Inalienable personal procedural rights of a suspect in the criminal proceeding: scope and purpose

The author has emphasized on misregulating nature of the issue about the scope of inalienable personal procedural rights of a suspect in the current procedural legislation, which can only be realized by him personally. It has been stressed that such a gap in the law adversely affects the legal regulation of the procedural status of not only a suspect, but also other participants in the criminal proceedings, whom the legislator delegates his rights, in particular a lawyer, the legal representative of a suspect, persons for whom the use of compulsory measures of medical or educational nature is foreseen or to solve the issue of their application and their legal representatives.

The purpose is to single out a group of its inalienable personal rights in the set of procedural rights of a suspect, which are realized solely by him and can not be delegated to other participants of the criminal proceedings.

The following rights of a suspect are assigned to this group of procedural rights: to be clearly and promptly informed about his rights provided by the Criminal Procedural

Code of Ukraine, as well as to receive their explanations; to refuse the attorney at any time during the criminal proceedings; do not talk anything about suspicions against him or at any time to refuse to answer the question; to give explanations, testimonies on suspicion or at any time refuse to provide them; to demand compensation for damage caused by illegal decisions, acts or omission of the agency conducting operative and search activity, pre-trial investigation, prosecutor's office or court in the manner prescribed by the law, as well as restoring reputation, if the suspicion was not confirmed; to conclude an agreement on the recognition of guilt or reconciliation with the victim; to provide testimony by oneself. The purposeful use of these procedural rights has been substantiated.

Keywords: criminal proceedings, suspect, procedural status, inalienable personal procedural rights.

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС,
ФІНАНСОВЕ ПРАВО, ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

УДК [342.6:502-049.5](477)

Л. О. Ємець,

кандидат юридичних наук, доцент,
народний депутат України

**КОМПЕТЕНЦІЯ ЦЕНТРАЛЬНИХ ОРГАНІВ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ
У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ**

Розглянуто поняття «компетенція органу державної влади» та виділено структурні елементи цієї компетенції. Визначено систему центральних органів виконавчої влади, які мають повноваження у сфері забезпечення екологічної безпеки держави, проаналізовано їх права й обов'язки відповідно до чинного законодавства України.

Ключові слова: екологічна безпека, компетенція, виконавча влада, органи виконавчої влади.

Постановка проблеми. Забезпечення екологічної безпеки держави нерозривно пов'язане з діяльністю органів виконавчої влади, які відповідають за формування та реалізацію державної політики у сфері екології. Слід відзначити, що сфера суспільних відносин, які охоплюються поняттям «екологічна безпека», та інших суспільних відносин, упорядкування яких безпосередньо впливає на оптимальний стан навколишнього природного середовища, що є запорукою екологічної безпеки України, вимагає проведення наукових досліджень, спрямованих на аналіз і впорядкування системи органів виконавчої влади, які мають відповідні повноваження щодо забезпечення екологічної безпеки держави.

Стан дослідження. Питання здійснення державного управління у сфері екології та охорони навколишнього природного середовища досліджувалися у працях О. В. Головкина [1], О. І. Гулич [2], Т. В. Князевої [3], В. Г. Ковальчук [4], В. А. Ліпкана [5], К. А. Рябець [6]. Однак питання ролі саме центральних органів виконавчої влади у забезпеченні екологічної безпеки розглядалися інколи фрагментарно та несистемно. Крім того, упродовж 2014–2016 років відбулася значна оптимізація мережі цих органів, що потребує нового аналізу системи центральних органів виконавчої влади та їх компетенції щодо забезпечення екологічної безпеки держави.

Метою статті є дослідження місця, ролі, системи та компетенції центральних органів виконавчої влади у сфері забезпечення екологічної безпеки України.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи питання компетенції центральних органів виконавчої влади в будь-якій сфері, потрібно визначитися із сутністю цієї правової категорії. У науковій літературі

термін «компетенція» розглядається фахівцями з теорії права, конституційного, адміністративного, фінансового права, загальної теорії управління тощо. Отже, проаналізуємо найбільш поширені точки зору. В. Б. Авер'янов визначає компетенцію як «... закріплену в законодавстві сукупність повноважень, прав та обов'язків державного органу, установи або посадової особи, які вони зобов'язані використовувати для виконання своїх функціональних завдань, що полягають у здійсненні управлінського, тобто організуючого впливу на ті сфери і галузі суспільного життя, які вимагають певного втручання держави» [7, с. 119]. О. Ф. Скакун також характеризує компетенцію як закріплену законом (або іншим нормативним актом) сукупність його владних повноважень (прав і обов'язків), але включає до її структури юридичну відповідальність і предмети відання [8, с. 363]. Фахівці в галузі адміністративного права зазначають, що компетенція – це владні повноваження органу, той чи інший обсяг державної діяльності, покладений на певний орган, або коло передбачених правовим актом питань, які може вирішувати цей орган, сукупність функцій і повноважень органу з усіх встановлених для нього предметів відання [9, с. 76].

Отже, якщо говорити про зміст компетенції, то здебільшого до неї входять права й обов'язки органу та предмети відання. Так, А. О. Ткаченко відзначає, що компетенція характеризується сукупністю закріплених юридично прав і обов'язків (повноважень) органів влади (органів державної влади й органів місцевого самоврядування), їхніх посадових осіб щодо вимоги певної поведінки від фізичних та юридичних осіб і предметів відання, закріплених Конституцією України, законами України та підзаконними нормативними актами (компетенційними законодавчими актами) [10, с. 197]. Г. О. Балака також до структури компетенції Пенсійного фонду України відносить повноваження та предмети відання [11, с. 85].

Однак у науковій літературі існують також інші точки зору із цього питання. На думку М. М. Потіпа, структуру компетенції становлять основні (повноваження та предмет відання) та організаційні (призначення органу, цілі та завдання, професіоналізм посадових осіб) елементи, які у своєму взаємозв'язку дають можливість якісного виконання покладених на органи державної виконавчої влади та місцевого самоврядування функцій [12, с. 35]. Ю. М. Старілов серед елементів компетенції виділяє повноваження органу державної влади, його відповідальність, правові засоби, форми та методи реалізації прав і виконання обов'язків [13, с. 498], а А. Є. Штурнев зазначає, що компетенція має такі складові: предмет відання, функції, повноваження [14, с. 23].

На нашу думку, до структури компетенції державного органу слід відносити його повноваження (права та обов'язки) і підвідомчість (коло предметів, об'єктів, суспільних відносин), де ці права й обов'язки реалізуються (на які вони поширюються). Включення до

поняття «компетенція» цілей, завдань, функцій і відповідальності, а тим більше «професіоналізму» державного органу та його працівників, є невинуватим, адже вони є складовими інших елементів адміністративного правового статусу органу держави, так званих цільового та організаційного блоків.

Далі окреслимо коло центральних органів виконавчої влади, які мають повноваження у сфері забезпечення екологічної безпеки держави. Відповідно до чинного законодавства України систему центральних органів виконавчої влади складають міністерства України й інші центральні органи виконавчої влади. Міністерства забезпечують формування та реалізують державну політику в одній чи декількох сферах, інші центральні органи виконавчої влади утворюються для виконання окремих функцій із реалізації державної політики як служби, агентства, інспекції [15].

Основними завданнями інших центральних органів виконавчої влади є: надання адміністративних послуг; здійснення державного нагляду (контролю); управління об'єктами державної власності тощо. Залежно від превалювання цих завдань центральні органи виконавчої влади мають різні назви, що також обумовлює напрями їх діяльності. Якщо більшість функцій центрального органу виконавчої влади складають функції з надання адміністративних послуг фізичним та юридичним особам, він утворюється як служба. Якщо більшість функцій центрального органу виконавчої влади складають функції з управління об'єктами державної власності, що належать до сфери його управління, орган утворюється як агентство. Якщо більшість функцій центрального органу виконавчої влади складають контролюючі функції за дотриманням державними органами, органами місцевого самоврядування, їх посадовими особами, юридичними та фізичними особами актів законодавства, він утворюється як інспекція [15].

Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» визначає екологічну безпеку як стан навколишнього природного середовища, при якому забезпечується попередження погіршення екологічної обстановки та виникнення небезпеки для здоров'я людей. У ст. 5 цього закону наголошується, що навколишнє природне середовище – це сукупність природних і природно-соціальних умов та процесів, природні ресурси, як залучені в господарський обіг, так і невикористовувані в економіці в даний період (земля, надра, води, атмосферне повітря, ліс та інша рослинність, тваринний світ), ландшафти та інші природні комплекси [16].

Враховуючи викладене, можемо зробити висновок, що, аналізуючи діяльність центральних органів виконавчої влади (міністерств, служб, агенцій, інспекцій) щодо забезпечення екологічної безпеки держави, слід розглядати їх мережу, відштовхуючись не від назви, в якій є прикметник «екологічний» або іменник «екологія», а від об'єктів, що підлягають охороні та забезпечення оптимального стану яких

сукупно впливає на загальну екологічну безпеку держави. Такими об'єктами відповідно до чинного законодавства України є земля, надра, води, атмосферне повітря, ліс та інша рослинність, тваринний світ тощо.

На нашу думку, система центральних органів виконавчої влади, діяльність яких спрямовується на забезпечення екологічної безпеки України і координується Кабінетом Міністрів України безпосередньо або через відповідних членів Кабінету, виглядає таким чином:

1) Кабінет Міністрів України – Державна інспекція ядерного регулювання України;

2) віце-прем'єр-міністр України – міністр регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства – Державна архітектурно-будівельна інспекція України;

3) міністр аграрної політики та продовольства:

– Державна служба України з питань геодезії, картографії та кадастру;

– Державна служба України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів;

– Державне агентство рибного господарства України;

– Державне агентство лісових ресурсів України;

4) міністр екології та природних ресурсів:

– Державна служба геології та надр України;

– Державне агентство України з управління зоною відчуження;

– Державне агентство водних ресурсів України;

– Державна екологічна інспекція України [17].

Слід зазначити, що в цій системі Міністерство екології та природних ресурсів України є головним органом, який забезпечує формування та реалізацію державної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища й екологічної безпеки держави. Водночас Державна екологічна інспекція України є провідним органом, який реалізує державну політику зі здійснення державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, відтворення і охорони природних ресурсів, екологічної безпеки.

Так, Міністерство екології та природних ресурсів України:

– забезпечує формування та реалізацію державної політики у сферах охорони навколишнього природного середовища, екологічної та в межах повноважень, передбачених законом, біологічної та генетичної безпеки; раціонального використання надр; поводження з відходами, в тому числі радіоактивними; поводження з пестицидами й агрохімікатами; ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи; раціонального використання, відтворення й охорони природних ресурсів; охорони та раціонального використання земель; охорони та використання природно-заповідного фонду; охорони атмосферного повітря; розвитку водного господарства та меліорації земель;

– забезпечує нормативно-правове регулювання у сферах екологічної безпеки, поводження з відходами, в тому числі радіоактивними,

небезпечними хімічними речовинами, пестицидами та агрохімікатами, державної екологічної експертизи, ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи;

- здійснює технічне регулювання у сферах охорони навколишнього природного середовища, використання природних ресурсів і забезпечення екологічної безпеки;

- встановлює ліміти на використання природних ресурсів у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду загальнодержавного значення;

- проводить ліцензування операцій у сфері поводження з небезпечними відходами, виробництва особливо небезпечних хімічних речовин і здійснює контроль за додержанням суб'єктами господарювання ліцензійних умов;

- організовує моніторинг навколишнього природного середовища, забезпечує функціонування загальнодержавної інформаційно-аналітичної системи моніторингу навколишнього природного середовища;

- визначає екологічні показники для оцінки стану навколишнього природного середовища та методичні вказівки щодо їх застосування [18].

Державна екологічна інспекція України здійснює державний нагляд (контроль) за додержанням центральними органами виконавчої влади та їх територіальними органами, місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування в частині здійснення делегованих їм повноважень органів виконавчої влади, підприємствами, установами та організаціями незалежно від форм власності та господарювання, громадянами України вимог законодавства: про екологічну та радіаційну безпеку; про охорону земель і надр; про охорону, раціональне використання вод і відтворення водних ресурсів; про охорону атмосферного повітря; про охорону, захист, використання та відтворення лісів; про раціональне використання, відтворення й охорону об'єктів тваринного світу; про охорону, використання та відтворення риби й інших водних живих ресурсів; про охорону, утримання та використання зелених насаджень; про використання, охорону та відтворення об'єктів рослинного світу; з питань поводження з відходами; у сфері хімічних джерел струму в частині забезпечення екологічної безпеки виробництва хімічних джерел струму й утилізації відпрацьованих хімічних джерел струму, ведення обліку обсягів накопичення відпрацьованих хімічних джерел струму та передачі їх для утилізації [19].

Крім цих двох провідних органів виконавчої влади інші органи держави, в тому числі міністерства й інші центральні органи виконавчої влади, мають відповідні повноваження у сфері охорони навколишнього природного середовища, що прямо або опосередковано впливають на його стан та екологічну безпеку держави в цілому.

Так, Міністерство екології та природних ресурсів України координує діяльність ще трьох центральних органів виконавчої влади:

1) Державного агентства України з управління зоною відчуження, яке має повноваження щодо здійснення державного контролю за дотриманням правового режиму зони відчуження та відселеної частини зони безумовного (обов'язкового) відселення, забезпечує проведення моніторингу стану природного середовища; здійснення координації робіт зі збирання, переробки, перевезення, зберігання та захоронення радіоактивних відходів промисловості, ядерної енергетики, медицини, науково-дослідних установ; проведення загальної оцінки радіаційної обстановки на території зон, що зазнали радіоактивного забруднення, радіоекологічний моніторинг на цій території; визначення, створення та підтримки безперервного функціонування системи фізичного захисту радіоактивних відходів, а також контроль за його забезпеченням під час збирання, перевезення, переробки, зберігання та захоронення радіоактивних відходів [20];

2) Державного агентства водних ресурсів України, яке здійснює заходи щодо екологічного оздоровлення поверхневих вод і догляду за ними, здійснює заходи щодо запобігання надзвичайним ситуаціям, зменшення руйнівних наслідків повеней, забезпечення безаварійного пропуску паводкових вод та льодоходу, забезпечує проведення робіт із запобігання пошкодженню та аваріям на гідротехнічних спорудах загальнодержавних і міжгосподарських меліоративних систем, а також із ліквідації наслідків аварій на таких спорудах, здійснює заходи, пов'язані із запобіганням шкідливій дії вод і ліквідацією її наслідків, враховуючи протипаводковий захист сільських населених пунктів та сільськогосподарських угідь [21];

3) Державної служби геології та надр України, яка здійснює державний контроль за геологічним вивченням надр (державний геологічний контроль) та раціональним і ефективним їх використанням, за дотриманням правил і нормативів користування нафтогазоносними надрами [22].

Далі проаналізуємо сферу діяльності Міністерства аграрної політики та продовольства України. Цей центральний орган виконавчої влади формує та реалізує державну політику у сферах сільського господарства та з питань продовольчої безпеки держави, хорони, використання та відтворення водних біоресурсів, лісового та мисливського господарства, ветеринарної медицини, безпечності та окремих показників якості харчових продуктів, карантину та захисту рослин, топографо-геодезичної та картографічної діяльності, земельних відносин, землеустрою, державного нагляду (контролю) в агропромисловому комплексі в частині дотримання земельного законодавства, використання та охорони земель усіх категорій і форм власності, родючості ґрунтів [23]. Крім того, Міністерства аграрної політики та продовольства України спрямовує та координує діяльність інших центральних органів виконавчої влади:

1) Державної служби України з питань геодезії, картографії та кадастру, яка організовує та здійснює державний нагляд (контроль) за дотриманням земельного законодавства, використанням та охороною земель усіх категорій і форм власності; виконанням умов зняття, збереження та використання родючого шару ґрунту під час проведення гірничодобувних, геологорозвідувальних, будівельних та інших робіт, пов'язаних із порушенням ґрунтового покриву; здійсненням заходів із захисту земель від водної та вітрової ерозії, селів, підтоплення, заболочення, засолення, солонцювання, висушування, ущільнення та інших процесів, що призводять до погіршення стану земель; надає експертні висновки щодо зміни зон радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи; видає висновок про поліпшення екологічного стану земель і підвищення родючості ґрунтів сільськогосподарського призначення [24];

2) Державного агентства лісових ресурсів України, яка забезпечує функціонування державної лісової охорони, координує діяльність лісової охорони інших постійних лісокористувачів і власників лісів, бере участь у забезпеченні реалізації державної політики у сфері пожежної безпеки, забезпечує організацію та координацію заходів з охорони державного мисливського фонду та заходів із регулювання чисельності мисливських, хижих і шкідливих для мисливського господарства тварин, забезпечує здійснення наземно-авіаційної охорони лісів від пожеж, незаконних рубок та інших порушень лісового законодавства, захист лісу від шкідників і хвороб та іншого шкідливого впливу на території лісового фонду, організовує видачу в установленому порядку спеціальних дозволів на використання лісових ресурсів, організовує виконання заходів щодо визначення рівня радіоактивного забруднення лісів, радіаційний контроль лісової продукції, дозиметричний контроль робочих місць і доз опромінення працівників [25];

3) Державного агентства рибного господарства України, яка здійснює державний нагляд (контроль) у галузі охорони, використання та відтворення водних біоресурсів, державний контроль технічного стану рибозахисних споруд, проведення рибозахисних заходів на водозабірних та інженерних спорудах меліоративних систем, контроль за дотриманням лімітів і нормативів використання водних біоресурсів, погоджує видачу дозволів на будівельні, днопоглиблювальні роботи, видобування піску та гравію, прокладання кабелів, трубопроводів та інших комунікацій на землях водного фонду (у разі проведення робіт у рибогосподарських водних об'єктах) [26];

4) Державної служби України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів, яка має найширші повноваження з управління в галузі суспільних відносин, що впливають на належний стан екологічної безпеки та здоров'я населення. Зокрема, Служба здійснює державний ветеринарно-санітарний контроль, контроль за безпечністю та окремими показниками якості харчових продуктів,

застосуванням санітарних і ветеринарно-санітарних заходів, охороною території України від проникнення хвороб людей, тварин та рослин з території інших держав або карантинних зон, додержанням заходів біологічної і генетичної безпеки за рівнем радіоактивно-го забруднення сільськогосподарської продукції тощо [27].

Слід також охарактеризувати окремі повноваження Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України. Цей орган забезпечує формування державної політики у сфері архітектурно-будівельного контролю та нагляду, контролю у сфері житлово-комунального господарства. Порушення встановлених державою правил у зазначених сферах суспільного життя може суттєво вплинути на стан екологічної обстановки, призвести до негативних наслідків для навколишнього середовища та негативно вплинути на загальний стан екологічної безпеки регіону й держави в цілому, тому ми вважаємо аналіз компетенції цього Міністерства щодо загального впливу на екологічну безпеку цілком обґрунтованим. Так, Міністерство забезпечує формування та реалізує політику щодо благоустрою населених пунктів, поведження з побутовими відходами, затверджує порядок проведення моніторингу якості питної води і технічного стану об'єктів централізованого питного водопостачання, методичні рекомендації щодо проведення моніторингу процесів підтоплення міст і селищ міського типу, забезпечує в межах повноважень, передбачених законом, нормативне, науково-технічне й експертне супроводження будівельних робіт на об'єкті «Укриття» та інших об'єктах Чорнобильської АЕС, здійснює заходи щодо інженерного захисту територій населених пунктів від небезпечних геологічних процесів, прогнозування та запобігання їх розвитку [28].

Державна архітектурно-будівельна інспекція України, діяльність якої спрямовується через це Мінрегіону, здійснює державний контроль за дотриманням вимог законодавства у сфері містобудівної діяльності, проектної документації, будівельних норм, державних стандартів і правил, технічних умов, інших нормативних документів під час провадження містобудівної діяльності, у визначених законодавством випадках проводить перевірки відповідності підготовчих і будівельних робіт, будівельних матеріалів, виробів і конструкцій, що застосовуються під час будівництва об'єктів, вимогам будівельних норм, державних стандартів і правил, технічним умовам, затвердженим проектним вимогам, рішенням [29].

На останок висвітлимо компетенцію Державної інспекції ядерного регулювання України, яка є центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері безпеки використання ядерної енергії. На виконання поставлених завдань інспекція визначає критерії та вимоги безпеки, додержання яких обов'язкове під час використання ядерної енергії, відповідно до них затверджує норми та правила фізичного захисту

ядерних установок, ядерних матеріалів, радіоактивних відходів, інших джерел іонізуючого випромінювання; здійснює державний нагляд за додержанням законодавства, умов виданих документів дозвільного характеру, норм, правил і стандартів з питань ядерної та радіаційної безпеки, вимог фізичного захисту ядерних установок, ядерних матеріалів, радіоактивних відходів, інших джерел іонізуючого випромінювання, обліку та контролю ядерних матеріалів та інших джерел іонізуючого випромінювання [30].

Підсумовуючи, можемо зробити такі **висновки**.

1. Під компетенцією центральних органів виконавчої влади у сфері забезпечення екологічної безпеки України слід розуміти закріплену чинним законодавством України та підзаконними актами інших органів влади систему повноважень (прав та обов'язків), покладених на них з метою забезпечення такого стану навколишнього природного середовища, за якого забезпечується попередження погіршення екологічної обстановки та виникнення небезпеки для здоров'я людей.

2. До складових компетенції центральних органів виконавчої влади у сфері забезпечення екологічної безпеки ми відносимо їх права та обов'язки, а також коло суспільних відносин, предметів, справ, об'єктів, на які поширюються ці повноваження. Включення до поняття «компетенція» цілей, завдань, функцій і відповідальності, а тим більше «професіоналізму» державного органу, є не виправданим, адже вони є складовими інших елементів адміністративного правового статусу органу держави, так званих цільового та організаційного блоків.

3. У системі центральних органів виконавчої влади слід виділити орган, що безпосередньо забезпечує формування та реалізацію державної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища та екологічної безпеки держави (Міністерство екології та природних ресурсів України), та орган, що реалізує державну політику зі здійснення державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, відтворення й охорони природних ресурсів, екологічної безпеки (Державна екологічна інспекція України).

4. Серед інших органів, що мають окремі, в тому числі контрольні, повноваження щодо охорони навколишнього природного середовища та забезпечення екологічної безпеки України, відзначимо Державну інспекцію ядерного регулювання України, Державну архітектурно-будівельну інспекцію України, Державну службу України з питань геодезії, картографії та кадастру, Державну службу України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів, Державне агентство рибного господарства України, Державне агентство лісових ресурсів України, Державну службу геології та надр України, Державне агентство України з управління зоною відчуження, Державне агентство водних ресурсів України.

Перспективними напрямками подальших досліджень визначимо аналіз компетенції вищих органів державної влади у сфері забезпечення екологічної безпеки держави.

Список бібліографічних посилань: 1. Головкін О. Правові проблеми реформування системи державного контролю і нагляду у галузі охорони довкілля в Україні // Прокуратура України: історія, сьогодення та перспективи : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 25 листоп. 2011 р.) / редкол.: Ю. М. Дьомін (відпов. ред.), М. К. Якимчук, І. М. Козьяков та ін. Київ : Нац. акад. прокуратури України, 2012. С. 84–86. 2. Гулич О. І. Регулювання екологічної безпеки регіону: європейський досвід. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України*. 2014. Вип. 3. С. 145–152. 3. Князева Т. В. Міжнародна екологічна політика: теорія, методологія, сценарії розвитку : монографія. Херсон : Вид. Вишемирський В. С., 2014. 384 с. 4. Ковальчук В. Г. Новації в правовому забезпеченні державного управління у сфері екологічної безпеки України. *Вісник Національного університету цивільного захисту України. Серія: Державне управління*. 2016. Вип. 2. С. 109–116. 5. Ліпкан В. А. Національна безпека України : навч. посіб. Київ : Кондор, 2008. 552 с. 6. Рябець К. А. Екологічне право України : навч. посіб. Київ : Центр учб. літ., 2009. 438 с. 7. Державне управління: проблеми адміністративно-правової теорії та практики / за заг. ред. В. Б. Авер'янова. Київ : Факт, 2003. 384 с. 8. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник. Харків : Консум, 2001. 656 с. 9. Адміністративне право : підручник / Ю. П. Битяк (кер. авт. кол.), В. М. Гарашук, В. В. Богущкий та ін. ; за заг. ред. Ю. П. Битяка, В. М. Гарашука, В. В. Зуй. Харків : Право, 2010. 624 с. 10. Ткаченко А. О. Поняття компетенції державного органу. *Часопис Київського університету права*. 2009. № 4. С. 192–197. 11. Баліка Г. О. Визначення поняття та елементів адміністративно-правового статусу Пенсійного фонду України // Юридичний науковий електронний журнал. 2014. № 6. С. 82–86. URL: http://lsej.org.ua/6_2014/24.pdf (дата звернення: 20.04.2017). 12. Потіп М. М. Щодо сутності компетенції органів державної виконавчої влади та місцевого самоврядування. *Право і суспільство*. 2012. № 6. С. 32–35. 13. Старілов Ю. Н. Службное право : учебник. М. : БЕК, 1996. 698 с. 14. Штурнев А. Е. Поняття, принципи и виды нормотворческой компетенции. *Сибирский Юридический Вестник*. 1998. № 2. С. 23–29. 15. Про центральні органи виконавчої влади : закон України від 17.03.2011 № 3166-VI // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3166-17> (дата звернення: 23.04.2017). 16. Про охорону навколишнього природного середовища : закон України від 25.06.1991 № 1264-XII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12/> (дата звернення: 23.04.2017). 17. Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади: постанова Кабінету Міністрів (КМ) України від 10.09.2014 № 442 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/442-2014-п> (дата звернення: 23.04.2017). 18. Про затвердження Положення про Міністерство екології та природних ресурсів України : постанова КМ України від 21.01.2015 № 32 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/32-2015-п> (дата звернення: 19.04.2017). 19. Про затвердження Положення про Державну екологічну інспекцію України : постанова КМ України від 19.04.2017 № 275 // Правительственный портал : веб-портал. URL: <http://www.kmu.gov.ua/control/ru/cardnpd?docid=249931194> (дата звернення:

01.05.2017). **20.** Про затвердження Положення про Державне агентство України з управління зоною відчуження : постанова КМ України від 22.10.2014 № 564 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/564-2014-p> (дата звернення: 22.04.2017). **21.** Про затвердження Положення про Державне агентство водних ресурсів України : постанова КМ України від 20.08.2014 № 393 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393-2014-p> (дата звернення: 01.05.2017). **22.** Про затвердження Положення про Державну службу геології та надр України : постанова КМ України від 30.12.2015 № 1174 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1174-2015-p> (дата звернення: 24.04.2017); **23.** Про затвердження Положення про Міністерство аграрної політики та продовольства : постанова КМ України від 25.11.2015 № 1119 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1119-2015-p> (дата звернення: 19.04.2017). **24.** Про Державну службу України з питань геодезії, картографії та кадастру : постанова КМ України від 14.01.2015 № 15 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/15-2015-p> (дата звернення: 21.04.2017). **25.** Про затвердження Положення про Державне агентство лісових ресурсів України : постанова КМ України від 08.10.2014 № 521 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/521-2014-p> (дата звернення: 25.04.2017). **26.** Про затвердження Положення про Державне агентство рибного господарства України : постанова КМ України від 30.09.2015 № 895 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/895-2015-p> (дата звернення: 22.04.2017). **27.** Про затвердження Положення про Державну службу України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів : постанова КМ України від 02.09.2015 № 667 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/667-2015-p> (дата звернення: 22.04.2017). **28.** Про затвердження Положення про Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства : постанова КМ України від 30.04.2014 № 197 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/197-2014-p> (дата звернення: 01.05.2017). **29.** Про затвердження Положення про Державну архітектурно-будівельну інспекцію України : постанова КМ України від 09.07.2014 № 294 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/294-2014-p> (дата звернення: 01.05.2017). **30.** Про затвердження Положення про Державну інспекцію ядерного регулювання України : постанова КМ України від 20.08.2014 № 363 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/363-2014-p> (дата звернення: 25.04.2017).

Надійшла до редколегії 11.05.2017

Емец Л. А. Компетенция центральных органов исполнительной власти в сфере обеспечения экологической безопасности страны

Рассмотрено понятие «компетенция органа государственной власти» и выделены её структурные элементы этой компетенции. Определена система центральных органов исполнительной власти, имеющих полномочия в сфере обеспечения экологической безопасности государства, проанализированы их права и обязанности в соответствии с действующим законодательством Украины.

Ключевые слова: экологическая безопасность, компетенция, исполнительная власть, органы исполнительной власти.

Yemets L. O. Competence of central executive agencies in the field of ensuring ecological safety of the state

The concept of “competence of the state authority” has been considered and its structural elements have been highlighted. Under the competence of the central executive authorities in the field of ensuring ecological safety in Ukraine the author has offered to understand the system of powers (rights and obligations) entrusted to them in the framework of providing such a state of the environment enshrined in the current legislation of Ukraine and by subordinate acts of other authorities. This state provides prevention of the deterioration of the environmental situation and the emergence of a danger to human health. The components of the competence of the central executive authorities in the field of ensuring ecological safety includes their rights and obligations, as well as the range of social relations, objects, cases, objects to which these powers are applied.

The system of the central executive agencies, which have powers in the field of ensuring ecological safety of the state, has been determined. Special attention has been paid to the fact that we should allocate within the system of the central executive agencies, a body that directly ensures the formation and implementation of the state policy regarding the sphere of environmental protection and ecological safety of the state – that is the Ministry of Environment and Natural Resources of Ukraine and the body implementing the state policy on the state supervision (control) in the field of environmental protection, rational use, reproduction and protection of natural resources, environmental safety, – the State Environmental Inspectorate. Among other agencies with separate, including control powers regarding environmental protection and ensuring ecological safety of Ukraine, we distinguish the State Nuclear Regulatory Inspection of Ukraine, the State Architectural and Construction Inspection of Ukraine and other 7 different State services and agencies of Ukraine. The rights and obligations of the indicated agencies in accordance with the current legislation of Ukraine have been analyzed.

Keywords: ecological safety, competence, executive power, executive agencies.

УДК 342.9:347.9(477)

Л. В. Крупнова,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права і правосуддя
Міжнародного економіко-гуманітарного університету
імені академіка Степана Дем'янчука (м. Рівне)*

ДЕЯКІ АСПЕКТИ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ДІЄДАТНОСТІ СУБ'ЄКТІВ ВИКОНАВЧОГО ПРОВАДЖЕННЯ

Досліджено сутнісні аспекти адміністративної процесуальної дієдатності суб'єктів виконавчого провадження. Сформульовано основні ознаки досліджуваної категорії та надано її авторське визначення. Розкрито зміст адміністративної процесуальної дієдатності суб'єктів виконавчого провадження та її

нормативно-правове підґрунтя. Особливу увагу приділено питанню ролі досліджуваної категорії у функціональному наповненні правового статусу суб'єктів виконавчого провадження.

Ключові слова: виконавче провадження, суб'єкти виконавчого провадження, адміністративна процесуальна дієздатність, рішення, примусове виконання, правовідносини.

Постановка проблеми. Здатність окремого органу або особи реалізовувати свої права та виконувати обов'язки є ознакою реальності їх статусу у правовідносинах і запорукою ефективності функціонування конкретної сфери виконавчо-розпорядчої діяльності. В умовах реформування системи виконавчого провадження постає питання адміністративної процесуальної дієздатності органів примусового виконання й осіб, які здійснюють делеговані повноваження у цій сфері. Суттєві зміни, що відбулись у законодавстві про виконавче провадження, вимагають комплексного аналізу правового статусу його суб'єктів, зокрема визначення змісту їх адміністративної процесуальної дієздатності.

Стан дослідження. У сучасній юридичній науці проблема адміністративної процесуальної дієздатності досліджувалася такими вченими, як Н. В. Александрова, М. В. Джафарова, Р. О. Куйбіда, І. В. Топор тощо. Однак спеціального дослідження адміністративної процесуальної дієздатності суб'єктів виконавчого провадження після суттєвого оновлення законодавства у цій сфері не проводилося, що вказує на актуальність обраної теми дослідження.

На сучасному етапі розвитку законодавства про виконавче провадження актуальним є питання нормативно-правової визначеності механізмів реалізації прав і виконання обов'язків суб'єктами виконавчого провадження. Необхідність вирішення цього питання пов'язана з необхідністю систематизації уявлень про зміст правовідносин у сфері примусового виконання рішень.

Мета статті полягає в комплексному дослідженні поняття та характеристик змісту адміністративної процесуальної дієздатності суб'єктів виконавчого провадження в Україні.

Виклад основного матеріалу. На думку О. Я. Зубрицької, адміністративна процесуальна дієздатність повинна розглядатись як можливість набувати, розпоряджатися, оцінювати, усвідомлювати та реалізовувати (самостійно або через представника) свої діяння (компетенцію) для спеціальних індивідуальних учасників адміністративних правовідносин – державних службовців, які мають юридичне значення в адміністративних правовідносинах, можуть спричинити виникнення, зміну або їх припинення, а також можливість гарантувати законність таких діянь та нести відповідальність у разі їх протиправності [1, с. 41]. Убачається, що адміністративна процесуальна дієздатність залежить від правоздатності, визначається на її основі та частково розкриває її зміст.

На підтвердження цієї думки А. В. Пасічник зазначає, що практично адміністративна дієздатність має розглядатися як необхідна складова настання адміністративної відповідальності, оскільки здатність набувати права та обов'язки нерозривно пов'язана з волевою ознакою [2, с. 111]. Однак не слід звужувати зміст досліджуваної категорії лише до питань відповідальності, адже дієздатність також відображає можливість суб'єкта на практиці реалізовувати власні права та обов'язки (компетенцію).

Схожої думки дотримується І. В. Топор, який стверджує, що адміністративна процесуальна дієздатність – це здатність особисто здійснювати свої адміністративні процесуальні права та обов'язки, у тому числі доручати ведення справи представникам. При цьому науковець наголошує на тому, що адміністративною процесуальною дієздатністю наділяються органи державної влади, інші державні органи, органи влади Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування, їх посадові та службові особи, підприємства, установи та організації (юридичні особи). У вказаних суб'єктів така дієздатність виникає разом з адміністративною процесуальною правоздатністю з моменту їх утворення [3, с. 267–268].

Спірною є позиція М. В. Джафарової, яка, з одного боку, вказує, що адміністративна процесуальна дієздатність виступає як здатність учасника адміністративного процесу набувати адміністративні процесуальні права та здійснювати процесуальні обов'язки, а з іншого, – наголошує на тому, що адміністративна процесуальна дієздатність є засобом здійснення адміністративної процесуальної правоздатності [4, с. 142]. Фактично науковець у першому випадку ототожнює адміністративну процесуальну правоздатність і дієздатність, що, безумовно, є помилкою, адже здатність набувати права – це і є правоздатність.

У своїй роботі Н. В. Александрова та Р. О. Куйбіда дотримуються думки, що органи влади та їх посадові й службові особи завжди наділені одночасно адміністративною процесуальною правоздатністю та дієздатністю. При цьому адміністративна процесуальна правосуб'єктність цих органів в адміністративному процесі не залежить від того, є вони юридичними особами чи ні [5, с. 67]. Слід підтримати таку думку, оскільки наділення суб'єкта правами й обов'язками не має сенсу без наявності процесуальних можливостей їх реалізації. Саме в цьому і проявляється взаємозв'язок окремих складових адміністративної процесуальної правосуб'єктності. Одночасність їх виникнення також свідчить про взаємообумовлюючий характер елементів правосуб'єктності, в якому розкривається філософсько-правова сутність указаної категорії. Ураховуючи той факт, що без наявності правоздатності суб'єкт не може мати і дієздатність, поділ останніх на відповідні групи вбачається недоцільним.

Вищенаведені міркування науковців щодо адміністративної процесуальної дієздатності дозволяють зробити декілька попередніх висновків:

– адміністративна процесуальна дієздатність суб'єктів виконавчого провадження виникає на тих самих підставах, що і правоздатність (одночасно з нею), тобто для юридичних осіб – з моменту утворення органу влади або наділення особи повноваженнями, а для фізичних осіб – з моменту отримання відповідного статусу (проходження навчання та стажування, складання кваліфікаційного іспиту й отримання відповідного свідоцтва на право здійснення діяльності, отримання посвідчення на право здійснення діяльності);

– адміністративна процесуальна дієздатність є логічним продовженням правоздатності, адже вона передбачає реальні можливості для реалізації суб'єктами виконавчого провадження власних або делегованих повноважень, тобто ці категорії є взаємопов'язаними та взаємообумовленими й розкривають сутність правового статусу конкретного суб'єкта;

– адміністративна процесуальна дієздатність суб'єктів виконавчого провадження полягає у здатності реалізовувати процесуальні права та виконувати обов'язки під час здійснення примусового виконання юрисдикційних рішень; вона одночасно поєднує у собі можливість реалізації прав і виконання обов'язків, а також здатність нести відповідальність за свої дії або бездіяльність;

– адміністративна процесуальна дієздатність відображає вольовий аспект у правовідносинах із примусового виконання рішень, адже вона так чи інакше пов'язана з діями або бездіяльністю суб'єктів виконавчого провадження.

Зміст адміністративної процесуальної дієздатності розкривається на конкретних прикладах законодавчого закріплення прав та обов'язків суб'єктів виконавчого провадження. Наприклад, у ст. 56 закону України «Про виконавче провадження» від 2 червня 2016 р. № 1404-VIII (далі – Закон № 1404-VIII) закріплено право виконавця на застосування арешту й виучення майна боржника. Це право також передбачає можливість передання майна боржника на зберігання іншим особам [6]. У свою чергу, в Інструкції з організації примусового виконання рішень (розділ VIII) закріплено положення, які деталізують процесуальні аспекти реалізації вказаного права. Зокрема, у п. 10 Інструкції вказано, що після виявлення майна (коштів) боржника виконавець проводить опис та арешт цього майна (коштів), про що вносить постанову.

Також у п. 3 згаданого розділу Інструкції встановлено, що виконавці в процесі виконання рішення можуть виучати готівкові кошти у боржника в національній та іноземній валютах. У разі виявлення у боржника готівкових коштів виконавець вносить постанову про опис та арешт майна (коштів) боржника, після чого готівкові кошти виучаються, про що виконавець складає акт виучення готівки. Виучення здійснюється у присутності понятих. Акт виучення готівки складається в необхідній кількості примірників, перший з яких залишається у виконавчому провадженні, а інші вручаються

боржнику або його представнику, особі, в якій вилучено кошти, під підпис. У разі відмови боржника (його представника) від підпису про це зазначається в акті вилучення готівки [7].

Важливо, що у нормативно-правових актах не тільки формалізуються питання безпосередньої реалізації прав та обов'язків суб'єктів виконавчого провадження, а й розкриваються механізми подальших дій, логічно пов'язаних із такою реалізацією. У наведеному прикладі такими діями є подальші маніпуляції з арештованим майном, порядок яких визначається наказом Мініюсту України від 29 вересня 2016 р. № 2831/5 «Про затвердження Порядку реалізації арештованого майна», який з-поміж іншого визначає порядок проведення електронних торгів (торгів за фіксованою ціною) [8]. Наведений приклад:

– розкриває взаємозв'язок між категоріями «адміністративна процесуальна правоздатність» і «дієздатність», узгоджений з логічним правилом «право потребує обов'язкової наявності механізмів його реалізації»; зрештою, це свідчить про системність і цілісність елементів адміністративної процесуальної правосуб'єктності, які перебувають у взаємному зв'язку та надають один одному сенс у межах правових реалій;

– свідчить на користь думки про одночасність виникнення категорій «адміністративна процесуальна правоздатність» і «дієздатність», адже якщо суб'єкт отримує відповідні права й обов'язки, він повинен мати реальні можливості їх реалізації, відображені в конкретних правових положеннях;

– розкриває механізм формування правового статусу суб'єкта примусового виконання рішень, який складається з послідовних дій на законодавчому та підзаконному рівнях, унаслідок яких категорія «адміністративна процесуальна правосуб'єктність» набуває свого реального значення.

Слід звернути увагу на регламентацію окремих питань, пов'язаних з вимогами до суб'єктів виконавчого провадження (йдеться виключно про органи публічної адміністрації та їх посадових або службових осіб, які є суб'єктами основних чи делегованих повноважень у сфері примусового виконання), яка виступає елементом адміністративної процесуальної дієздатності. Так, у наказі Мініюсту України від 21 жовтня 2016 р. № 3005/5 «Про затвердження Спеціальних вимог до рівня професійної компетентності державних виконавців та керівників органів державної виконавчої служби» передбачено вимоги до кандидатів на посаду керівників Департаменту державної виконавчої служби, територіальних органів державної виконавчої служби, а також державних виконавців [9].

Установлюючи такі вимоги, уповноважений суб'єкт, що реалізує відповідну державну політику, індивідуалізує умови набуття адміністративної процесуальної дієздатності. Це відіграє важливу роль у правовідносинах і свідчить про залежність дієздатності від чітко визначених критеріїв (ступінь вищої освіти, досвід роботи, професійні

знання, наявність управлінських навичок тощо). Хоча слід підкреслити, що законодавцем не передбачається можливість установлення рівнів адміністративної процесуальної дієздатності, оскільки це визначається залежно від повноважень і компетенції суб'єкта. У межах адміністративної процесуальної дієздатності фіксуються питання відповідальності посадових або службових осіб органів влади, які забезпечують примусове виконання рішень. Зокрема, у ст. 13 Закону № 1404-VIII передбачається, що за порушення строків прийняття рішень та вчинення виконавчих дій виконавці несуть відповідальність, установлену законом. Це є підставою для скасування такого рішення чи виконавчої дії [6].

Висновки. Отже, адміністративна процесуальна дієздатність є складовою правосуб'єктності суб'єктів виконавчого провадження та відображає можливість останніх реалізовувати свої права й виконувати обов'язки у правовідносинах із примусового виконання юрисдикційних рішень. Вона виникає одночасно з адміністративною процесуальною правоздатністю, надає останній реальності у межах правового поля та окреслює межі законності поведінки суб'єктів виконавчого провадження. Існування цієї категорії у структурі адміністративної процесуальної правосуб'єктності обумовлено необхідністю функціонального наповнення правового статусу суб'єктів відносин із примусового виконання, надання їм відповідної спрямованості та динамічності, а також логічності та комплексності. До того ж адміністративна процесуальна дієздатність відображає вольовий аспект у правовідносинах з примусового виконання рішень, адже вона пов'язана з діями або бездіяльністю суб'єктів виконавчого провадження. Перспективним напрямом подальшого наукового дослідження у цій сфері є визначення доцільності виведення поза межі адміністративної процесуальної дієздатності деліктності окремих суб'єктів виконавчого провадження.

Список бібліографічних посилань: 1. Зубрицька О. Адміністративна дієздатність особи як індивідуального суб'єкта адміністративного права. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2015. № 3. С. 36–42. URL: <http://www.chasopysnapu.gp.gov.ua/ua/pdf/7-2015/zubritska.pdf> (дата звернення: 17.05.2017). 2. Пасичник А. Административная дееспособность физических лиц как критерий возможности привлечения к административной ответственности. *Legea și Viata*. 2014. № 11. С. 110–113. 3. Топор І. В. Поняття та види учасників адміністративного судочинства: проблеми теорії. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 58. С. 264–271. 4. Джафарова М. В. Поняття і структура адміністративної процесуальної правосуб'єктності. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2014. № 3 (66). С. 137–144. 5. Основи адміністративного судочинства в Україні : навч. посіб. / за заг. ред. Н. В. Александрової та Р. О. Куйбіди. Київ : Конус, 2006. 256 с. 6. Про виконавче провадження : закон України від 2 черв. 2016 р. № 1404-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 30. Ст. 542. 7. Про затвердження Інструкції з організації примусового виконання рішень : наказ М-ва юстиції України від 2 квіт. 2012 р. № 512/5. *Офіційний вісник України*. 2012. № 27. 8. Про затвердження Порядку реалізації арештованого майна :

наказ М-ва юстиції України від 29 верес. 2016 р. № 2831/5. *Офіційний вісник України*. 2016. № 76. 9. Про затвердження Спеціальних вимог до рівня професійної компетентності державних виконавців та керівників органів державної виконавчої служби : наказ М-ва юстиції України від 21 жовт. 2016 р. № 3005/5. *Офіційний вісник України*. 2016. № 87.

Надійшла до редколегії 07.06.2017

Крупнова Л. В. Некоторые аспекты административной процессуальной дееспособности субъектов исполнительного производства

Исследованы сущностные аспекты административной процессуальной дееспособности субъектов исполнительного производства. Сформулированы основные признаки исследуемой категории и дано её авторское определение. Раскрыто содержание административной процессуальной дееспособности субъектов исполнительного производства и её нормативно-правовую основу. Отдельное внимание уделено вопросу роли исследуемой категории в функциональном наполнении правового статуса субъектов исполнительного производства.

Ключевые слова: исполнительное производство, субъекты исполнительного производства, административная процессуальная дееспособность, решение, принудительное исполнение, правоотношения.

Krupnova L. V. Some aspects of administrative and procedural legal capacity of the subjects of executive proceedings

It has been noted that in the context of reforming the system of executive proceedings in Ukraine, there is the issue of administrative procedural legal capacity of the agencies of compulsory execution and persons exercising delegated authority in this area. Significant changes in the law on executive proceedings, require a comprehensive analysis of the legal status of its subjects, and, in particular, the definition of the content of their administrative procedural legal capacity.

Therefore, the subject matter of the study became the essential aspects of administrative procedural legal capacity of the subjects of executive proceedings, and the objective of the article – is to comprehensively study the concept and to characterize the content of administrative procedural legal capacity of the subjects of executive proceedings in Ukraine.

The main features of the researched category have been formulated and its author's definition has been provided. The content of administrative procedural legal capacity of the subjects of executive proceedings and its normative and legal basis have been revealed. It has been established that administrative procedural legal capacity of the subjects of executive proceedings consists in the ability to exercise procedural rights and to perform duties while implementing compulsory execution of jurisdictional decisions. It has been substantiated that administrative procedural legal capacity reflects a volitional aspect in legal relations on compulsory execution of the decisions, because it is connected with actions or omission of the subjects of executive proceedings. The issue of the role of the researched category within functional filling of the legal status of the subjects of executive proceedings has been considered.

It has been concluded that administrative procedural legal capacity of the subjects of executive proceedings arises simultaneously with administrative procedural legal ability, provides reality to the latter within the legal field and outlines the limits of the legality of the conduct of the subjects of executive proceedings.

Keywords: executive proceedings, subjects of executive proceedings, administrative procedural legal capacity, decisions, compulsory execution, legal relations.

УДК 342.951(477)

П. О. Нагорний,

здобувач Харківського національного університету внутрішніх справ

ОСОБЛИВОСТІ НОРМОТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МІСЦЕВИХ ОРГАНІВ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ ЩОДО РОЗРОБКИ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ ПРОЕКТІВ РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ КРАЇНИ: АНАЛІЗ УКРАЇНСЬКОГО ТА ЗАКОРДОННОГО ДОСВІДУ

Розглянуто зміст і значення проектів регіонального розвитку України як важливої форми нормотворчої діяльності місцевих органів виконавчої влади. На підставі аналізу норм чинного адміністративного законодавства, а також наукових концепцій українських і закордонних учених визначено особливості порядку розробки та реалізації проектів розвитку країни органами виконавчої влади на рівні регіонів.

Ключові слова: нормотворча діяльність, виконавча влада, місцеві державні адміністрації, державне управління, проекти регіонального розвитку.

Постановка проблеми. В умовах комплексних змін і перетворень у всіх сферах суспільного життя, які відбуваються останнім часом в Україні, пріоритет надається регіональному розвитку, розробці й управлінню регіональними проектами. Усе це виносить на перший план необхідність вирішення низки важливих питань: спланувати й скоординувати реалізацію проекту регіонального розвитку, залучити кошти із зовнішніх джерел фінансування для реалізації проекту, як найкраще розпорядитись власними коштами, створити команду працівників для реалізації проекту та мотивувати персонал до ефективної діяльності. На цьому нелегкому шляху місцевим органам виконавчої влади слід засвоїти принципи й форми сучасних методів проектного управління для розробки та впровадження ефективної політики регіонального розвитку. При цьому в процесі регіонального управління не можна забувати, що навіть знання теорії та методів, а також застосування знання моделей або технічних засобів ще не гарантують успішності проектної діяльності. Особливо слід урахувувати те, що кожен регіон має свою автентичність, і його суспільне життя постійно змінюється. Тому в рамках здійснення курсу на підвищення ефективності регіонального управління існує

потреба в оптимізації організаційно-правового механізму функціонування та регулювання суспільного розвитку, за якого кожен проєкт регіонального розвитку потребує індивідуальної унікальної розробки.

Стан дослідження. Вивченню питань регіонального розвитку та правових аспектів реалізації нормотворчої діяльності органів виконавчої влади присвячено чимало наукових праць. Передусім заслуговують на увагу праці О. М. Бандурки, С. М. Гусарова, Є. В. Додіна, І. Я. Дюрягіна, В. М. Горшеньова, В. В. Лазарева, Н. Ф. Лати, Я. С. Михаліяк, О. Ф. Черданцева, В. А. Юсупова та ін. Але попри великий обсяг теоретичних досліджень, залишається відкритим *питання щодо сутності, особливостей та значення управління регіональними проєктами у нормотворчій діяльності органів виконавчої влади на рівні регіонів і пошуку шляхів удосконалення правового механізму реалізації проєктів регіонального розвитку країни.* Слід відзначити, що на сьогодні у більшості теоретичних і практичних розробок у сфері управління проєктами регіональний аспект частіше за все зводиться до оптимізації структури проєктів регіонального розвитку й органів управління. Цілісної науково обґрунтованої методології управління регіональними проєктами не запропоновано. Є лише загальні підходи до вирішення таких проблем, а набір засобів і методів у кожному конкретному випадку вибирається або розробляється окремо. Ця обставина не дозволяє ефективно використовувати весь потенціал регіональних проєктів та обумовлює необхідність наукового обґрунтування системи управління ними в умовах сьогодення.

Метою статті є дослідження сутності та значення регіональних проєктів як важливого виду нормотворчого акту в діяльності місцевих органів виконавчої влади, аналіз чинного адміністративного законодавства щодо визначення порядку розробки й реалізації проєктів розвитку країни органами виконавчої влади на регіональному рівні та надання пропозицій щодо його вдосконалення в сучасних умовах розвитку держави.

Виклад основного матеріалу. Для вивчення узгодження програм розвитку слід з'ясувати його місце в системі нормативних актів, які видаються регіональними органами виконавчої влади, виходячи із взаємозв'язку моделей прогнозування та планування за видами муніципальних послуг і територіальними ознаками. Це дозволить відпрацювати методи та вивчити властивості схем узгодження програм розвитку міст і регіонів. Так, І. А. Райнін зазначає, що програми розвитку, виступаючи в різних формах зв'язків і відносин з іншими явищами, визнаються актами правозастосування, які найбільш яскраво проявляють своє призначення у процесі реалізації нормотворчої діяльності [1]. Виходячи з цього постулату, слід указати, що програми розвитку, як і інші акти застосування права, мають певні властивості: виступають юридичними засобами впливу на суспільні відносини у різних сферах суспільного життя на рівні

регіону чи міста; після їх ухвалення завжди настає етап реалізації, виконання прийнятої програми; в них визначено конкретних суб'єктів, які здійснюють вплив на перебіг правового регулювання суспільних відносин [2]; вони пов'язані із загальним і безпосереднім об'єктом нормотворчого процесу, оскільки у ньому відбиваються компетентність і професіоналізм уповноваженої особи, яка застосовує нормативний припис; вони виражають волю держави, що проявляється у вирішенні важливих проблем регіонального значення.

Ухвалення програми розвитку є завершальним етапом усієї нормотворчої діяльності місцевого органу влади, яка об'єктивується у формі офіційного юридичного документа, що регламентує поведінку суб'єктів правовідносин та активно впливає як на загальний, так і на безпосередній об'єкт нормотворення. Уповноважений державний орган у такому випадку зобов'язаний обрати оптимальний варіант поведінки суб'єктів реалізації програми з урахуванням умов конкретної життєвої ситуації та узагальнених приписів закону [3].

Відповідно, спробуємо дати власне визначення програми розвитку регіону як виду акта застосування права, що є юридичним документом, який ухвалюється компетентним місцевим органом виконавчої влади (посадовою особою), має офіційне закріплення й містить відповідні завдання та заходи щодо вирішення важливих проблем у різних сферах суспільного життя регіону.

Отже, програма розвитку одночасно є самостійною правовою категорією, юридичним засобом державного керівництва суспільством, однією з правових форм здійснення функцій держави, організаційною формою діяльності державних органів і найважливішим засобом реалізації юридичних норм та спеціальним юридичним фактом, що містить владне веління суб'єкта для її вирішення. Із точки зору І. В. Колесник, програми розвитку держави належать до активних, що обумовлено їх специфічним характером і відповідним порядком нормотворення [4]. Документальна форма є найбільш придатною для програм розвитку як актів застосування права, оскільки вона, по-перше, дозволяє точно зафіксувати зміст волі державного органу і, по-друге, забезпечує можливість подальшого контролю за її реалізацією з точки зору законності й обґрунтованості [5].

Щодо використання такого виду актів у юридичній практиці можна вказати, що програми розвитку регіону мають загальне значення, тобто являють собою більш високу організаційну форму регулювання колективної поведінки, в них проявляються елементи координації нормотворчої діяльності. Разом із тим, з юридичної точки зору, акти загального значення об'єднуються в одному документі, звідси і високі вимоги, що висуваються до оформлення програм розвитку – їх структури, стилю, формальних атрибутів тощо. Загалом усю сукупність правил оформлення програм розвитку можна поділити на дві групи: 1) правила, які стосуються змісту акта, що охоплюють правила мови, правила логіки та правові правила;

2) правила оформлення, що містять у собі вимоги до оформлення реквізитів документів [6].

Слід запам'ятати, що програма розвитку держави (регіону) – це акт застосування права, який є виразом державної волі й засобом її здійснення, являє собою результат специфічної юридичної діяльності уповноважених на те державних органів і посадових осіб, виступає закономірним підсумком розумових та організаційних операцій, спрямованих на підготовку й ужиття заходів із різних сфер суспільного життя регіону з урахуванням фактичних обставин і вимог чинного законодавства. Такий акт повинен бути досконалим із точки зору його змісту, а його структурним елементам мають бути притаманні риси узгодженості, всебічності й повноти.

Так, задачі найкращого розуміння візьмемо за приклад житлово-комунальну сферу. У ній узгодження програмних заходів за видами муніципальних послуг і територією регіону має здійснюватись у взаємозв'язку з виділенням блоків у системі моделей, які при цьому використовувались. Така програма розвитку, як регіональна модель, містить комплекс моделей прогнозування за видами муніципальних послуг, комплекс моделей стратегічного планування, блок «Доходи та споживання населення», блок «Трудові ресурси» та фінансовий баланс регіону. Отже, моделі в блоці програмних заходів мають формуватися таким чином, щоб можна було реалізувати як композиційний, так і декомпозиційний підходи до узгодження програмних заходів за конкретним напрямом [7].

Під час вибору критеріїв оптимальності в моделях прогнозування за видами муніципальних послуг і територіального планування в програмі розвитку слід урахувувати заходи забезпечення прямої зацікавленості учасників процесу в результатах діяльності у сфері надання послуг шляхом утворення спеціальних фондів на основі залучення на договірних засадах коштів підприємств, установ та організацій незалежно від форм власності, розташованих на території регіону, та коштів населення, а також бюджетних коштів на будівництво, розширення, ремонт і утримання на пайових засадах об'єктів соціальної й виробничої інфраструктури та на заходи з охорони навколишнього природного середовища в регіоні. Відповідно, у регіональній моделі за видом муніципальних послуг можна максимізувати критерій, який характеризує планові обсяги надання послуг з урахуванням їх соціальної значущості. За допомогою запропонованого критерію є можливість урахувати не лише загальні інтереси жителів відповідної території регіону, але й особисті інтереси пересічних громадян [8, с. 217]. У свою чергу, під узгодженням планів слід розуміти процес знаходження управлінського рішення за видами послуг на регіональному рівні, що призводить до відповідності планового обсягу надання послуг потребам населення. Зазначимо, що характеристики послуг обов'язково мають узгоджуватися з функціональними вимогами, інакше порушується технологічний процес їх

надання. У такому разі єдина модель відсутня, і виробляється певний механізм обміну інформацією між програмними завданнями за рівнями, який призводить до узгодженого стану. Комплекс використаних засобів і прийомів дозволяє отримувати конкретні результати, що задовольняє міру точності [8, с. 220], проте конкретні значення показників, які входять у нього, істотно залежать від особи, яка проводить розрахунки, й іноді немає впевненості, що в разі іншого варіанту експерименту можна обрати кращі завдання для програм розвитку регіону за видами послуг. У такому випадку задля підвищення практичної значущості схеми узгодження програмних заходів із надання послуг важливо встановити формальні умови, що гарантують шлях до оптимального виконання завдань, які містяться в програмі розвитку регіону.

Система використовуваних моделей вирішується традиційно: у разі відомих значень попиту й потреб місцевого населення визначаються заходи регіональної програми, які формують загальну модель програми за видами послуг. Таким чином, для вирішення завдання узгодження заходів у проектах програм розвитку на регіональному рівні використовується метод, що передбачає елементи композиційного підходу із застосуванням оцінок оптимального програмованого розвитку й обмежень, що відображають навантаження на модельовані об'єкти управління, і це визначає регіональну забезпеченість трудовими ресурсами.

На сучасному етапі розвитку держави, вирішуючи питання комплексного управління розвитком регіону з використанням регіональних проектів, на нашу думку, слід звернутися до зарубіжного досвіду. Наприклад, у США практично всі органи виконавчої влади на рівні штатів і міст мають спеціальні комісії або агентства, які відповідають за підготовку регіональних проектів, орієнтованих на підвищення якості життя населення та посилення конкурентних позицій кожного з регіонів в економічному житті. Конкретні проекти реалізуються за стандартною схемою: визначення головної мети, виділення фінансових коштів, формування учасників, розгляд стратегій втілення проекту в життя, створення організаційних структур і вибір лідерів для вирішення конкретних завдань [9, с. 76–77].

Натомість у Франції акцент робиться на створенні структур, спрямованих перш за все на забезпечення штату висококваліфікованих кадрів, які безпосередньо беруть участь у розробленні й обґрунтуванні проектів і механізмів розвитку місцевих спільнот, що утворюються у формі публічно-правових міжкомунальних об'єднань, одним із важливих завдань яких є розробка проектів програм у сфері соціально-економічного розвитку регіону (території) [10, с. 13].

Цікавим є й те, що в зарубіжній практиці відпрацьовано і інші варіанти структурного забезпечення проектного управління розвитком регіонів. Так, у Канаді діють корпорації економічного розвитку, створені поза системою муніципальної влади, що діють на принципах

приватно-суспільного партнерства. Їх основне фінансування здійснюється муніципалітетом, і воно повинне бути достатнім. Водночас для реалізації проектів розвитку місцевих спільнот вони залучають можливості бізнесу. Однією з переваг таких корпорацій є те, що їх організаційна структура (на противагу ієрархічній) дозволяє швидко ухвалювати рішення, що надає можливість діяти у звичній для бізнесу діловій атмосфері, орієнтованій на клієнта. Іншою привабливою рисою моделі приватно-суспільного партнерства є те, що вона дозволяє членам спільноти брати участь і ділитися знаннями та ресурсами [11]. Головна цінність зовнішньої моделі полягає в тому, що вона, по-перше, дозволяє організувати гнучкіше комплектування штатів і проводити більш ефективну політику стимулювання персоналу, ніж це можливо в структурі муніципалітету, по-друге, така розробка проектів регіонального розвитку в рамках стратегічних планів розвитку є необхідним компонентом регіонального управління, по-третє, вона уможливає розвиток комплексного підходу до формування проектів та оцінювання їх ефективності. Так, у США для обґрунтування проектів розвитку штату беруться до уваги такі характеристики: оцінка господарської діяльності та можливого антропогенного навантаження на природне середовище території; визначення потреб місцевої спільноти та доступності економічних, природних і людських ресурсів для їх забезпечення; вдосконалення системи місцевого самоврядування та впровадження у її функціонування принципів сталого розвитку; залучення мешканців громади до ухвалення рішень щодо ключових питань місцевого розвитку [9, с. 87].

У закордонній практиці розробники проектів програм роблять основний наголос на проблемах розвитку інфраструктури, землекористування й екології. Використання такого підходу забезпечує участь у процесах розробки проектів регіонального розвитку не лише державних структур, але й представників різних груп населення, чий інтереси пов'язані з цією місцевою спільнотою. Ще один із моментів, властивих сучасній зарубіжній практиці у сфері управління регіональними проектами, – це застосування технології «bottom-up» (тобто «знизу-догори»), що проявляється у забезпеченні інтеграції стратегій, а вже в їх межах розробляються проекти та програми на рівні муніципалітету, провінції та центрального уряду. Такий підхід був започаткований у Нідерландах і нині залишається популярним у країнах Західної Європи [10, с. 15].

Серед позитивних результатів зарубіжного управління проектами відзначається також формування базового складу пріоритетних напрямів регіонального розвитку, серед іншого кластерів за участю бізнес-структур та організацій, що мають креативний потенціал. З огляду на досвід країн Євросоюзу, зокрема Великобританії та Данії, до переліку характерних рис управління регіональними проектами слід віднести використання системи показників контролю й моніторингу проектів регіонального розвитку, виявлення їх впливу на

якість життя населення та навколишнього середовища, що пов'язано передусім з реалізацією в зарубіжних країнах концепції сталого розвитку, спрямованого на збереження високої якості навколишнього середовища. У цьому аспекті, наприклад, у США до сукупності показників реалізації проектів регіонального розвитку включено такі дані: кваліфікація у віці 19 років, тривалість здорового життя, будівлі, непридатні для проживання, викиди парникових газів, річки гарної та високої якості, нові будівлі, побудовані на освоєних землях, кількість перероблених відходів [10, с. 13].

Також актуальним в управлінні проектами розвитку в країнах Євросоюзу є інваріантний аспект, коли до складу загальних цілей проекту програми включаються, наприклад, сприяння структурній перебудові та розвитку відсталих територій і депресивних регіонів, боротьба з довготривалим безробіттям і сприяння залученню молоді до трудового життя, сприяння проведенню реформ в аграрній сфері тощо.

Отже, аналіз сучасної зарубіжної практики у сфері управління проектами регіонального розвитку дозволяє зафіксувати таку важливу складову, як створення спеціалізованих структур, що реалізують функцію розробки таких проектів. Врешті-решт, зарубіжний досвід ще раз підтверджує, що на сьогодні управління проектами – це визнана в усьому світі методологія вирішення організаційно-технічних проблем, це мистецтво керувати й координувати людські та матеріальні ресурси протягом життєвого циклу проекту, застосовувати системи сучасних методів і техніки управління й мінімізації ризиків для досягнення визначених у проекті результатів за складом та обсягами робіт, вартістю, часом, якістю та задоволенням учасників [12]. Високотехнологічні проекти регіонального розвитку є надзвичайно важливими і виступають одним з ефективних засобів виживання у складних політичних та соціально-економічних умовах. В Україні, беручи до уваги провідний європейський досвід, теж слід урахувати в системі управління регіональними проектами такі компоненти, як кваліфікований персонал та система підготовки й перепідготовки кадрів, упровадження спеціалізованого програмного забезпечення, система управління якістю проектів, інформаційно-логістичний центр тощо. У такому випадку, чітко визначаючи цілі та результати проектів регіональних програм, склад робіт, учасників і ресурси та вплив навколишнього середовища, суб'єкти регіонального управління зможуть здійснювати цілеспрямовані соціально-економічні зміни в межах своєї території.

Висновки. Здійснення курсу на всебічне реформування органів виконавчої влади України та її інтеграційна складова безпосередньо пов'язані з надзвичайно важливим завданням – удосконаленням управління сферою розвитку країни на різних рівнях територіальної організації влади. Цей процес вимагає не лише радикальних якісних змін у розмежуванні повноважень у системі державного управління

та місцевого самоврядування, але й формування нових підходів до взаємодії між державою та регіонами. У такому контексті виключно важливе значення в сфері нормотворчої діяльності на регіональному рівні має поліпшення узгодження регіонального та загальнодержавного розрізів формування програм розвитку. Фактично на практиці підзаконне нормотворення характеризується відсутністю великого досвіду створення таких нормативних актів, як програми розвитку, в яких використовується традиційна юридична техніка, не зовсім відповідна потребам сучасності та міжнародним стандартам, тому з метою гармонізації українського законодавства з нормами країн Євросоюзу щодо процесу ухвалення регіональних нормативно-правових актів, зокрема і проектів регіонального розвитку в контексті удосконалення нормотворчої техніки, є необхідність ухвалення закону України «Про нормативно-правові акти», а також розробки нових правил нормотворчої техніки місцевих органів виконавчої влади. Також для створення механізму забезпечення участі громадян у нормотворчому процесі органів виконавчої влади існує потреба в ухваленні окремого підзаконного акта, який би встановлював порядок співпраці з громадськістю, визначав би її структуру та зміст і форми контролю за нормотворчістю органів виконавчої влади.

Список бібліографічних посилань: 1. Райнін І. Л. Управління розвитком регіону: адміністративно-правові засади. Харків : Золота миля, 2015. С. 98. 2. Лата Н. Ф. Прийняття нормативно-правових актів органів виконавчої влади. *Вісник прокуратури*. 2003. № 10. С. 94. 3. Палеха Р. Р. Правоприменительный акт – завершающий этап правоприменительной деятельности. *Вестник Тамбовского университета. Серия: Гуманитарные науки*. 2006. Вып. 2. С. 115. 4. Колесник И. В. Внешние формы выражения правоприменительных технологий. *Юристъ-Правоведъ*. 2009. № 6. С. 42. 5. Гусаров С. М. Правозастосування в Україні : монографія. Харків : Золота миля, 2015. С. 162. 6. Миняшева Г. И. Правоприменительная тактика. *Вестник Владимирского юридического института*. 2014. № 3. С. 138. 7. Гарькавий І. Б. Про формування проектів регіональних програм розвитку з врахуванням рівнів територіального управління // Управління проектами регіонального розвитку : матеріали наук.-практ. конф. (м. Феодосія, 8–12 лип. 2013 р.) / за ред. Ю. О. Куца, О. В. Решевець. Харків : ХарПІ НАДУ, 2013. С. 30–31. URL: http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/conf/2013-5/2013_05.pdf (дата звернення: 31.08.2017). 8. Мельник А., Монастирський Г., Дудкіна О. Муніципальний менеджмент : навч. посіб. / за ред. А. Мельник. Київ: Знання, 2006. 420 с. 9. Сулян В. Б. Американская экономика: новые реальности и приоритеты XXI века : монография. М. : Анкил, 2001. 149 с. 10. Рисин И. Е., Шахов О. Ф. Зарубежный опыт программно-целевого управления развитием местных сообществ. *Проблемы региональной экономики*. 2005. № 10. С. 12–17. 11. Газарян С. В. Теоретичне обґрунтування шляхів упровадження передового зарубіжного досвіду щодо управління проектами регіонального розвитку // Управління проектами регіонального розвитку : матеріали наук.-практ. конф. (м. Феодосія, 8–12 лип. 2013 р.) / за ред. Ю. О. Куца, О. В. Решевець. Харків : ХарПІ НАДУ, 2013. С. 27. URL: http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/conf/2013-5/2013_05.pdf (дата звернення: 31.08.2017). 12. Інструменти регіонального

розвитку в Україні : навч. посіб. / за ред. В. М. Вакуленка, О. В. Берданової. Київ : НАДУ, 2013. С. 101.

Надійшла до редколегії 01.09.2017

Нагорный П. А. Особенности нормотворческой деятельности местных органов исполнительной власти по разработке и реализации проектов регионального развития страны: анализ украинского и зарубежного опыта

Рассмотрены сущность и значение проектов регионального развития Украины как важной формы нормотворческой деятельности местных органов исполнительной власти. На основании анализа норм действующего административного законодательства, а также научных концепций отечественных и зарубежных ученых определены особенности порядка разработки и реализации проектов развития страны органами исполнительной власти на уровне регионов.

Ключевые слова: нормотворческая деятельность, исполнительная власть, местные государственные администрации, государственное управление, проекты регионального развития.

Nahorny P. O. Features of rule-making activity of local executive authorities in developing and implementing regional projects of the country's development: analysis of Ukrainian and international experience

The essence of regional projects as an important type of normative act has been studied, as well as its properties and significance within rule-making activity of local executive authorities have been determined.

On the basis of the analysis of the current administrative legislation and scientific concepts of Ukrainian scholars, the author has provided own definition of the regional programs of the state's development as a type of the act of application of law, which is the legal document that is approved by the competent local executive agency (official), is officially consolidated and contains corresponding tasks and measures on solving important problems in various spheres of social life of the region.

Taking into account the current Ukrainian and international experience of rule-making activity of state agencies in the field of managing the country's development, the author has determined specific features of the procedure for development and implementation of regional development projects by executive authorities, has provided propositions for its optimization. Attention has been paid to the fact that the adoption of the development program is the final stage of the whole rule-making activity of the local authority, which is objectified in the form of an official legal document regulating the behavior of subjects of legal relations and actively affects both general and direct rule-making object. The authorized state agency is obliged in this case to choose the optimal version of the behavior of the subjects of the program implementation, taking into account the conditions of a particular life situation and generalized provisions of the law. It has been also noted that the harmonization of regional and national sections in the formation of development programs are of crucial importance in the field of rule-making

activity at the regional level. In this regard, in order to harmonize the Ukrainian administrative law with the norms of the European Union in terms of improving the rule-making process, the author has suggested to adopt the Law of Ukraine "On Normative and Legal Acts of the Country's Regional Development", as well as to develop new rules of rule-making techniques of local executive authorities regarding the adoption of regional normative and legal acts in accordance with the present conditions.

Keywords: rule-making activity, executive power, local state administrations, state administration, regional development projects.

УДК 338.48:658

С. Г. Оксенюк,

аспірант Університету економіки та права «Крок» (м. Київ)

ОСНОВНІ ЗАГРОЗИ ЕКОНОМІЧНІЙ БЕЗПЕЦІ ДЕРЖАВИ ЯК ЧИННИК КЛАСТЕРИЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ

Розглянуто характеристику основних загроз національним інтересам у сфері економічної безпеки й основні механізми протидії цим загрозам та визначено роль кластеризації в зміцненні економічної безпеки держави.

Ключові слова: економічний кластер, кластеризація, економічна безпека держави.

Постановка проблеми. З моменту проголошення незалежності в нашій державі жодним чином нормативно не було врегульовано забезпечення економічної безпеки України. Це дозволяє говорити про суттєві прогалини в цій сфері. Проект Стратегії забезпечення економічної безпеки України, який мусив регулювати широке коло питань у відповідній сфері, розглядався Кабінетом Міністрів України, але не був затверджений без пояснень і зауважень.

Саме через відсутність якісної нормативної регламентації основні механізми реагування на загрози економічній безпеці України сьогодні побудовано на методології рефлексивного управління. Отже, лише утворення аномалії спонукає до дій. Такий підхід призводить до втрати можливості своєчасного виявлення й відповідного реагування ще на стадії зародження проблем. Очевидно, що така система є надто небезпечною, передусім для її головного, але найслабшого елемента об'єкта – особи та громадянина.

Зараз іде пошук найбільш ефективних економічних важелів і механізмів забезпечення економічної безпеки держави. Багато хто з науковців, фахівців у сфері економіки та представників менеджменту бачить кластеризацію економіки, тобто державну підтримку в зародженні та розвитку економічних кластерів, суттєвим кроком на шляху до оптимізації процесу забезпечення економічної безпеки України. Тому детальне вивчення загроз економічній безпеці, які

існують на сьогодні в Україні, дозволить більш ефективно побудувати стратегію розвитку та підтримки кластерних утворень у нашій країні.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженню питання забезпечення економічної безпеки держави, зокрема й пошуку найбільш оптимальних засобів і методів її забезпечення, присвячена чимала кількість робіт як зарубіжних, так і українських учених. Так, І. Г. Бабець [1], О. О. Олейніков [2], А. О. Осаул [3] та Г. Б. Пекна [4] розглядають проблеми забезпечення національної економічної безпеки в умовах глобалізації, інтернаціоналізації бізнесу й міжнародної регіональної інтеграції. Проводяться аналіз і класифікація загроз та ризиків економічній безпеці. С. В. Бреус [5] розглядає можливість підвищення рівня національної економічної безпеки шляхом технологічної реструктуризації промисловості тощо. Окремо досліджуються питання утворення економічних кластерів і кластерний підхід як інструмент підвищення конкурентоспроможності регіону та окремих суб'єктів економічної діяльності, зокрема в роботах Д. В. Завадської [6], О. О. Маслака [7] та інших.

Утім, незважаючи на значну кількість наукових праць, присвячених економічній безпеці держави, загрозам економічній безпеці та механізмам протидії їм, так само як і економічним кластерам, мало хто розглядає кластеризацію не лише як механізм утворення стійких господарських утворень, а і як необхідну умову забезпечення належного рівня економічної безпеки в умовах деструктивних наслідків глобалізації та міжнародної інтеграції. Саме кластери як об'єкт концентрації виробничих потужностей, наукового та інноваційного потенціалу здатні суттєво *знижити ризики та загрози національній економічній безпеці*.

Мета статті – визначити та класифікувати сучасні загрози національній безпеці у сфері економіки та з'ясувати роль кластеризації в зміцненні економічної безпеки.

Виклад основного матеріалу. Економічна безпека як категорія стала предметом активних економічних досліджень у нашій країні в 1990-х роках із розпадом СРСР. Проте на законодавчому рівні врегулювання цієї сфери відбувалося досить повільно. Ухвалений у 2003 році закон України «Про основи національної безпеки» ввібрав значну кількість правових норм, які до того часу були досить розгалуженими, однак у ньому визначення економічної безпеки не наводиться, так само і досі не затверджено стратегічного документу щодо забезпечення економічної безпеки.

М. М. Єрмошенко зазначає, що економічна безпека характеризується збалансованістю й стійкістю до негативного впливу внутрішніх і зовнішніх загроз, здатністю забезпечувати на основі реалізації національних економічних інтересів сталий та ефективний розвиток вітчизняної економіки й соціальної сфери [8, с. 29].

Роль економічної безпеки як основи національної безпеки посилюється у зв'язку зі зростанням глобального ризику, невизначеності

та взаємозалежності. Економічна безпека означає, по-перше, здатність економіки підтримувати суверенітет країни та її геополітичне становище в світі, адаптуючись до нових умов, по-друге, моніторинг стану економіки з точки зору захисту національних інтересів країни і, по-третє, готовність інститутів влади протидіяти загрозам глобальної конкуренції шляхом підвищення конкурентоспроможності, ефективності та результативності управління.

Розглядаючи загрози економічній безпеці України, відзначимо, що залежно від форми закріплення вони поділяються на нормативні (чітко визначені як такі в нормативно-правових актах) і ненормативні (не визначені як такі в нормативно-правових актах).

Нормативні загрози національній безпеці в економічній сфері чітко визначено у ст. 7 закону України «Про основи національної безпеки України» [9]. До них належать такі:

- істотне скорочення внутрішнього валового продукту, зниження інвестиційної та інноваційної активності й науково-технічного та технологічного потенціалу, скорочення досліджень на стратегічно важливих напрямках інноваційного розвитку;

- послаблення системи державного регулювання та контролю у сфері економіки;

- нестабільність у правовому регулюванні відносин у сфері економіки, в тому числі фінансової (фіскальної) політики держави;

- відсутність ефективної програми запобігання фінансовим кризам;

- зростання кредитних ризиків;

- критичний стан основних виробничих фондів у провідних галузях промисловості, агропромислового комплексу та системах життєзабезпечення;

- загострення проблеми підтримання в належному технічному стані ядерних об'єктів на території України;

- критична залежність національної економіки від кон'юнктури зовнішніх ринків, низькі темпи розширення внутрішнього ринку;

- нераціональна структура експорту з переважно сировинним характером та низькою питомою вагою продукції з високою часткою доданої вартості;

- велика боргова залежність держави, критичні обсяги зовнішнього та внутрішнього державних боргів;

- небезпечне для економічної незалежності України зростання частки іноземного капіталу у стратегічних галузях економіки;

- неефективність антімонополюсної політики та механізмів державного регулювання природних монополій, що ускладнює створення конкурентного середовища в економіці;

- критичний стан із продовольчим забезпеченням населення;

- неефективність використання паливно-енергетичних ресурсів, недостатні темпи диверсифікації джерел їх постачання та відсутність активної політики енергозбереження, що створює загрозу енергетичній безпеці держави;

- «тінізація» національної економіки.

Однією з головних загроз національній безпеці, які містить у собі тіньова економіка, можна вважати блокування створення ефективних механізмів управління соціально-економічним розвитком. Криза в цій сфері, у свою чергу, стимулює розвиток широкого спектра суспільних проблем, серед іншого демографічних і культурних.

Згідно з дослідженнями професора Ф. Шнайдера щодо розрахунку розміру тіньових економік 162 країн світу, Україна стала європейським лідером за обсягом тіньової економіки, випередивши весь Євросоюз і навіть Росію [10].

Динаміку показника рівня тіньової економіки в Україні за роками можна простежити на рис. 1 (рис. 1) [11].

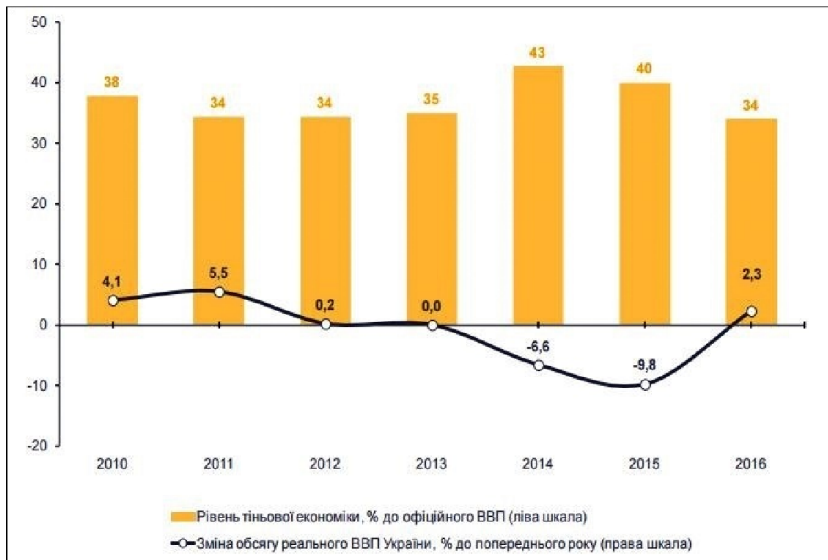

Рис. 1. Інтегральний показник рівня тіньової економіки в Україні (у % від обсягу офіційного ВВП) і темпи приросту/зниження рівня реального ВВП (у % до попереднього року)

Загрози також класифікують за критерієм сфери прояву, виділяючи внутрішні та зовнішні. Оскільки у вищезгаданому законі нормативно цей поділ загроз не закріплено, доцільно говорити про ненормативні внутрішні та ненормативні зовнішні загрози.

Отже, до ненормативних внутрішніх загроз належать:

- успадкована з минулого структурна деформованість економіки, яка погіршилась за рахунок криз низки життєзабезпечуючих галузей виробництва;

- внутрішньополітична нестабільність, криміналізація політики та суспільства, корупція, неефективна організація влади;

- криміналізація економіки, проникнення організованої злочинності у ключові галузі української економіки й органи управління нею;
  - неконкурентоздатність національної економіки;
  - високий рівень монополізації економіки, недобросовісність у виконанні договірних зобов'язань, відсутність мотивації для вдосконалення виробництва;
  - слабкість інститутів влади, яка призводить разом із недосконалістю правової бази до низької правової, фінансової й договірної дисципліни, масового укриття прибутків та ухилення від сплати податків;
  - погіршення стану науково-технічного потенціалу, втрата позицій на окремих напрямках науково-технічного розвитку, зокрема в результаті втрати працересурсного інтелектуального потенціалу та зниження престижності інтелектуальної праці;
  - посилення майнового розшарування населення з одночасним збільшенням чисельності населення з прибутками, нижчими за прожитковий мінімум, і безробітних, обмеження доступу до системи охорони здоров'я, освіти, культури та спорту, погіршення через це фізичного та духовного здоров'я населення;
  - територіальна диференціація рівня економічного та соціального розвитку регіонів, недостатній рівень керованості економічних взаємовідносин центру з регіонами;
  - відсутність прозорих механізмів приватизації стратегічних об'єктів;
  - відсутність необхідного моніторингу у сфері енергетичної безпеки України, і, як наслідок, керівництва енергетичним сектором здійснюється на засадах порушення стратегічного балансу українських інтересів, що створює загрозу перетворення України на нестабільну транзитну зону;
  - відсутність чіткої та жорсткої системи забезпечення економічної безпеки України;
  - недостатня дієвість механізмів протидії загрозам економічній безпеці України, що виникають.
- До ненормативних зовнішніх загроз належать:
- загроза світового тероризму;
  - загроза залежності, в першу чергу від Росії; економічна залежність доповнюється відчутними факторами політичного характеру;
  - непрозорість капіталів іноземного інвестування й майже повна відсутність моніторингу реальної ефективності іноземних інвестицій;
  - залежність України від імпорту багатьох різновидів продукції та устаткування;
  - високий рівень зовнішнього боргу, посилення спроб його використання для впливу на ухвалення економічних і політичних рішень;
  - недостатній експортний та валютний контроль і необлаштованість митного кордону;
  - нерозвиненість транспортної інфраструктури експортно-імпортних операцій;
  - корумпування чиновників з боку міжнародних і транснаціональних корпорацій.

Зважаючи на викладене, серйозну загрозу становить наявна диспропорція між високою часткою України в світовій території, посівних площах і природно-ресурсному потенціал та низькою часткою за обсягом ВВП, особливо на душу населення, експорту, особливо середньо- й високотехнологічної продукції, рівня і якості життя та розвитку фінансової системи.

Слід виділити індикатори, які не відповідають пороговим значенням, тобто граничним величинам, порушення яких загрожує сталому розвитку економіки та соціальної стабільності. Ця невідповідність відображає критичні «больові точки» соціально-економічного розвитку. Із регіональних позицій до них належать такі.

1. Низька частка науково-виробничих інвестицій у ВВП, серед іншого інвестицій у розвиток науки та людського капіталу.

2. Частка інноваційної продукції є нижчою за порогове значення майже в 5, а витрати на суспільну науку – в 7 разів. У країні в цілому й у більшій частині її регіонів склалась яскраво виражена сировинна модель розвитку. Євростат відносить до низькотехнологічних виробництво продуктів харчування, текстилю, одягу, взуття та деревообробку, включно з меблями та папером, поліграфію тощо, до середньотехнологічних – нафтопереробку, виробництво гумових, пластмасових і металевих виробів, хімікатів, косметики, синтетичних волокон, машин, обладнання та апаратів, включно з автомобілями, рейковим транспортом тощо. До високотехнологічних належать тільки фармацевтична, медична, авіаційна та ракетно-космічна промисловість, виробництво оргтехніки, засобів зв'язку, годинників, медичного й оптичного інструменту. Відзначимо, що низькі темпи економічного зростання, дефіцит бюджету, інфляція та корупція породжуються слабкістю громадських інституцій, а не кількістю природних багатств.

3. Серйозною загрозою безпеці регіонів є висока частка населення з доходами нижче прожиткового мінімуму.

4. Відсутність реальних кроків для вирішення проблеми державного боргу й дефіциту бюджету.

Водночас за різних профілів регіонів спільними є передумови створення кластерів – наявність сучасної інфраструктури, кадрової бази, мережевих та асоціативних структур (торгово-промислові палати, асоціації малого бізнесу тощо) і досвіду регіонального самоврядування й планування. Щоб краще зрозуміти ефективність кластерної моделі економіки, визначимо деякі відмінності кластерів від інших форм об'єднань підприємств:

- діяльність кластерів не визначає спеціальних особливостей його органів управління (на відміну від корпорацій та концернів);
- кластери мають постійний характер діяльності (на відміну від консорціумів);
- кластери створюються не лише з метою постійної координації господарської діяльності підприємств (на відміну від асоціацій);

- кластери тісно взаємодіють із навчальними закладами, органами місцевого самоврядування тощо;
- кластери отримують підтримку від держави або місцевих органів влади.

Створення об'єднання підприємств у формі кластера є вигідним і має багато переваг, але відсутність спеціального закону щодо кластерів не дає можливості повноцінно регулювати їх діяльність [12].

Головними специфічними проблемами в розробці та реалізації кластерної політики в Україні є проблема «розмитих», або «спірних» прав власності, недостатність фінансових ресурсів, управлінська та фінансова залежність від регіональних органів влади та представників великих корпорацій, брак висококваліфікованих фахівців і недостатня відповідальність місцевих органів влади перед населенням і малим бізнесом.

Створення кластерів дає синергетичний ефект і дозволяє усунути багато перешкод для бізнесу, до яких належать чиновницьке свавілля, адміністративні бар'єри, брак інвестицій і трудових ресурсів та високе податкове навантаження (особливо воно заважає розвитку кооперування й аутсорсингу ПДВ). Скорочується кількість посередників. Спільний маркетинг, стійкі зв'язки учасників кластера, спільна розробка нововведень і їх просування в усьому ланцюжку створення вартості створюють довгострокові довірчі відносини співпраці без спроб недружнього поглинання.

Висновки.

1. Зважаючи на різні ознаки класифікації, загрози економічній безпеці України поділяються на нормативні та ненормативні й на зовнішні та внутрішні. При цьому вищевказаний перелік загроз не є вичерпним, їх коло постійно збільшується, а тому необхідно виробити і – найголовніше – втілити в життя ефективний механізм забезпечення економічної безпеки України, за допомогою якого можна буде не лише управляти нормативно визначеними загрозами, а й відповідно до реалій сьогодення своєчасно виявляти чинники та тенденції, що можуть сприяти активізації загроз національній безпеці в економічній сфері.

2. Окрім загроз, слід виділити індикатори, які не відповідають пороговим значенням, тобто граничним величинам, порушення яких загрожує сталому розвитку економіки та соціальної стабільності.

3. Регіональна економічна інтеграція та кластеризація в сучасних умовах стають важливою рисою й передумовою сталого розвитку, які забезпечують рівноправне та взаємовигідне залучення всіх регіонів до світогосподарських зв'язків. Спеціальні дослідження, що ґрунтуються на аналізі не тільки темпів, але і якості економічного зростання в різних регіонах ЄС, показали, що стійкість їх розвитку визначається не наявністю корисних копалин або чисельністю населення, а його освітою, кваліфікацією, підприємливістю та наявністю компетентної адміністрації, що користується довірою населення й провадить активну кластерну політику.

Перспективними напрямками подальших досліджень вважаємо розробку нової Стратегії забезпечення економічної безпеки, роботу над законодавчим визначенням і закріпленням поняття «кластер» і впровадження концепцій і стратегій створення та розвитку кластерів.

Список бібліографічних посилань: 1. Бабець І. Г. Стратегія економічної безпеки інтеграційного співробітництва України в умовах євроінтеграції : дис. ... д-ра екон. наук : 21.04.01. Київ, 2013. 203 с. 2. Олейніков О. О. Забезпечення економічної безпеки України в контексті транснаціоналізації високотехнологічного сектору економіки : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 21.04.01. Київ, 2007. 20 с. 3. Осаул А. О., Меркулов К. О. Національна економічна безпека в умовах глобалізації. *Вісник Запорізького національного університету. Економічні науки*. 2013. № 2. С. 157–166. 4. Пекна Г. Б. Національна економічна безпека за умов міжнародної регіональної інтеграції : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 21.04.01. Київ, 2011. 21 с. 5. Бреус С. В. Підвищення рівня економічної безпеки держави на основі технологічної реструктуризації промисловості : дис. ... канд. екон. наук : 21.04.01. Київ, 2007. 198 с. 6. Завадська Д. В. Економічна кластеризація: сутність, проблеми та перспективи розвитку в Україні. *Вісник соціально-економічних досліджень*. 2012. № 1 (44). С. 187–196. 7. Маслак О. О. Оцінювання безпеки інноваційного розвитку в умовах кластеризації національної економіки. *Економічні інновації*. 2013. Вип. 52. С. 160–170. 8. Єрмошенко М. М. Фінансова безпека держави: національні інтереси, реальні загрози, стратегія забезпечення. Київ : КНТЕУ, 2001. 309 с. 9. Про основи національної безпеки України : закон України від 19.06.2003 № 964-IV // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/964-15> (дата звернення: 08.08.2017). 10. Кореспондент: Куди йдуть гроші. За обсягом тіньової економіки Україна вибилась у лідери Європи // Кореспондент.net : сайт / Український Медиа Холдинг. 26.11.2012. URL: <http://ua.korrespondent.net/journal/1429598-korrespondent-kudi-jdut-groshi-za-obsyagom-tinovoyi-ekonomiki-ukrayina-vibilas-ulideri-evropi> (дата звернення: 09.08.2017). 11. Загальні тенденції тіньової економіки в Україні // Міністерство економічного розвитку і торгівлі України : офіц. сайт. URL: <http://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=e384c5a7-6533-4ab6-b56f-50e5243eb15a&tag=TendentsiiTinovoiEkonomiki> (дата звернення: 11.08.2017). 12. Терсіна О. Кластерна революція в Україні. *Юридична Газета online*. 04.10.2016. URL: <http://jur-gazeta.com/publications/practice/civilne-pravo/klasterna-revoluciya-v-ukrayini.html> (дата звернення: 08.08.2017).

Надійшла до редколегії 17.08.2017

Оксенюк С. Г. Основные угрозы экономической безопасности государства как фактор кластеризации экономики

Рассмотрены характеристика основных угроз национальным интересам в сфере экономической безопасности и основные механизмы противодействия этим угрозам; определена роль кластеризации в укреплении экономической безопасности государства.

Ключевые слова: экономический кластер, кластеризация, экономическая безопасность государства.

Okseniuk S. H. The main threats to the state's economic security as a factor in clustering the economy

The object of the study in the article is the economic security of the state in the context of counteracting the challenges and threats posed by modern globalization processes. The objective of the study was to identify and classify modern threats to national security in the economy area and the impact of clustering on reducing and minimizing the negative effects of globalization processes on the country's economic security processes.

As a result of applying the abstraction method, the author has distinguished and classified threats and risks inherent to the economic security of the state as a component of the national security. By comparing models of economic development of different countries, the role of clustering in strengthening the economic security of the state, in increasing the level of competitiveness of the national economy, its ability to withstand modern risks and crises has been determined. The author has defined the indicators – threshold values, violation of which threaten the sustainable development of the economy and social stability. Accordingly, it has been emphasized on the need to implement a cluster model as an effective lever for strengthening the national economy. The threats to economic security have been classified; the author has determined those, which destructive effect can be reduced and leveled by clustering the economy. The necessity of legislative consolidation of the concepts “cluster” and “clustering” has been emphasized.

The conclusion of the study is that the creation of clusters provides a synergistic effect and allows to eliminate many negative factors of both internal and external nature.

Research results can be used to develop a new Strategy for Ensuring Economic Security and Concepts on the Creation and Development of Clusters and to be taken into account while implementing the state policy in the economic sphere.

Keywords: economic cluster, clustering, economic security of the state.

УДК [342.951:61.253.8](477)

О. С. Проневич,

*доктор юридичних наук, професор,
головний науковий співробітник центру вивчення проблем адаптації
законодавства України до законодавства ЄС юридичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

РЕФОРМА СИСТЕМИ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я ЯК ЗАСІБ ЄВРОПЕЇЗАЦІЇ ВІТЧИЗНЯНОГО МЕДИЧНОГО ПРОСТОРУ: АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Охарактеризовано адміністративно-правовий компонент реформи системи охорони здоров'я як засіб європеїзації вітчизняного медичного простору. Особливу увагу приділено з'ясуванню перспективи імплементації в національне законодавство рекомендацій профільних міжнародних інституцій та апробації в медичній сфері кращих європейських управлінських практик.

Ключові слова: реформа системи охорони здоров'я, єдиний медичний простір, медична допомога, медична послуга, права пацієнта.

Постановка проблеми. Найвищою соціальною цінністю є людина, її життя та здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека. Людиноцентристська природа сучасної держави об'єктивно зумовлює особливе значення охорони здоров'я як системи заходів, що здійснюються органами державної влади та місцевого самоврядування, їх посадовими особами, закладами охорони здоров'я, фізичними особами – підприємцями, які зареєстровані в установленому порядку й одержали відповідну ліцензію на право провадження господарської діяльності з медичної практики, медичними та фармацевтичними працівниками, громадськими організаціями та спілками і громадянами з метою збереження та відновлення фізіологічних і психологічних функцій, оптимальної працездатності та соціальної активності людини при максимальній біологічно можливій індивідуальній тривалості її життя. Фактичний стан медичної галузі є важливим індикатором індексу людського розвитку і спроможності держави забезпечити високий рівень показників здоров'я нації та благополуччя кожної людини. Вітчизняна медицина має окремі вагомі досягнення, однак національна система охорони здоров'я загалом потерпає від низки проблем інституційного, фінансового і технологічного характеру, що унеможливує надання населенню якісної медичної допомоги. Цілком природно, що започаткована реформа системи охорони здоров'я сприймається суспільством як унікальний інструмент модернізації сфери надання медичних послуг.

Стан дослідження. У вітчизняній науці відсутня традиція комплексного дослідження концептуальних та адміністративно-правових засад реалізації реформи системи охорони здоров'я. Окремі аспекти зазначеної проблеми розглядалися у працях О. В. Анталовці [1], В. В. Загороднього та О. С. Коваленко [2], О. Г. Рогової [3] та ін. Комплексний аналіз їх наукового доробку дає підстави стверджувати, що наявна певна архаїчність використовуваної методологічної бази, відсутні системний аналіз спектра актуальних проблем у медичній галузі, поглиблене обґрунтування стратегічних напрямів реформування системи охорони здоров'я та загальний характер пропозицій щодо шляхів новелізації законодавства та вдосконалення механізмів надання медичної допомоги.

Метою статті є осмислення адміністративно-правового компонента реформи системи охорони здоров'я як засобу європеїзації вітчизняного медичного простору, з'ясування перспектив імплементації в національне законодавство положень *acquis communautaire* і рекомендацій профільних міжнародних інституцій та апробації в медичній сфері кращих європейських управлінських практик.

Виклад основного матеріалу. В управлінській науці виокремлюється три групи національних систем охорони здоров'я залежно від пріоритетизації того чи іншого джерела фінансування медичних послуг: із переважно державним фінансуванням (притаманна для пострадянських і скандинавських країн, Великобританії), на засадах страхової медицини (функціонує в більшості країн світу), переважно

платна система охорони здоров'я (запроваджена у Сполучених Штатах Америки).

Вітчизняна система охорони здоров'я заснована на радянській «моделі Семашка», визначальними рисами якої є екстенсивний характер, надмірна централізація управління та державне фінансування. В умовах ствердження ринкової економіки вона виявилася неспроможною забезпечити якісну реалізацію конституційного права людини на охорону здоров'я. Неefективність системи зумовлена хронічним недофінансуванням (Україна посідає останнє місце серед європейських країн за обсягом бюджетних коштів на пацієнта на рік, урядом фінансується приблизно половина від загального обсягу витрат у системі охорони здоров'я), непропорційністю та незбалансованістю медичної інфраструктури (кількість лікувальних закладів у 4 рази більша, ніж у Німеччині, а кількість ліжко-місць суттєво перевищує європейські нормативи – 879 на 100 тис. населення в Україні проти 527,4 на 100 тис. населення в країнах ЄС), високим рівнем корупційності медичної галузі (аналітики наголошують, що набувають поширення так звані неформальні платежі не лише під час надання медичної допомоги, але й у медичній освіті та дослідженнях у сфері охорони здоров'я, будівництві та реконструкції об'єктів охорони здоров'я, під час закупівлі обладнання, медичних засобів і матеріалів у сфері надання медичних послуг, розподілу лікарських засобів і матеріалів), практичною відсутністю гарантій і відповідальності за результати лікування пацієнта, недосконалістю системи підготовки медичних і фармацевтичних кадрів тощо. Як наслідок, сучасний стан здоров'я населення характеризується вкрай високими показниками захворюваності (Україна належить до світових лідерів за темпами поширення туберкульозу та ВІЛ-інфекції, до 14 млн людей хворіють на серцево-судинні хвороби, понад 1 млн страждає від онкологічних захворювань, майже 2 млн хворіє на цукровий діабет) та смертності (смертність населення в Україні практично вдвічі вища порівняно з країнами-членами Європейського Союзу, у 2014 р. вона сягнула 14,7 випадку на 1 тис. населення проти 6,7 в ЄС), низьким рівнем тривалості життя (середня тривалість життя в Україні на 5 років нижча, ніж у Європейському регіоні, та на 9 років нижча, ніж у країнах – членах ЄС), відсутністю можливості для переважної більшості населення отримувати належну медичну допомогу [4].

Упродовж останніх десятиліть політичне керівництво України вживало окремих заходів для вдосконалення системи охорони здоров'я (запроваджено подушний принцип формування місцевих бюджетів охорони здоров'я, у чотирьох регіонах реалізовано пілотні проекти на рівні первинної ланки медичної допомоги тощо). Ці непослідовні спроби не призвели ані до демонтажу архаїчної конструкції, ані до суттєвих позитивних зрушень в окремих стратегічних секторах медичної сфери. Натомість виникла реальна загроза цілковитої неспроможності або відмови держави від будь-яких гарантій

для громадян України у сфері охорони здоров'я внаслідок відсутності єдиного медичного простору, фрагментації системи охорони здоров'я та нівелювання засад комплексності, безперервності й інтегрованості медичного обслуговування. Полісуб'єктна система охорони здоров'я охоплює мережу цивільної медицини (комунальні заклади охорони здоров'я та заклади Міністерства охорони здоров'я України), військову медицину, відомчу медицину та наукові установи Національної академії медичних наук України. Її збереження суперечить принципу рівного доступу громадян до медичного обслуговування. Тому необхідно створити ґрунтований на європейських стандартах і практиках єдиний медичний простір (суспільно-солідарний сектор) як об'єднання закладів охорони здоров'я різних організаційно-правових форм і приватно практикуючих лікарів, пов'язаних єдиним лікувально-діагностичним технологічним процесом надання медичних послуг «за принципом регіональної екстериторіальності первинної, вторинної та екстреної медичної допомоги та загальнодержавної екстериторіальності третинної медичної допомоги» [5, п. 7 ч. 1 ст. 6].

Теорія державно-управлінської діяльності у сфері охорони здоров'я ґрунтується на постулаті щодо наявності трьох альтернативних варіантів вирішення накопичених проблем у вітчизняній медичній галузі: витратно-екстенсивного (передбачає необґрунтоване зростання бюджетних видатків на утримання незбалансованої медичної інфраструктури в умовах перманентного погіршення медико-демографічної ситуації та ускладнення доступу населення до медичних послуг), звужено-секторального (ґрунтується на визнанні пріоритетності розвитку системи надання медичної допомоги шляхом широкого запровадження сімейної медицини, диференціації медичної допомоги за інтенсивністю лікувального процесу та її розподілу за рівнями, що загалом суттєво не впливає на задоволення потреби населення у високотехнологічній спеціалізованій і вузькоспеціалізованій медичній допомозі), комплексно-інноваційного (передбачає вжиття комплексу взаємопов'язаних і взаємозумовлених заходів із профілактики та раннього виявлення захворювань, здійснення контролю за перебігом захворювань і запобігання їх несприятливим наслідкам, формування системи громадського здоров'я, мотивацію населення до здорового способу життя, запровадження заходів із реабілітації, організацію спеціальних заходів із медичного забезпечення за окремими класами хвороб та нозологічними формами, що забезпечить покращення здоров'я та зниження первинної інвалідації населення, загальної смертності та смертності населення у працездатному віці) [6]. Соціальна акцептованість саме третього варіанта полягає у визнанні здоров'я глобальним суспільним благом, невід'ємним правом людини і складовою її благополуччя, а також у націленості держави на забезпечення соціальної справедливості у сфері охорони здоров'я (зменшенні розриву у стані здоров'я різних соціально-економічних груп населення).

Задекларовано, що реформа вітчизняної системи охорони здоров'я полягає у вжитті кардинальних і системних заходів з метою розбудови спрямованої на створення належних умов для реалізації конституційного права громадян на охорону здоров'я та забезпечення рівного і справедливого доступу кожної людини до якісних медичних послуг збалансованої пацієнтоорієнтованої системи (моделі), «здатної забезпечити медичне обслуговування для всіх громадян України на рівні розвинутих європейських держав» [7]. Метою реформи є забезпечення доступної, недискримінаційної та високоякісної медичної допомоги. Вона передбачає зміщення акцентів від стаціонарного лікування до профілактичної медичної допомоги, від фінансування на ресурсній основі до фінансування за результатом. Реформа охоплює максимально широке коло питань, руйнуючи архаїчну філософію відносин між державою, лікарем і пацієнтом, усуваючи абсолютизацію ліжка-місця як засадничого формального індикативу бюджетного фінансування, впроваджуючи оплату за конкретну медичну послугу або пролікований випадок, запроваджуючи європейські клінічні протоколи лікування як засіб подолання поліпрагмазії, нейтралізуючи недобросовісну дистрибуцію тощо.

Зауважимо, що особливістю реформи вітчизняної системи охорони здоров'я є її значна обумовленість взятими зобов'язаннями щодо виконання положень Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. Главою 22 «Громадське здоров'я» Угоди про асоціацію закріплено обопільне прагнення розвивати «співробітництво в галузі охорони здоров'я з метою підвищення його безпеки та захисту здоров'я людини як передумови сталого розвитку та економічного зростання». Визначено, що співробітництво охоплює насамперед такі сфери: зміцнення системи охорони здоров'я України та її потенціалу, зокрема шляхом впровадження реформ, подальшого розвитку первинної медико-санітарної допомоги та навчання персоналу; попередження та контроль над інфекційними хворобами, такими як ВІА/СНІД і туберкульоз, підвищення готовності до ризику спалахів високо патогенних хвороб та імплементацію Міжнародних медико-санітарних правил; попередження та контроль за неінфекційними хворобами шляхом обміну інформацією за найкращими практиками, пропагування здорового способу життя, визначення основних детермінант здоров'я та проблем у сфері охорони здоров'я, наприклад, здоров'я матері та дитини, психічне здоров'я, алкогольна, наркотична та тютюнова залежність (імплементація Рамкової конвенції з контролю над тютюном 2003 року); якість і безпечність субстанцій людського походження, зокрема крові, тканин та клітин; інформація та знання у сфері охорони здоров'я, в тому числі керуючись підходом «охорона здоров'я у всіх політиках держави». Особливе значення для європеїзації вітчизняної системи охорони здоров'я має формальне закріплення постулату щодо

обміну інформацією та найкращими практиками, здійснення інших спільних заходів, «у тому числі в рамках підходу “охорона здоров’я у всіх політиках” і поступової інтеграції України до європейських мереж охорони здоров’я». Статтею 428 Угоди прямо передбачена перспектива поступового наближення законодавства та практики України «до принципів *acquis* ЄС, зокрема у сфері інфекційних хвороб, служб крові, трансплантації тканин і клітин, а також тютюну» (перелік відповідних актів *acquis* ЄС наведено в додатку ХІІ до цієї Угоди) [8].

Незважаючи на виняткову затребуваність визначеного Угодою про асоціацію стратегічного курсу на поступове наближення законодавства та практики України у сфері охорони здоров’я (громадського здоров’я) до принципів *acquis* Європейського Союзу, в Україні сьогодні відсутня комплексна стратегія євроадаптаційної діяльності в зазначеній царині. Планом заходів з імплементації Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, на 2014–2017 роки, затвердженим розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17 вересня 2014 року № 847-р, передбачено окремі євроадаптаційні заходи у сфері охорони здоров’я. Зокрема, «євроадаптаційна компетенція» Міністерства охорони здоров’я України поширена на розроблення та затвердження Концепції реформування системи охорони здоров’я України, розроблення, затвердження і впровадження відповідної Стратегії, участь у створенні єдиного загальнодержавного центру моніторингу у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, розроблення плану заходів щодо реалізації Всеохоплюючої стратегії імплементації глави IV «Санітарні та фітосанітарні заходи» розділу IV Угоди «Торгівля і питання, пов’язані з торгівлею», а також імплементацію положень окремих актів *acquis communautaire* [9].

Вважаємо, що передбачені Угодою про асоціацію євроадаптаційні організаційно-правові заходи у сфері охорони здоров’я загалом мають спорадичний характер. Імплементація положень актів *acquis communautaire* у цій сфері розглядається як засіб оперативного вирішення локальних проблем в окремих сегментах системи забезпечення громадського здоров’я. Натомість зберігається необхідність транспонування апробованих у країнах – членах ЄС підходів до вдосконалення управління сфери охорони здоров’я.

На нашу думку, перспектива подальшої європеїзації системи охорони здоров’я України полягає у вжитті таких організаційних заходів:

- розроблення концепції медичної реформи на основі базових цінностей проголошеної Європейським регіональним бюро Всесвітньої організації охорони здоров’я нової політики «Здоров’я – 2020», а саме: визнання права кожної людини на здоров’я; справедливості; солідарності; загальної доступності; якості; стійкості; права на участь у прийнятті рішень; захист людської гідності; автономності; гідності; відсутності дискримінації; прозорості; підзвітності;

– новелізації вітчизняного медичного законодавства через імплементацію таких європейських правових принципів охорони здоров'я: загального права на здоров'я та інтегровану медико-санітарну допомогу; поєднання державного лідерства й участі всього суспільства у зміцненні здоров'я та благополуччя; децентралізації управління системою охорони здоров'я; подолання нерівності в доступі до медичної допомоги; урахування інтересів здоров'я у всіх стратегіях; забезпечення наступності та безперервності під час надання медичної допомоги; міжсекторального співробітництва та солідарної відповідальності; поєднання ієрархічного і партнерського підходів у стратегічному плануванні та керівництві в інтересах здоров'я і благополуччя; забезпечення реалізації інформаційно-роз'яснювальних заходів (адвокації), комунікації та соціальної мобілізації в інтересах здоров'я; впливу на соціальні детермінанти здоров'я тощо;

– модернізації механізму публічного адміністрування в медичній галузі шляхом зосередження Міністерства охорони здоров'я України на реалізації трьох основоположних функцій (розробці стратегії розвитку медичної та фармацевтичної галузей, здійсненні регуляторного нагляду, інформаційному забезпеченні у сфері охорони здоров'я), розширення повноважень регіональних і місцевих органів публічної влади у сфері медичного обслуговування населення, диверсифікації джерел фінансування;

– визначенні та нормативному закріпленні балансу між обсягом правових гарантій надання населенню безоплатної медичної допомоги і фактичним недостатнім обсягом бюджетного фінансування сфери охорони здоров'я, тобто розмежування переліків фізіологічних і патологічних станів організму, за настання яких вартість отриманої медичної послуги, лікарських засобів і виробів медичного призначення повністю покривається державним бюджетом через систему державного солідарного медичного страхування або ж відшкодовується за рахунок власних коштів пацієнта;

– інституціоналізації Національного агентства здоров'я, уповноваженого здійснювати планування та закупівлю медичних послуг, оцінювання і контроль їх якості;

– легітимізації інституту урядового омбудсмена (уповноваженого) із захисту прав пацієнтів;

– інтегрованні відомчої медицини до загальнонаціональної системи охорони здоров'я при одночасному запровадженні спеціальних страхових програм надання додаткових медичних послуг окремим категоріям осіб (військовослужбовцям, поліцейським, рятувальникам тощо);

– забезпеченні автономізації закладів охорони здоров'я первинної ланки, лікарень другого та третього рівнів надання медичної допомоги, ґрунтованої на поєднанні широких повноважень головного лікаря з діяльністю наділених контрольними повноваженнями наглядових рад;

- налагодженні на основі стандартів ризик-менеджменту механізму перманентного моніторингу ефективності та прозорості реформування сфери охорони здоров'я, а також запровадженні постійно діючих дискусійних майданчиків за участі вітчизняних і зарубіжних експертів та представників профільних недержавних інституцій;
- інформатизації системи охорони здоров'я (створенні національної електронної мережі/бази даних eHealth, впровадженні технологій телемедицини на третинній ланці надання медичної допомоги тощо);
- налагодженні державно-приватного партнерства у сфері охорони здоров'я за рахунок передачі в аутсорсинг виконання робіт за непрофільними напрямками діяльності лікувальних установ (діагностики, харчування, охорони, транспортного забезпечення, утримання інфраструктури тощо).

Висновок. Резюмуючи, зазначимо, що управлінсько-правовий концепт «реформа системи охорони здоров'я» має комплексно-екзистенційний характер. Ним охоплюються організаційні заходи, спрямовані на запровадження пацієнтоорієнтованої моделі охорони здоров'я, спроможної забезпечити доступну, недискримінаційну та високоякісну медичну допомогу. Ефективне «перезавантаження» медичної галузі неможливе без розбудови єдиного медичного простору як передумови ствердження принципу рівного доступу громадян до медичного обслуговування. Важливим джерелом новелізації вітчизняного медичного законодавства є імплементація європейських правових стандартів. Важливо усвідомлювати, що імплементаційна діяльність має здійснюватись як у контексті виконання положень Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, так і шляхом транспонування артикульованих профільними міжнародними інституціями медико-правових постулатів і апробації кращих європейських управлінських практик.

Список бібліографічних посилань: 1. Анталовці О. В. Правова реформа системи охорони здоров'я Великобританії. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2014. № 10-1, т. 2. С. 35–37. 2. Загородній В. В., Коваленко О. С. Прикладні та теоретичні аспекти державного управління реформуванням у системі охорони здоров'я. *Охорона здоров'я України*. 2001. № 1. С. 13–16. 3. Рогова О. Г. Основні напрямки реформування охорони здоров'я України. *Актуальні проблеми державного управління*. 2008. № 2. С. 177–182. 4. Про Рекомендації парламентських слухань на тему: «Про реформу охорони здоров'я в Україні»: постановою Верховної Ради України від 21.04.2015 № 1338-VIII // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1338-19> (дата звернення: 05.06.2017). 5. Про засади державної політики охорони здоров'я: проект закону України від 17.07.2015 № 2409а // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=56118&pf35401=352777> (дата звернення: 07.06.2017). 6. Про схвалення Концепції Загальнодержавної програми «Здоров'я 2020: український вимір»: розпорядження Кабінету Міністрів України від 31.10.2011 № 1164-р // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1164-2011-p> (дата звернення: 08.06.2017). 7. Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020»: указ Президента України

від 12.01.2015 № 5/2015 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015> (дата звернення: 09.06.2017). 8. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони : від 27.06.2014 ; ратиф. законом України від 16.09.2014 № 1678-VII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011 (дата звернення: 10.06.2017). 9. Про імплементацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, на 2014–2017 роки : розпорядження Кабінету Міністрів України від 17.09.2014 № 847-р // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/847-2014-p> (дата звернення: 12.06.2017).

Надійшла до редколегії 17.07.2017

Проневич А. С. Реформа системы здравоохранения как средство европеизации отечественного медицинского пространства: административно-правовой аспект

Охарактеризован административно-правовой компонент реформы системы здравоохранения как средство европеизации отечественного медицинского пространства. Особое внимание уделено определению перспективы имплементации в национальное законодательство рекомендаций профильных международных институций и апробации в медицинской сфере лучших европейских управленческих практик.

Ключевые слова: реформа системы охраны здоровья, единое медицинское пространство, медицинская помощь, медицинская услуга, права пациента.

Pronevych O. S. Health protection system's reform as a mean of European integration of the domestic medical space: administrative and legal aspect

*The article is focused on the comprehension of administrative and legal component of health protection system's reform as a mean of European integration of the domestic medical space with a special emphasis on clarifying the perspectives for the implementation of the *acquis communautaire* and the recommendations of the relevant international institutions into the national legislation as well as approbation of the best European management practices within medical field.*

It has been separately emphasized that the management and legal concept of "health protection system's reform" has a complex and existential nature. It covers organizational measures aimed at implementing a patient-oriented healthcare model that is able to provide affordable, non-discriminatory and high-quality medical aid. Effective "reloading" of the medical sector is impossible without the development of a single medical space as a prerequisite for the affirmation of the principle of equal access of citizens to medical care.

Keywords: health protection system's reform, single medical space, medical aid, medical service, patient rights.

УДК 347.254

О. Є. Аврамова,*кандидат юридичних наук, доцент,**доцент кафедри цивільного права та процесу факультету № 6**Харківського національного університету внутрішніх справ;**ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-1941-9894>*

ВИТОКИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЖИТЛОВИХ ВІДНОСИН У СТАРОДАВНЬОМУ РИМІ

Охарактеризовано правове регулювання житлових відносин у Стародавньому Римі. Доведено існування самостійних житлових правовідносин, які мали змішаний приватно-публічний характер. Правова природа проживання в житлі залежала від підстав виникнення проживання (зобов'язання або речове право), воно охоплювало низку правомочностей: користування житлом з метою задоволення житлової потреби; утримання житла; передання житла для проживання іншим особам; отримання прибутку.

Ключові слова: житло, проживання, будівля, будівництво, володіння, утримання, сусідство, ремонт, сервітут, речові права, найм.

Постановка проблеми. Житлові відносини за своєю правовою природою пов'язані з цивільними й адміністративними правовідносинами. Їх самостійність є певною мірою дискусійною в юридичній науці, зокрема існує позиція щодо недоцільності виокремлення та включення їх у систему речових прав [1]. Погляди науковців щодо речової природи житлових відносин базуються на інститутах проживання та користування чужим майном, які були розроблені ще римськими юристами.

Стан дослідження. Українські дослідники М. К. Галянтич, О. О. Кармаза, Л. Г. Лічман, Є. О. Мічурін, Р. М. Замуравкіна досліджували житлові правовідносини як самостійну категорію. Однак більшістю науковців правова регламентація житлових відносин пов'язується з нормативними актами початку ХХ століття. Такий підхід до витоків правового регулювання житлових відносин практично унеможливує дослідження їх виникнення, а отже, і їх юридичну характеристику. Тому для визначення правової природи житлових правовідносин потрібно встановити особливості виникнення правового регулювання житлових відносин у римському праві.

Метою статті є встановити витoki правового регулювання житлових відносин у Стародавньому Римі для з'ясування правової природи житлових правовідносин, зокрема їх самостійності.

Виклад основного матеріалу. Сучасні житлові правовідносини виникають з приводу: проживання в житлі (на підставі зобов'язання, речового права; умов проживання; прав та обов'язків

щодо проживання в житлі); надання житла соціального найму; утримання житла (проведення ремонту тощо); управління житлом (облік житла, виявлення безхазяйного житла, проведення будівельного контролю для виявлення житла, непридатного для проживання, тощо); будівництва житла (аспект санітарно-технічної безпеки збудованого житла для проживання); обліку осіб, які потребують житла; надання житлово-комунальних послуг тощо. Мета житлових правовідносин – задоволення житлової потреби, тобто проживання у безпечному житлі, яке має стабільний і тривалий характер. Первинно житлові відносини були врегульовані нормами саме римського права. Про це свідчать такі пам'ятки права, як Дигести Юстиніана, Інституції Гая, отже звернемося до їх аналізу.

У Стародавньому Римі визначалися категорії та вимоги санітарно-технічного характеру до будівель, розмежовувалися поняття «проживання в житлі» та «користування житлом», існували зобов'язання щодо користування житлом і речові права на проживання та користування житлом, установлювались вимоги спільного проживання в житлі членів сім'ї, були сформульовані правила будівництва та ремонту житла, існувала можливість втручання публічного елемента в утримання житла тощо.

Будівля розглядалась як широка категорія, що охоплювала поняття житла, храму, гробниці. До будівлі відносились також земельна ділянка. Кожна будівля мала розмір, вартість і мету використання (проживання, зібрання, терми тощо). Римські юристи поділяли правові режими будівель на звичайні та священні (храм, гробниця). Також існували певні будівельні правила, що регулювали висоту будівлі, розміщення вікон, використання балок і каменів. Закріплювались такі санітарно-технічні вимоги до будівлі: наявність освітлення; проведення води з колодязя або джерела; допустима відстань між будівлями; заборона викидати сміття з вікон (твердого чи рідкого). Ці норми та правила існували перш за все для захисту інтересів власників сусіднього житла, що визначалося сервітутом вікон, балок, каменів тощо.

Римське право детально регламентувало будівництво житла та вимоги до нього. Будівництво регулювалося правом народів (*jus gentium*), яке передбачалося п. 5 (Гермогіана) титулу I книги 1. Цим правом народів охоплювались війна, поділ народів, основа царств, поділ майна, встановлення меж полів, будівництво будівель. При цьому окремо цивільним правом регулювались відносини речового права проживання, утримання житла та зобов'язання щодо найму житла.

У титулі II кн. 7 Дигестів Юстиніана «Про сервітуту мастків міста» («*De servitutibus praediorum urbanorum*») були встановлені правила щодо будівництва житла. До сервітуту земельної ділянки міста належало право будувати вище певної висоти і затуляти світло сусідові чи не будувати вище певної висоти, відводити дощову воду на дах або на подвір'я сусіда чи не відводити, встановлювати балку на

стіну сусіда та висувати балкон або дах на ділянку сусіда й інші подібні цим споруди (2. Гай). Цей сервітут полягав у тому, щоб не затулявся вигляд (3. Ульпіан) [2, с. 120]. Із цього правила були сформовані сервітути вікон і балок. Незважаючи на те, що будівельні правила розглядалися через сервітут, вони все одно стосувались технічних вимог щодо будівництва житла. Так, заборонялось будувати будинки, що затуляли світло сусідам, і без дозволу сусіда будувати дуже високі будівлі й таким чином зменшувати освітлення інших будівель. Найявність освітлення в житлі є однією з вимог до безпечного житла, що надає не лише комфорт у проживанні, а і безпеку життєдіяльності (елементарні санітарні умови придатності житла для проживання).

Відносини з найму в Римі встановлювалися як щодо приватного, так і щодо муніципального житла. Найм житла регулювався договором найму/оренди, зокрема за допомогою моделі «*locatio-conductio rei*». Римські юристи закріпили, що до обов'язків наймодавця належали не тільки однократна передача речі для користування, але й забезпечення протягом усього строку користування житлом спокійного користування. Для цього наймодавець повинен був робити необхідний ремонт відданої в найм речі, щоб підтримувати її протягом усього строку договору в придатному для користування стані, усувати перешкоди, які може зустріти з чийогось боку наймач, та інше [3, с. 518]. Щодо зобов'язальних відносин з приводу найму Гай указував: «... наприклад, яка-небудь річ віддана в найм у постійне користування, що буває з муніципальними маєтками, які віддаються в найм або за тією умовою, щоб маєток не було віднято ні в самого наймача, ні в його спадкоємця до тих пір, поки з цього маєтку сплачується щорічна рента. На думку більшості, в цьому разі має місце договір найму» (п. 145 кн. 3 Інституцій Гая) [4, с. 317]. Із наведеного випливає, що у Стародавньому Римі найм муніципального житла був тривалим і стабільним. Такий підхід до найму муніципального житла є сучасним розумінням мети такого найму – забезпечення проживання осіб, які потребують житла, й отримання стабільного доходу від житла, переданого в найм. Крім того, тривалий найм муніципального житла вказує на соціальну спрямованість задоволення житлової потреби як наймача, так і його спадкоємців.

Природа володіння за договором найму визначалася Гаєм так: «Ми володіємо, мабуть, не тільки, якщо самі володіємо, але також якщо хтось володіє від нашого імені, хоча і не підвладний нам, якими є орендар і наймач міської нерухомості; рівним чином, ми, мабуть, володіємо через тих, кому ми віддали річ на збереження або кому позичили річ безоплатно, або надали безкоштовне довічне користування житлом, узурфрукт, або тільки користування; це і називається, як кажуть звичайно, могли утримувати володіння через всякого, хто володіє від нашого імені. Навіть на думку більшості юристів ми можемо утримувати володіння одним наміром або бажанням (володіти для себе), тобто хоча ми самі не володіємо і ніхто інший від нашого імені,

але ми, мабуть, утримуємо володіння тоді, коли йдемо від нього без наміру залишити це володіння, а з метою повернутися до нього» (п. 153 кн. IV Інституцій Гая) [4, с. 319]. Із цього випливає, що володіння не переходило до особи, яка проживала в житлі, незважаючи на фактичне володіння річчю. Було сформовано правило: немає володіння – немає і власності [5, с. 591]. Тобто наймач/орендар лише користувався житлом, що характерно і для сучасного розуміння відносин найму, оренди, за яких наймач/орендар лише користується житлом.

Користування житлом у Римі здійснювалось і в межах речового права. Якщо в силу легату було надано узурфрукт на нерухоме майно, як, наприклад, на будівлі, то узурфруктуарію належали всі доходи, орендна плата за будівлі, двори й інше, що відносилось до будівлі. Тут користування поєднується з власністю, що входить до її складу. Особа, яка отримала таке користування, не могла бути примушена робити ремонт будівлі, за винятком наявності рішення третейського суду, що примушував до таких дій. Але якщо б ремонт виконав спадкоємець, то користувач повинен був надати йому (спадкоємцю) користування будівлею (п. 7 (Ульпініан) титулу 1 «De usu fructu et quemadmodum quis utatur fruatur» кн. 7) [2, с. 282, 283]. Отже, користування житлом з метою проживання регулювалось також речовим правом. Крім того, наведене правило вказує і на започаткування правила утримання найманого/орендованого житла, зокрема щодо проведення капітального та поточного ремонту. На цей висновок вказує ще одне правило, наведене Павлом: узурфруктуарій, який користувався будинком, міг вбудовувати вікна, прикрашати будинок картинами і статуями, але не міг змінювати кімнати, з'єднувати їх або відокремлювати, змінювати входи та виходи, добудовувати будівлю (§ 7 п. 7 (Павло) титулу 1 «De usu fructu et quemadmodum quis utatur fruatur» кн. 7) [2, с. 285]. Також узурфруктуарій не мав права покривати новою штукатуркою 15 стін, які не були оброблені, тому що, хоча він і поліпшив би цією роботою будівлю власника, але він не міг цього зробити через своє право: одна справа – підтримувати те, що він отримав, інша – створювати нове (п. 44 (Нерацій) титулу 1 «De usu fructu et quemadmodum quis utatur fruatur» кн. 7) [2, с. 287]. Так започатковувалися правила утримання житла. При цьому абсолютно чітко було визначено розмежування підтримання будівлі та її створення, яке відповідає сутності поточного і капітального ремонту в сучасному праві. Зокрема, мета поточного ремонту – підтримати житло у відповідному стані; мета капітального ремонту – створити нову конфігурацію об'єкта.

Важливим у цей період стало виокремлення самостійного сервіту – права на проживання (*habitatio*). На це вказує встановлення правил проживання в титулі VIII. «Про користування та проживання» («De usu et habitatione») кн. 7 Дигестів Юстиніана, де в п. 2 (Ульпініан) було зазначено: «Кому залишено користування, той може користуватися, але не може отримувати плоди. А окремі випадки слід розглянути.

§ 1. Залишено користування будинком чоловікові або дружині. Якщо користування залишено чоловікові, то він може там жити не тільки один, але і зі своїми домашніми»; далі в п. 8 (Ульпіан): «Але не повинні здавати в найм будинки, і надавати житло, [якщо не проживають самі], і продавати користування. § 1. Але якщо користування будівлями надано в силу легату заміжній жінці за умови “якщо вона розлучиться з чоловіком”, то вона звільняється від дотримання умови й може жити з чоловіком; таке рішення схвалює і Помпоній у 5-й книзі» [2, с. 297]. Ці правила встановлювали особливості проживання в житлі – можливість проживання з домашніми, здавання житла в оренду. Проживання встановлювалась як самостійна правомочність, відмінна від користування майном. Право довічного проживання в чужому будинку в римський період характеризувалося як: а) особливий різновид особистого сервітугу; б) породжене заповідальним відказом; в) можливість суб'єкта права та його сім'ї безкоштовно користуватися чужим конкретизованим будинком або його частиною; г) можливість здавати це житло в оренду за плату; ґ) житло безстрокового характеру. Випадкове виникнення права проживання в Римі досить не отримало повного, систематичного регулювання, однак чітко виявило його мету – надання допомоги ближньому в задоволенні його житлової потреби [6, с. 171]. Тобто право на проживання за своєю природою було речовим правом і виступало як самостійне. Встановлення такого самостійного права, як проживання, дає можливість запропонувати розглядати об'єктом житлових правовідносин саме проживання, а не житло (як поширено в сучасному праві), тому що проживання охоплює низьку правовідносин: проживання в житлі (самостійно чи із членами сім'ї); утримання житла; передання житла для проживання іншим особам; отримання прибутку. Воно має на меті задоволення житлової потреби. При цьому житло виступає лише одним з елементів задоволення потреби у проживанні, а його стан впливає на якість та безпеку проживання, тобто житло є залежним елементом у складі юридичних фактів проживання.

У Стародавньому Римі також передбачалося втручання публічного елемента у відносини, що виникали навколо будівель, зокрема навколо безпечного проживання в житлі або безпечного знаходження біля житла. У п. 7 титулу XVIII «Про посади презе» («De officio praesidis») кн. 1 Дигестів Юстиніана зазначалось, що презес провінції мав право оглядати будівлі. Якщо їх стан вимагав ремонту, то він мав право вимагати виправлення такого стану, а якщо власник не був у змозі виправити такий стан будівлі, то презес допомагав (відповідними коштами) усунути руйнування [7, с. 311]. Із наведеної норми випливають правомочності презеса щодо контролю в житловій сфері, зокрема презес мав право: 1) здійснювати огляд (контроль) за станом будівель; 2) виносити припис щодо усунення небезпечного стану будівлі; 3) надавати допомогу в ремонті будівлі. Ці елементарні правила стали базисом для сучасних адміністративних норм у сфері

обліку, контролю за станом житла, надання допомоги державою в разі руйнування житла; формування державних органів у сфері будівельного контролю, надання житла тощо. Особливо варто звернути увагу, що проблема підтримання будівлі у відповідному стані не завжди, внаслідок складності та великих фінансових затрат, могла бути вирішена за рахунок приватного власника. Такий висновок варто враховувати і для сучасних правовідносин утримання житла.

Період стародавнього римського права в житловій сфері відзначився також започаткуванням відносин утримання житла в багатоквартирному будинку. На це вказує регулювання відносин між верхнім і нижнім власниками будівель: із верхніх будівель у нижні не дозволялося пускати ні воду, ні що-небудь інше, дозволялося робити це на своїй ділянці, якщо вони не проникали на чужу; щодо пуску диму – так само. Верхній власник міг пред'явити позов до нижнього про те, що останньому не належало право так чинити (п. 8 (Ульпініан) титулу II «Про сервітути маєтків міста» («De servitutibus praediorum urbanorum») кн. 7) [2, с. 311]. Ці елементарні правила можна розглядати започаткуванням відносин між співвласниками в багатоквартирному будинку.

Висновок. Таким чином, у римському праві було закладено елементарне регулювання житлових правовідносин. Зокрема, можна простежити: наявність приватно-правових і публічних відносин у житловій сфері; визначення підстав та умов проживання в житлі; правила будівництва та ремонту житла; правила утримання житла. Аналіз римського періоду дає можливість стверджувати про існування самостійних житлових правовідносин, які мають змішаний приватно-публічний характер. На підставі аналізу римського права можна стверджувати, що правова природа проживання в житлі залежала від підстав виникнення проживання (зобов'язання чи речове право). Проживання в житлі охоплювало низку правомочностей: користування житлом з метою задоволення житлової потреби; утримання житла; передання житла для проживання іншим особам: отримання прибутку. Доведення існування житлових відносин у Стародавньому Римі дає можливість розглядати виникнення житлових правовідносин саме з цього періоду та формувати їх самостійне правове регулювання.

Список використаних джерел: 1. Самойлов Е. И. Вещные права граждан на жилые помещения (право пользования): понятие, виды, содержание : монография. М. : Проспект, 2017. 160 с. 2. Дигесты Юстиниана : пер. с лат. Т. 2 : Кн. 5–11 / отв. ред.: Кофанов Л. Л.; редкол.: Копылов А. В. (науч. ред.), Кулагина Е. В., Рудоквас А. Д. и др. М. : Статут, 2002. 622 с. 3. Римское частное право : учебник для бакалавров и магистров / под ред. И. Б. Новицкого, И. С. Перетерского. М. : Юрайт, 2015. 607 с. 4. Гай. Институции / пер. с лат. Ф. Даднского ; под ред. В. А. Савельева, Л. Л. Кофанова. М. : Юрист, 1997. 368 с. 5. Гамбаров Ю. С. Лекции. Вещное право. М. : Моск. ун-т, 1898. 682 с. 6. Шенникова Л. В. Вещное право : учеб. пособие. М. : Юрист, 2006. 190 с. 7. Дигесты Юстиниана : пер. с лат. Т. 1 : Кн. 1–4 / отв. ред.: Кофанов Л. Л. ;

редкол.: Копылов А. В., Кулагина Е. В., Рудоквас А. Д. и др. М. : Статут ; Консультант Плюс, 2002. 584 с.

Надійшла до редколегії 26.09.2017

Аврамова О. Е. Истоки правового регулирования жилищных отношений в Древнем Риме

Охарактеризовано правовое регулирование жилищных отношений в Древнем Риме. Доказано существование самостоятельных жилищных правоотношений, которые имели смешанный частно-публичный характер. Правовая природа проживания зависела от оснований его возникновения (обязательство или вещное право), она охватывала ряд правомочий: пользования жильём с целью удовлетворения жилищной потребности; содержания жилья; передачу жилья для проживания другим лицам; получение прибыли.

Ключевые слова: жильё, проживание, здание, строительство, владение, содержание, соседство, ремонт, сервитут, вещные права, найм.

Avramova O. Ye. Origins of the legal regulation of residential relations in the Ancient Rome

In order to establish the origin of residential legal relations within Roman law to clarify the nature of residential legal relations, in particular their independence, the author has analyzed the Roman law aiming at distinguishing residential relations from others that existed in regard buildings.

It has been established that the categories and requirements of sanitary and technical character for buildings were determined in Ancient Rome; the concepts of "living in dwelling" and "use of housing" were distinguished; there were obligations on the use of housing and real rights to reside and use of housing; requirements for joint residence of family members were established; the rules for building and repair of housing were formulated; there was the possibility of interference with the public element in housing maintenance, etc.

The contract of employment under the Roman law, the servitude of residence, the right to reside have been analyzed. Features of housing maintenance, passed for use, has been established. The basic rules that became the basis for the modern administrative norms in the field of accounting, control over the state of housing, providing assistance by the state in case of destruction of housing, the formation of state agencies in the field of construction control, housing, etc. have been found out.

The existence of independent residential legal relations, which have a mixed private and public character, has been proved. The legal nature of housing in the dwelling depended on the grounds of residence (obligation or real right), it covered a number of powers: the use of housing in order to meet the housing needs; housing maintenance; transfer of housing for residence to other persons; obtaining profit.

Keywords: housing, residence, a house, building, possession, maintenance, neighborhood, repair, servitude, real rights, hiring.

УДК 347.624.1

В. Ю. Євко,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри цивільно-правових дисциплін факультету № 4

Харківського національного університету внутрішніх справ;

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-5871-803X>

ВИЗНАННЯ ШЛЮБУ НЕДІЙСНИМ ЯК ЗАХІД ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У СІМЕЙНОМУ ПРАВІ

Проаналізовано наукові та практичні проблеми, пов'язані з визнанням шлюбу недійсним як засобом сімейно-правової відповідальності. Приділено увагу підставам застосування відповідальності за укладення шлюбу з порушенням встановлених у законі умов, досліджено особливості суб'єкта такого правопорушення й критично оцінено порядок застосування відповідальності за нього. Зазначено, що для застосування судом наслідків недійсного шлюбу особа, права якої порушені, має пред'явити про це вимогу в позовній заяві.

Ключові слова: шлюб, відповідальність у сімейному праві, визнання шлюбу недійсним, сімейне правопорушення, захід сімейно-правової відповідальності, суб'єкт правопорушення, умови укладення шлюбу.

Постановка проблеми. На сьогодні в юридичній літературі не існує єдиної концепції відповідальності у сімейному праві. Відсутність єдиної наукової та правозастосовної позиції щодо поняття, правової природи, мети, функцій, принципів, підстав, стадій застосування сімейно-правової відповідальності знижує його ефективність і негативно відображається на правовому регулюванні сімейних відносин. Це призводить до труднощів у тлумаченні норм сімейного законодавства, помилок у судовій практиці, зловживання правом безпосередніми учасниками сімейних правовідносин, руйнування сімейних правовідносин.

Правозастосовна практика свідчить також про відсутність необхідного механізму реалізації та застосування норм, які передбачають визнання шлюбу недійсним як санкцію за порушення умов укладення шлюбу. Інститут недійсності шлюбу рідко стає предметом досліджень науковців у галузі сімейного права. Однак, на наш погляд, він має досить тісні зв'язки з інститутом відповідальності в сімейному праві та має розглядатись як один з її заходів. Це дозволить удосконалити судову практику у справах про визнання шлюбу недійсним, найбільш ефективно захистити осіб, права яких були порушені внаслідок укладення недійсного шлюбу.

Викладене дозволяє стверджувати, що аналіз наукових і практичних проблем, пов'язаних із розглядом визнання шлюбу недійсним у контексті сімейно-правової відповідальності, має важливе значення для подальшого розвитку науки сімейного права, вдосконалення сімейного законодавства й ефективного функціонування правозастосовної діяльності.

Стан дослідження. У науковій юридичній літературі теоретичні аспекти відповідальності у сімейному праві України й особливості застосування такого її заходу, як визнання шлюбу недійсним, досліджені не досить повно. У доктрині сімейного права дослідженню проблем реалізації та застосування відповідальності присвячені праці Є. М. Ворожейкіна, В. І. Даніліна, І. О. Єфремової, Н. Ф. Звенігородської, А. В. Красицької, З. В. Ромовської, В. О. Рясенцева, Є. Д. Тоніевич, Я. М. Шевченко та ін. Проблематика недійсності шлюбу була розглянута у працях Т. В. Войтенко, А. Жюрліса, Л. Ю. Ковтунової та ін. Однак питання визнання шлюбу недійсним як заходу сімейно-правової відповідальності вченими не розглядалося.

Мета статті – розглянути інститут недійсності шлюбу як захід відповідальності у сімейному праві.

Виклад основного матеріалу. Науковці в галузі сімейного права не мають єдиної думки щодо юридичної природи недійсності шлюбу. Спірним залишається таке питання, рішення суду про визнання шлюбу недійсним є сімейно-правовою санкцією відповідальності чи це – особливий захід захисту, який не є відповідальністю. Позиції вчених із цього приводу не є однозначними й остаточно доведеними.

Так, В. О. Рясенцев вважав, що недійсність шлюбу – це правова санкція за недотримання вимог закону щодо укладення шлюбу, яка полягає в анулюванні прав та обов'язків, що вже виникли у подружжя, та неможливості появи нових [1, с. 21]. Таку думку підтримують і деякі інші вчені [2, с. 53; 3, с. 78; 4, с. 139; 5, с. 159; 6, с. 58; 7, с. 9]. Однак вони не уточнюють, якою саме санкцією є визнання шлюбу недійсним – заходом захисту чи заходом відповідальності. Інша група вчених вважає, що визнання шлюбу недійсним далеко не завжди можна ототожнювати із санкцією [8, с. 319; 9, с. 114; 10, с. 109].

Окремої думки дотримується І. Я. Верес, яка вважає, що визнання шлюбу недійсним є: санкцією, мірою сімейно-правової відповідальності недобросовісного з подружжя; способом захисту прав добросовісного з подружжя; загальною превенцією, яка сприяє укладенню дійсних шлюбів [11, с. 97]. На думку В. І. Труби, визначення шлюбу недійсний слугує засобом охорони, захисту й поновлення порушених прав та інтересів осіб [12, с. 110]. В. І. Борисова та А. В. Панова дотримуються думки, що визнання шлюбу недійсним є сімейно-правовою санкцією, що належить до засобів захисту, оскільки на відміну від відповідальності вона не містить додаткових обтяжень особистого та майнового характеру [13, с. 83].

На нашу думку, сучасна модель визнання шлюбу недійсним, закріплена в чинному Сімейному кодексі України, являє собою санкцію, яка застосовується у випадку порушення умов укладення шлюбу та має характер заходу відповідальності, оскільки застосовується за вчинення протиправних дій. Застосування цієї санкції тягне за собою негативні наслідки, передбачені ст. 45 СК України [14]. Перш

за все, одним із таких наслідків є втрата особами, між якими було зареєстровано шлюб, прав та обов'язків подружжя, що встановлені СК України та іншими законами України. Такі заходи застосовуються до особи внаслідок її протиправної поведінки та забезпечуються можливістю застосування державного примусу.

Застосування такого заходу відповідальності, як визнання шлюбу недійсним, має певні труднощі.

У ст. 41 СК України міститься вичерпний перелік випадків визнання шлюбу недійсним. Привертає до себе увагу положення ч. 4 ст. 26 СК України, відповідно до якого за рішенням суду може бути надане право на шлюб між рідною дитиною усиновлювача й усиновленою ним дитиною, а також між дітьми, які були усиновлені ним. Аналізуючи це положення та співставляючи його з нормами ст. 39–41 СК України, можна зробити деякі висновки. По-перше, закон забороняє укладення шлюбу між рідною дитиною усиновлювача та усиновленою ним дитиною, а також між дітьми, які були усиновлені ним, якщо їм не було надано право на шлюб у судовому порядку. По-друге, норми ст. 39–41 СК України не містять зазначеної обставини, а у ч. 1 ст. 41 закріплюються тільки наслідки порушення норми ч. 5 ст. 26 СК України. Отже, виникають питання: чи є підставою недійсності шлюбу укладення його між рідною дитиною усиновлювача та усиновленою ним дитиною, а також між дітьми, які були усиновлені ним, якщо їм не було надано право на шлюб у судовому порядку? До якої категорії будуть належати зазначені обставини?

На наш погляд, на перше питання відповідь має бути позитивна, адже у ст. 26 СК України наголошено, що оскільки рідна дитина усиновлювача й усиновлена ним дитина, а також діти, які були усиновлені однією особою, є особами, які не можуть перебувати у шлюбі між собою, то шлюб, укладений між цими особами, слід визнавати недійсним. Щодо порядку визнання недійсним такого шлюбу, то є підстави вважати, що суд за аналогією з п. 1 ч. 1 ст. 41 СК України шлюб, укладений між рідною дитиною усиновлювача й усиновленою ним дитиною, а також між дітьми, які були усиновлені ним, якщо їм не було надано право на шлюб у судовому порядку, може визнати недійсним.

З огляду на зазначені зауваження вважаємо за необхідне внести до п. 1 ч. 1 ст. 41 СК України зміни, доповнивши його словами: «Шлюб може бути визнаний недійсним за рішенням суду, якщо він був зареєстрований між усиновлювачем та усиновленою ним дитиною з порушенням вимог, встановлених частинами четвертою та п'ятою статті 26 цього Кодексу» (доповнення виділено. – В. С.)

Як відомо, у СК України закріплено 2 способи встановлення недійсності шлюбу – адміністративний і судовий.

Адміністративний порядок встановлення недійсності шлюбу полягає в анулюванні актового запису про шлюб органами державної

реєстрації актів цивільного стану. Такий порядок має як своїх прибічників, так і противників. Так, на думку І. Я. Верес, анулювання актового запису про недійсний шлюб в органах реєстрації актів цивільного стану є ефективним, швидким способом позасудового усунення істотного порушення законів шлюбу [11, с. 99].

Інша група вчених справедливо вважає, що тільки судовий порядок визнання шлюбу недійсним повною мірою сприяє всебічному та повному дослідженню обставин справи, дотриманню законності, захисту прав і законних інтересів осіб, права яких були порушені внаслідок укладення недійсного шлюбу [9, с. 131; 15, с. 11; 16, с. 125–126].

Таким чином український законодавець створює, так би мовити, альтернативний порядок покладення на жінку та чоловіка, які уклали шлюб із порушенням умов, встановлених чинним законодавством, сімейно-правової відповідальності. У випадках, передбачених ст. 39 СК України, судові органи взагалі не беруть участь у притягненні таких осіб до сімейно-правової відповідальності. У випадках, передбачених ст. 40 СК України, суд зобов'язаний, розглянувши надані сторонами докази, притягнути осіб, які порушили передбачені законом умови укладення шлюбу, до відповідальності, тобто визнати шлюб недійсним. У випадках, передбачених ст. 41 СК України, суд може діяти двома шляхами – за наявності зазначених у відповідній нормі обставин визнати або не визнати недійсним шлюб.

На наш погляд, такий стан речей не сприяє успішному застосуванню заходів сімейно-правової відповідальності за порушення умов укладення шлюбу на практиці.

У науковій літературі наголошується, що повернення порушника у попередній стан без застосування норм відповідальності є однією з причин безкарності шлюбних правопорушень [17, с. 9]. Відсутність чітких критеріїв притягнення до сімейно-правової відповідальності за порушення умов укладення шлюбу призводить до обмеженого застосування норм інституту недійсності шлюбу. Аналіз судової практики показує, що судами частіше за все застосовуються саме норми ст. 40 СК України, в якій прямо зазначено, що *шлюб визнається недійсним за рішенням суду*, якщо він був зареєстрований без вільної згоди жінки або чоловіка чи у разі його фіктивності. Крім того, як вірно зазначає О. Ю. Беспалов, недійсність шлюбу як захід відповідальності розглядається як застосування судом заходів примусу, додаткових обтяжень, обмеження прав несумлінного подружжя та інших осіб, передбачених сімейним і цивільним законодавством [18, с. 9].

Отже, як відомо, основною ознакою юридичної відповідальності є саме притерпіння винною особою, яка вчинила протиправне діяння, негативних наслідків своєї поведінки. Тому і результатом застосування заходу сімейно-правової відповідальності у вигляді визнання шлюбу недійсним має бути не просто винесення судом рішення

про це, а і застосування наслідків недійсності шлюбу, передбачених ст. 45–46 СК України.

Визнаючи шлюб недійсним, суд має одночасно вирішити інші питання: про те, з ким із подружжя залишаться діти, про утримання цих дітей, про поділ спільного майна подружжя, якщо з цього питання між подружжям є спір [19, с. 18]. Однак на сьогодні склалася судова практика, відповідно до якої суд визнає шлюб недійсним без застосування наслідків його недійсності. Таким чином захід відповідальності у вигляді визнання шлюбу недійсним перетворюється на анулювання актового запису про реєстрацію шлюбу та позбавляється свого карального елемента.

Такий стан речей, на наш погляд, можна обґрунтувати нормами Цивільного процесуального кодексу України про зміст рішення суду (ст. 215 ЦПК України [20]) та принципом диспозитивності цивільного судочинства (ст. 11 ЦПК України). Виходячи з цього, є підстави вважати, що загальні й особливі наслідки недійсності шлюбу будуть застосовані судом тільки у випадку, коли вимога про це буде предметом позову разом із вимогою про визнання шлюбу недійсним. Крім того, в разі анулювання актового запису про шлюб органом державної реєстрації актів цивільного стану особи, шлюб яких є недійсним, мають право пред'явити позов про застосування наслідків недійсності шлюбу, зазначених у ст. 45–46 СК України.

Традиційно в юридичній літературі розглядається питання про коло осіб, які мають право звернутися до суду з вимогою про визнання шлюбу недійсним або до органу ДРАЦС з вимогою про анулювання актового запису про шлюб, зареєстрований із порушенням чинного законодавства. Проте не менш важливим є і питання суб'єкта сімейного правопорушення у вигляді укладення недійсного шлюбу.

У теорії права склалась одностайна думка про те, що якщо суб'єктом правопорушення є фізична особа, то їй має бути властива така якість, як дієздатність, зокрема такий її елемент, як деліктоздатність [21, с. 342].

Розглядаючи питання суб'єктів правопорушення у вигляді укладення недійсного шлюбу, можна помітити, що особи, які укладають шлюб із порушенням встановлених у законі вимог, можуть бути недієздатними, не усвідомлювати значення своїх дій і (або) не керувати ними з різних причин у момент укладення шлюбу або бути неповнолітніми. Крім того, відповідно до ст. 43 СК України шлюб може бути визнаний недійсним і після його припинення внаслідок смерті. Отже, може бути така ситуація, коли немає в живих одного або навіть обох із подружжя, яке уклало шлюб із порушенням чинного законодавства.

Із цього приводу в літературі не склалася одностайної думки. Так, Є. М. Ворожейкін вважає, що як санкція визнання шлюбу недійсним виступає лише одночасно з тими наслідками, які настають. Враховуючи це, питання про застосування наслідків має пов'язуватися з

винною протиправою поведінкою учасників такого шлюбу [8, с. 321]. Існує і протилежна думка, прибічники якої стверджують, що неможна ставити визнання шлюбу недійсним у залежність від суб'єктивного моменту. Для визнання його недійсним досить лише одного об'єктивного моменту – невідповідності вимогам закону [22, с. 113].

Однак, на наш погляд, не можна погодитися з останньою точкою зору, оскільки особа, яка не усвідомлює значення своїх дій і не може керувати ними через наявність стійкого психічного розладу або через недосягнення відповідного віку, не може розглядатись як суб'єкт правопорушення. Відповідно відсутнім є і склад сімейного правопорушення і, як наслідок, визнання шлюбу недійсним не може розглядатись як захід відповідальності. У цьому разі визнання шлюбу недійсним є заходом захисту прав осіб, які уклали шлюб із порушенням чинного законодавства, а також інших осіб, права яких порушені внаслідок укладення цього шлюбу. Тим більше, визнання шлюбу недійсним не може розглядатись як захід відповідальності, якщо один або обидва з подружжя на момент розгляду судом справи про визнання шлюбу недійсним уже померли.

Таким чином, це означає, що до недієздатних осіб і осіб, які уклали шлюб до досягнення шлюбного віку та яким не було надано права на шлюб, не можуть бути застосовані наслідки недійсності шлюбу, передбачені ст. 45 СК України.

З питанням суб'єктів сімейного правопорушення у вигляді укладення шлюбу з порушенням встановлених у законі вимог пов'язане питання про право особи, яка знала про перешкоди до реєстрації шлюбу і приховала їх від другої сторони і (або) від органу ДРАЦС, на звернення до суду з вимогою про визнання шлюбу недійсним або до органу державної реєстрації цивільного стану з вимогою про анулювання запису про шлюб. Крім того, якщо вони мають таке право, чи підлягають задоволенню їх позов чи заява?

Деякі вчені вважають, що винна у порушенні умов укладення шлюбу особа взагалі не має права звернутися до суду з позовом про визнання шлюбу недійсним [23, с. 147–148]. Інші вважають, що винна в укладенні недійсного шлюбу особа має право пред'явити позов про визнання шлюбу недійсним, оскільки відмова від звернення до суду недійсна (ч. 3 ст. 3 ЦПК України). Проте права на задоволення такого позову вона не має [11, с. 105–106; 24, с. 73].

На нашу думку, для такого твердження немає підстав. По-перше, у ст. 42 СК України не проводиться різниці між особою, винною в укладенні недійсного шлюбу, та особою, невинною в цьому правопорушенні. По-друге, згідно зі ст. 3 ЦПК України кожна дієздатна особа має право звернутися до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів. По-третє, наявність або відсутність вини позивача у справах про визнання шлюбу недійсним не впливає на встановлення самого факта порушення законодавства під час укладення шлюбу. Обізнаність особи

про наявність перешкод до укладення шлюбу впливає на застосування наслідків недійсності шлюбу. Таким чином, у випадку, якщо судом буде встановлено, що шлюб був укладений із порушенням встановлених СК вимог, а з таким позовом звернулася особа, яка під час укладення шлюбу знала про наявність цих перешкод, суд має визнати такий шлюб недійсним.

Викладене дає змогу зробити такі **висновки**.

1. Норми ст. 26 та 41 СК України потребують взаємоузгодження шляхом внесення відповідних змін до ст. 41 СК України.

2. Як захід відповідальності в сімейному праві визнання шлюбу недійсним має застосовуватися виключно в судовому порядку для підвищення ефективності цього заходу та можливості застосування наслідків недійсності шлюбу.

3. Для застосування судом наслідків недійсного шлюбу особа, права якої порушені внаслідок визнання шлюбу недійсним, має пред'явити про це вимогу в позовній заяві.

4. Особа, яка є неповнолітньою або недієздатною, не може розглядатись як суб'єкт сімейного правопорушення у вигляді укладення шлюбу з порушенням встановлених у СК України вимог.

5. Особа, яка знала або мала знати про перешкоди до укладення шлюбу, має право звернутися до органу ДРАЦС із заявою про анулювання актового запису про такий шлюб або до суду з позовом про визнання шлюбу недійсним. У разі наявності необхідних доказів її заява або позов підлягають задоволенню. Вина зазначеної особи впливає лише на можливість застосування наслідків недійсності шлюбу.

Список бібліографічних посилань: 1. Рясенцев В. А. Недействительность брака. *Советская юстиция*. 1969. № 8. С. 21–22. 2. Данилин В. И. Ответственность по советскому семейному праву : учеб. пособие. Уфа : Изд-во Башкирского гос. ун-та, 1980. 62 с. 3. Дякович М. М. Сімейне право : навч. посіб. Київ : Прав. єдність, 2009. 512 с. 4. Мироненко В. П., Пилипенко С. А. Сімейне право України : підручник. Київ : Прав. єдність, 2008. 477 с. 5. Семейное право Украины : учебник / под ред. Ю. С. Червоного. Харьков : Одиссей, 2005. 520 с. 6. Сімейне право України : підручник / за ред. В. С. Гопанчука. Київ : Істина, 2002. 304 с. 7. Тонієвич Є. Д. Санкції в сімейному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2015. 16 с. 8. Ворожейкин Е. М. Семейные правоотношения в СССР. М. : Юрид. лит., 1972. 336 с. 9. Сімейне право : підручник / за заг. ред. В. А. Кройтора та В. Ю. Євко. Харків : ХНУВС, 2016. 512 с. 10. Шахматов В. П., Хаскельберг Б. Л. Новый Кодекс о браке и семье РСФСР. Томск : Изд-во ТГУ, 1970. 317 с. 11. Верес І. Недійсність шлюбу: порівняльний аналіз Сімейного кодексу України та сімейного законодавства інших держав. *Право України*. 2013. № 10. С. 97–107. 12. Труба В. І. Визнання шлюбу недійсним і визнання шлюбу неукладеним за СК України. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2011. № 1. С. 108–111. 13. Сімейне право України : підручник / Л. М. Баранова, В. І. Борисова, І. В. Жилінкова та ін. ; за заг. ред. В. І. Борисової та І. В. Жилінкової. Київ : Юрінком Інтер, 2011. 264 с. 14. Сімейний кодекс України : закон України від 10.01.2002 № 2947-III // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>

(дата звернення: 09.09.2017). **15.** Ковтунова Л. Ю. Інститут недійсного шлюбу у сімейному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2015. 20 с. **16.** Сімейний кодекс України : наук.-практ. комент. / за ред. І. В. Жилинкової. Харків : Ксилон, 2008. 855 с. **17.** Белогорская Е. М. О признании брака недействительным // Защита гражданских, трудовых и семейных прав в суде. Краснодар : Краснодар. книж. изд-во, 1976. 119 с. **18.** Беспалов А. Ю. Недействительность брака по семейному законодательству Российской Федерации : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. М., 2013. 22 с. **19.** Жюрлис А. Недействительность брака по советскому семейному праву : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Вильнюс, 1964. 24 с. **20.** Цивільний процесуальний кодекс України : закон України від 18 берез. 2004 р. № 1618-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (дата звернення: 09.09.2017). **21.** Теорія права і держави : підручник / І. В. Борщевський, А. С. Васильєв, Л. М. Зілковська та ін. ; за заг. ред. А. С. Васильєва. Київ : КНТ, 2009. 464 с. **22.** Маслов В. Ф., Подопригора З. А., Пушкин А. А. Действующее законодательство о браке и семье. Харьков : Вища шк., 1974. 200 с. **23.** Ряшенцев В. А. Семейное право. М. : Юрид. лит., 1971. 236 с. **24.** Кивалов С. В., Червоный Ю. С., Волосатый Г. С., Калитенко О. М. Семейный кодекс Украины : науч.-практ. комент. Киев : Прав. єдність, 2008. 456 с.

Надійшла до редколегії 13.09.2017

Евко В. Ю. Признание брака недействительным как мера ответственности в семейном праве

Проанализированы научные и практические проблемы, связанные с признанием брака недействительным как мерой семейно-правовой ответственности. Уделено внимание основаниям применения ответственности за заключение брака с нарушением установленных в законе условий, исследованы особенности субъекта такого правонарушения и критически оценен порядок применения ответственности за него. Указано, что для применения судом последствий недействительного брака лицо, права которого нарушены, должно предъявить об этом требование в исковом заявлении.

Ключевые слова: брак, ответственность в семейном праве, признание брака недействительным, семейное правонарушение, мера семейно-правовой ответственности, субъект правонарушения, условия заключения брака.

Yevko V. Yu. Recognition of marriage as invalid like a measure of responsibility within family law

The scientific and practical problems related to the recognition of marriage as invalid like a mean of family and legal responsibility have been analyzed. It has been noted that today there is no single concept of liability in family law within the legal literature. The lack of a single scientific and law-enforcement position regarding the concept, legal nature, purpose, functions, principles, grounds, stages of the application of family and legal responsibility reduces its effectiveness and is negatively reflected in the legal regulation of family relations. This leads to difficulties in interpreting the norms of family law, mistakes in judicial practice, the abuse of law by the direct participants in family legal relations, the destruction of family legal relations.

The main result of the study is the conclusion that the recognition of marriage as invalid is a measure of family and legal responsibility for offenses in the form of marriage in violation of the requirements established within the family law of Ukraine. On the basis of the analysis of the norms of the current family law of Ukraine, it has been concluded that the recognition of marriage as invalid like a measure of responsibility within family law should be applied exclusively within the judicial procedure to increase the effectiveness of this measure and the possibility of applying the consequences of marital invalidity. It has been stressed that a person who is underage or incapacitated can not be considered as a subject of a family offense in the form of marriage in violation of the requirements established in the Family Code of Ukraine. A person who knew or ought to have known about obstacles to marriage has the right to apply to the state registration agency of civil status with the application for the annulment of the record of such a marriage or to a court claiming the marriage annulment. If the necessary evidence is available, such an application or claim shall be satisfied. The guilt of the specified person only affects the possibility of applying the consequences of the invalidity of the marriage.

Keywords: marriage, responsibility within family law, recognition of marriage as invalid, family offense, measures of family and legal responsibility, subject of the offense, conditions for marriage.

УДК 347.63

Л. В. Красицька,

доктор юридичних наук, доцент,

професор кафедри цивільного права та процесу факультету № 6

Харківського національного університету внутрішніх справ;

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9187-4445>

ВИЗНАЧЕННЯ ПОХОДЖЕННЯ ДИТИНИ ВІД МАТЕРІ

Досліджено проблемні питання визначення походження дитини від матері. Зроблено висновок, що походження дитини від матері незалежно від того, народила вона дитину в шлюбі чи поза шлюбом, може бути підтверджено медичним документом закладу охорони здоров'я про народження жінкою дитини або рішенням медичної консультаційної комісії про підтвердження факту народження жінкою дитини поза закладом охорони здоров'я, або рішенням суду про встановлення факту народження дитини поза закладом охорони здоров'я, або рішенням суду про встановлення факту материнства, або рішенням суду про визнання материнства.

Ключові слова: народження дитини, походження дитини, визнання материнства, оспорювання материнства, встановлення факту материнства, сурогатне материнство.

Постановка проблеми. Із часів Давнього Риму визнавалося, що мати дитини завжди відома, навіть якщо вона зачала поза шлюбом [1, с. 289]. К. П. Победоносцев, розглядаючи зв'язки батьків і дітей, народжених поза законним шлюбом, зазначав, що між такими

батьками або дітьми виникає зв'язок природний, який неможливо заперечувати, проте тут одна особа матері визначається сама по собі подією народження [2, с. 149]. Саме такий підхід був сприйнятий законодавцем як за радянського періоду, так і в незалежній Україні. Проблема визначення походження дитини від матері в правозастосовній діяльності виникала порівняно рідко – як правило, у тих випадках, коли ставалися викрадення дитини або її підміна в пологовому будинку. Однак останнім часом у світлі розвитку репродуктивної медицини проблемні питання визначення походження дитини від матері набувають поширення.

Стан дослідження. Питання визначення походження дитини від матері постійно привертає увагу правників як предмет дослідження [3; 4], проте недосконалість чинного сімейного законодавства України та наявність прогалин у правовому регулюванні відносин щодо визначення походження дитини від матері дають підстави для подальших наукових пошуків.

Метою статті є встановлення особливостей визначення походження дитини від матері за сімейним законодавством України та розробка пропозицій з удосконалення правового регулювання відносин у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Для виникнення прав та обов'язків батька, матері й дитини необхідною є така послідовність юридичних фактів: 1) народження дитини; 2) встановлення походження дитини від матері та батька; 3) державна реєстрація походження дитини. В юридичній літературі походження дитини визначається по-різному. Л. М. Пчелінцева під терміном «походження дітей» розуміє їх кровне (біологічне) походження від певних чоловіка та жінки, зареєстроване з дотриманням установленого порядку [5, с. 253]. Аналогічним чином визначає походження й М. М. Дякович [6, с. 209]. Походження дитини визначається кровним спорідненням, за винятком деяких випадків, наприклад: унаслідок застосування штучних методів репродукції людини чи сурогатного материнства; внаслідок дії неоспороеної презумпції батьківства чоловіка (колишнього чоловіка) матері дитини; внаслідок визнання батьківства у добровільному порядку; внаслідок помилки під час встановлення батьківства в судовому порядку [7, с. 123]. Вочевидь, походження дитини – це біологічний або соціальний зв'язок між дитиною та матір'ю, між дитиною та батьком.

Відповідно до ч. 1 ст. 122 Сімейного кодексу України [8] дитина, зачата і (або) народжена у шлюбі, походить від подружжя. Походження дитини від подружжя визначається на підставі свідоцтва про шлюб і документа закладу охорони здоров'я про народження дружиною дитини. Пункт 1 гл. 1 розд. III Правил державної реєстрації актів цивільного стану в Україні, затверджених наказом Міністерства юстиції України від 18.10.2000 № 52/5 [9], передбачає, що державна реєстрація народження дитини проводиться з одночасним визначенням її походження та присвоєнням їй прізвища, власного

імені та по батькові. Відповідно до абз. 1 п. 14 гл. 1 розд. III зазначених Правил, якщо дитина народилась у подружжя, дружина записується матір'ю, а чоловік – батьком дитини за заявою будь-кого з них.

Згідно зі статичними даними, щорічно відділами державної реєстрації актів цивільного стану реєструється в середньому понад 500 тисяч народжень дітей, з яких близько 900 народжуються поза закладом охорони здоров'я [10]. Порядок підтвердження факту народження дитини поза закладом охорони здоров'я, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 09.01.2013 № 9 [11], визначає процедуру підтвердження медичною консультаційною комісією факту народження жінкою дитини поза закладом охорони здоров'я у разі, коли таким закладом не проводився огляд жінки та дитини. Відповідно до ч. 4 ст. 13 Закону України 01.07.2010 № 2398-VI «Про державну реєстрацію актів цивільного стану» [12] за відсутності документа закладу охорони здоров'я або медичної консультаційної комісії, що підтверджує факт народження, підставою для проведення державної реєстрації актів цивільного стану є рішення суду про встановлення факту народження. У такій ситуації факт народження дитини поза закладом охорони здоров'я необхідно встановлювати за рішенням суду в порядку окремого провадження про встановлення фактів, що мають юридичне значення, за правилами ст. 256–259 Цивільного процесуального кодексу України [13].

Відносини з репродуктивної медицини в Україні врегульовано Порядком застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні, затвердженим наказом Міністерства охорони здоров'я України від 09.09.2013 № 787 [14]. Проблеми репродуктивної медицини та сурогатного материнства набули широкого громадського та юридичного обговорення після надзвичайного випадку, коли 16 листопада 2005 р. в Російській Федерації народилося немовля на ім'я Георгій Захаров, син батька, який помер за два роки до моменту зачаття дитини. Життєдайні клітини, які породили життя, зберігалися у замороженому стані в госпіталі Шіба-медикал-центр у Тель-Авіві дев'ять років, із тих пір, як бабуся Георгія привезла його батька (свого сина) на лікування від раку до Ізраїлю. Однією з перших процедур, яку провели ізраїльські лікарі, був забір сперми. Пізніше за допомогою процедури сурогатного материнства, яка проводилась з використанням донорської яйцеклітини, бабуся «народила» собі онука [15, с. 31]. Між сурогатною матір'ю та дитиною до останнього часу не визнавалося юридичного зв'язку, що надавав би право на встановлення материнства. Однак у США в одному зі штатів у справі, в якій сурогатна мати відмовилася віддати народжену в такий спосіб дитину, було визнане право на побачення з дитиною [16, с. 525].

Пункт 11 гл. 1 розд. III Правил державної реєстрації актів цивільного стану в Україні передбачає, що у разі народження дитини жінкою, якій в організм було перенесено ембріон людини, зачатий подружжям у результаті застосування допоміжних репродуктивних

технологій, державна реєстрація народження проводиться за заявою подружжя, яке дало згоду на таке перенесення. У цьому разі одночасно з документом, що підтверджує факт народження дитини цією жінкою, подається заява про її згоду на запис подружжя батьками дитини, справжність підпису на якій має бути нотаріально засвідченою, а також довідка про генетичну спорідненість батьків (матері чи батька) з плодом. При цьому в графі «Для відміток» актового запису про народження робиться такий запис: «Матір'ю дитини згідно з медичним свідоцтвом про народження є громадянка (прізвище, власне ім'я, по батькові)», а також зазначаються найменування закладу (установи), що видав(ла) довідку, дата її видачі та номер, дані нотаріуса (прізвище та ініціали, нотаріальний округ чи державна нотаріальна контора), дата та за яким реєстровим номером засвідчено справжність підпису жінки на заяві про її згоду на запис подружжя батьками дитини.

Згідно зі ст. 135 СК України у разі народження дитини матір'ю, яка не перебуває у шлюбі, у випадках, коли немає спільної заяви батьків, заяви батька або рішення суду, запис про батька дитини у Книзі реєстрації народжень провадиться за прізвищем та громадянством матері, а ім'я та по батькові батька дитини записуються за її вказівкою. У разі смерті матері, а також за неможливості встановити місце її проживання чи перебування запис про матір та батька дитини провадиться відповідно до цієї статті за заявою родичів, інших осіб або уповноваженого представника закладу охорони здоров'я, в якому народилася дитина. Якщо батьки дитини невідомі, державна реєстрація її народження проводиться за рішенням органу опіки та піклування, яким визначаються прізвище, власне ім'я, по батькові дитини та відомості про батьків.

Є підстави наполягати на тому, що стаття 135 СК України потребує змін. По-перше, з абзацу першого цієї статті необхідно виключити слова «заяви батька», оскільки подання такої заяви було передбачено ст. 127 СК України, виключеною із СК України на підставі закону України від 01.07.2010 «Про державну реєстрацію актів цивільного стану». По-друге, вже відомі випадки народження дитини сурогатною матір'ю та передання її батькові, який не перебуває у шлюбі. Відповідно до п. 6.11 Порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні для здійснення сурогатного материнства необхідна нотаріально засвідчена копія письмового спільного договору між сурогатною матір'ю та жінкою (чоловіком) або подружжям. Отже, законодавство України дозволяє самотнім чоловікам бути стороною договору про сурогатне материнство. Проте СК України не регулює порядок визначення походження такої дитини від матері й батька, якщо батько дитини не перебуває у шлюбі й дитина народилася внаслідок застосування допоміжних репродуктивних технологій. У зв'язку з цим пропонується статтю 135 СК України доповнити частиною третьою в такій редакції: «3. Якщо батько

дитини не перебуває у шлюбі і дитина народилася в результаті застосування допоміжних репродуктивних технологій за допомогою сурогатного материнства, запис про батька дитини у Книзі реєстрації народжень провадиться за його заявою з наданням нотаріально засвідченої копії письмового договору між ним та сурогатною матір'ю. Запис про матір дитини у Книзі реєстрації народжень провадиться за прізвищем і громадянством батька, а ім'я та по батькові матері дитини записуються за його вказівкою».

Для визначення походження дитини від матері в певних випадках виникає необхідність звернення до суду. За СК України можна виділити такі категорії справ про материнство: 1) про визнання материнства за рішенням суду за заявою особи, яка вважає себе матір'ю дитини, якщо запис про матір дитини вчинено відповідно до ч. 2 ст. 135 СК України (ст. 131 СК України); 2) про встановлення факту материнства за рішенням суду у разі смерті жінки, яка вважала себе матір'ю дитини, якщо запис про матір дитини вчинено відповідно до ч. 2 ст. 135 СК України (ст. 132 СК України); 3) про оспорування материнства за позовом жінки, яка записана матір'ю дитини (ч. 1 ст. 139 СК України); 4) про визнання материнства за позовом жінки, яка вважає себе матір'ю дитини, до жінки, яка записана матір'ю дитини (ч. 2 ст. 139 СК України).

Водночас аналіз судової практики свідчить, що судові спори про оспорування материнства та визнання материнства у порядку ст. 139 СК України є поодинокими. Так, рішення Малиновського районного суду м. Одеси від 07.02.2011 було відмовлено в задоволенні позову про встановлення материнства. Судом з'ясовано, що факт підміни дитини у пологовому будинку унеможливується [17]. Незначна кількість справ, розглянутих за ст. 139 СК України, є позитивним фактом, оскільки свідчить про непоширеність випадків підміни дитини, історії про які час від часу бентежать суспільство. Так, у 1992 р. у Тростянецькому районі Вінницької області у пологовому будинку підмінили двох новонароджених дівчаток, і тільки через 10 років у цьому зізналась медична сестра. Дослідження ДНК підтвердили, що дітей поміняли, проте їх матері жодних позовів про визнання материнства або про оспорування материнства не заявляли, продовжують виховувати своїх доньок, знаючи, що не є їх справжніми матерями, й активно спілкуються між собою сім'ями [18]. Засобами масової інформації широко обговорювалася ситуація, що виникла у м. Мценську Орловської області Російської Федерації й отримала назву «Зіга і Гіта Мценського уїзду», коли через медичну помилку півтора роки російська сім'я виховувала чеченського хлопчика, а чеченська – російського. Оскільки чеченська сім'я відмовилася обмінюватися дітьми, мати російського хлопчика оспорювала материнство в суді, і за рішенням суду жінки були зобов'язані повернути одна одній кровних дітей [19].

Деякі положення чинного сімейного законодавства України про визнання материнства за рішенням суду потребують удосконалення, зокрема положення щодо визначення кола осіб, які мають право звертатися до суду з позовом про визнання материнства, щодо можливості визнання материнства стосовно повнолітньої дитини. Г. Я. Тріпутьський наголошує, що хоча в законі і не міститься відповідної прямої вказівки, проте, виходячи з положень ст. 10 СК про аналогію закону, як і у випадку визнання батьківства (ст. 128 СК), із позовом про визнання материнства можуть звернутись до суду також опікуни, піклувальники дитини, особи, які утримують та виховують дитину, а також сама дитина, яка досягла повноліття. Для пред'явлення позову про визнання материнства необхідно, щоб запис про материнство не був вчинений за заявою самої матері (ст. 135 СК) [20, с. 131]. Є цілком логічним доповнити ст. 139 СК України положеннями щодо можливості звернення до суду з позовом про визнання материнства не лише жінки, яка вважає себе матір'ю дитини, а й інших осіб, які мають право, наприклад, звернутися з позовом про визнання батьківства за ст. 128 СК України. Право звернутися до суду з позовом про визнання материнства вони могли б здійснювати, якщо запис про матір дитини було вчинено відповідно до ч. 2 ст. 135 СК України. Крім того, таке право слід надати батькові дитини й органів опіки та піклування, який зобов'язаний здійснювати захист особистих і майнових прав дітей.

Для вдосконалення чинного порядку визнання материнства за рішенням суду й захисту інтересів дітей пропонується доповнити ст. 139 СК України частинами 4–6 у такій редакції: «4. Якщо запис про матір дитини було вчинено відповідно до частини другої статті 135 цього Кодексу, то позов про визнання материнства може бути пред'явлений опікуном, піклувальником дитини, органом опіки та піклування, особою, яка утримує та виховує дитину, а також самою дитиною, яка досягла чотирнадцяти років. Позов про визнання материнства може бути пред'явлений також особою, якщо рішенням суду визнано її батьківство або встановлено факт батьківства щодо дитини. 5. Підставою для визнання материнства є будь-які відомості, що засвідчують походження дитини від певної особи, зібрані відповідно до Цивільного процесуального кодексу України. 6. Визнання материнства щодо особи, яка досягла вісімнадцяти років (повнолітньої дитини), допускається тільки за її згодою, а якщо її визнала недієздатною – за згодою її опікуна або органу опіки та піклування».

Висновки. Таким чином, визначення походження дитини від матері як юридичний факт є одним з елементів фактичного складу, що є загальною підставою виникнення прав та обов'язків матері, батька й дитини. Походження дитини від матері незалежно від того, народила вона дитину в шлюбі чи поза шлюбом, може бути підтверджено медичним документом закладу охорони здоров'я про народження жінкою дитини або рішенням медичної консультаційної комісії про

підтвердження факту народження жінкою дитини поза закладом охорони здоров'я, або рішенням суду про встановлення факту народження дитини поза закладом охорони здоров'я, або рішенням суду про встановлення факту материнства, або рішенням суду про визнання материнства. З метою усунення прогалин у правовому регулюванні відносин щодо визначення походження дитини від матері нами запропоновано зміни до ст. 135 і ст. 139 СК України, які сприятимуть визначеності сімейно-правових норм та однозначності судової практики щодо визнання материнства.

Питання визначення походження дитини від матері викликатимуть і в подальшому постійний науковий інтерес, зважаючи на їх значущість для виникнення прав та обов'язків батька, матері й дитини, враховуючи стрімкий розвиток допоміжних репродуктивних технологій і збільшення кількості так званих покинутих дітей, батьки яких невідомі.

Список бібліографічних посилань: 1. Підпригора О. А., Харитонов Є. О. Римське право : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2003. 512 с. 2. Победоносцев К. П. Курс гражданского права. Ч. 2 : Права семейственные, наследственные и завещательные. М. : Статут, 2003. 639 с. 3. Пергамент А. И. Основания возникновения и сущность родительских прав. *Правовые вопросы семьи и воспитания детей*. М. : Юрид. лит., 1968. С. 53–62. 4. Кириченко К. А. Приобретение родительского статуса в отношении детей, зачатых с помощью искусственного оплодотворения, в однополых семьях: сравнительно-правовое исследование. *Известия вузов. Правоведение*. 2011. № 4. С. 89–110. 5. Пчелинцева Л. М. Семейное право России : учебник. 6-е изд., перераб. М. : Норма, 2009. 720 с. 6. Дякович М. М. Сімейне право : навч. посіб. Київ : Прав. єдність, 2009. 512 с. 7. Гонгало Б. М., Крашенинников П. В., Михеева Л. Ю., Рузакова О. А. Семейное право : учебник / под ред. П. В. Крашенинникова. М. : Статут, 2007. 302 с. 8. Сімейний кодекс України : закон України від 10.01.2002 № 2947-III // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14> (дата звернення: 30.04.2017). 9. Про затвердження Правил державної реєстрації актів цивільного стану в Україні : наказ М-ва юстиції України від 18.10.2000 № 52/5 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0719-00> (дата звернення: 30.04.2017). 10. Литвиненко Л. Ю. Законодавчі зміни у порядку підтвердження факту народження дитини // Міністерство юстиції : сайт. URL: <http://www.minjust.gov.ua/38040> (дата звернення: 30.04.2017). 11. Про затвердження Порядку підтвердження факту народження дитини поза закладом охорони здоров'я : постанова Кабінету Міністрів України від 09.01.2013 № 9 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/9-2013-p> (дата звернення: 30.04.2017). 12. Про державну реєстрацію актів цивільного стану : закон України від 01.07.2010 № 2398-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2398-17> (дата звернення: 30.04.2017). 13. Цивільний процесуальний кодекс України : закон України від 18.03.2004 № 1618-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (дата звернення: 30.04.2017). 14. Про

затвердження Порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні : наказ М-ва охорони здоров'я України від 09.09.2013 № 787 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1697-13> (дата звернення: 30.04.2017). **15.** Айвар Л. К. Правове положення суррогатного материнства в Росії. Пробелы законодательства. *Юридический мир*. 2006. № 2. С. 28–35. **16.** Гражданское и торговое право капиталистических государств : учебник. 3-е изд., перераб. и доп. М. : Международ. отношения, 1993. 560 с. **17.** Рішення Малиновського районного суду міста Одеси від 7 лют. 2011 р., спр. № 1519/2-1864/11 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/13787648> (дата звернення: 30.04.2017). **18.** Пузренко М. Через 10 років медсестра зізналась, що двох новонароджених дівчаток підмінили... *33 канал*. 14 черв. 2006 р. URL: <http://old.33kanal.com/2006/06-25-10.php> (дата звернення: 30.04.2017). **19.** Суд заставил матерей поменяться детьми // *Комсомольская правда* : сайт. 20 апр. 2009 г. URL: <http://www.kp.ru/daily/24280.5/475919/> (дата звернення: 30.04.2017). **20.** Тріпільський Г. Я. Процесуальні особливості розгляду спорів, які зв'язані з виникненням, здійсненням та зміною особистих немайнових правовідносин між батьками та дітьми : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2007. 227 с.

Надійшла до редакції 25.05.2017

Красицкая Л. В. Определение происхождения ребенка от матери

Исследуются проблемные вопросы происхождения ребенка от матери. Сделан вывод, что происхождение ребенка от матери независимо от того, родила она ребенка в браке или вне брака, может быть подтверждено медицинским документом учреждения здравоохранения о рождении женщиной ребенка, решением медицинской консультационной комиссии о подтверждении факта рождения женщиной ребенка вне учреждения здравоохранения, решением суда об установлении факта рождения ребенка вне учреждения здравоохранения, решением суда об установлении факта материнства или решением суда о признании материнства.

Ключевые слова: рождение ребенка, происхождение ребенка, признание материнства, оспаривание материнства, установление факта материнства, суррогатное материнство.

Krasytska L. V. Determining the origin of a child from a mother

In order to establish the peculiarities of determining the origin of a child from a mother under the family law of Ukraine and elaborating propositions for improving the legal regulation of relations in this area, the author has researched the problematic issues of determining the origin of a child from a mother.

Using the historic and legal method of research, it has been concluded that the child's mother is always known, even if she conceived the child outside the marriage. The problem of determining the origin of the child from the mother within law-enforcement activities occurred relatively rarely, when there were cases of child abduction or his replacement in the hospital. However, recently, in the light of the development of reproductive medicine problematic issues of determining the origin of the child from the mother become widespread.

It has been concluded that the origin of the child from the mother, regardless of whether she gave the birth to the child in marriage or out of it, can be confirmed by a medical document of the health care establishment about the birth of a child by a woman or by the decision of the medical advisory commission on confirmation of the fact of the birth of a child by a mother outside the health care establishment, or by a court decision establishing the fact of the birth of a child outside the health care establishment, or by a court decision on the establishment of the fact of motherhood, or by a court decision on the recognition of maternity.

It has been offered to amend the Art. 139 of the Family Code of Ukraine with the provisions on the possibility of applying to a court with a suit on the recognition of maternity not only of a woman who considers herself the mother of the child, but also other persons who have the right, for example, to file a suit on the recognition of paternity under the Art. 128 of the Family Code of Ukraine. They were entitled to apply to the court for the recognition of maternity, if the record about the mother of the child was done in accordance with p. 2 of the Art. 135 of the Family Code of Ukraine. Such a right should also be granted to the father of the child and the guardianship agency, which is obliged to protect the personal and property rights of children.

Keywords: birth of a child, origin of a child, recognition of maternity, contested maternity, establishment of the fact of maternity, surrogate maternity.

УДК 347.426.42

А. А. Русецький,

*кандидат юридичних наук, заслужений юрист України,
депутат Харківської обласної ради VII скликання;*

О. В. Карачевцев,

фахівець факультету № 4

Харківського національного університету внутрішніх справ

ОКРЕМІ ПИТАННЯ ВІДШКОДУВАННЯ (КОМПЕНСАЦІЇ) МОРАЛЬНОЇ (НЕМАЙНОВОЇ) ШКОДИ

Досліджено можливість відшкодування (компенсації) моральної (немайнової) шкоди фізичній особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення, за рахунок державного бюджету України. Сформульовано визначення поняття «моральна (немайнова) шкода, що завдана фізичній особі кримінальним правопорушенням». Проаналізовано зміст моральної (немайнової) шкоди й умови її відшкодування.

Ключові слова: моральна (немайнова) шкода, страждання, фізична особа, потерпілий, кримінальне правопорушення.

Постановка проблеми. Проблема відшкодування (компенсації) моральної (немайнової) шкоди фізичній особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення, за рахунок державного бюджету України не нова. Вперше питання про таку відповідальності порушувалося ще в 1985 р. на засіданні Генеральної Асамблеї ООН. В Україні бажання вирішити цю проблему в повному обсязі

залишається тільки благим наміром, незважаючи на те, що перші кроки в цьому напрямку вже зроблено. Правова підстава відшкодування моральної (немайнової) шкоди державою спочатку була закріплена у ст. 56 Конституції України [1]. Згодом можливість відшкодування моральної (немайнової) шкоди була передбачена у ст. 1177 Цивільного кодексу України [2] та у ст. 2, 8, 127 Кримінального процесуального кодексу України [3], де законодавець закріпив положення щодо захисту приватних прав та інтересів окремих осіб, яким кримінальним правопорушенням (злочином) було заподіяно майнової та/або моральної шкоди, та визначив зміст і спрямованість діяльності держави.

Першочергове значення в цьому сенсі має відшкодування (компенсація) шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, на користь його жертви (потерпілої особи). Звичайно, потерпіла особа сподівається на покарання особи, яка вчинила кримінальне правопорушення (злочин) стосовно неї, але, перш за все, прагне відновлення попереднього становища (як матеріальної, так і нематеріальної сфер її життєдіяльності). Якої б сфери життєдіяльності потерпілої фізичної особи не стосувалося кримінальне правопорушення, яке вчинено стосовно неї, очевидно, що особа зазнає не лише фізичного болю, страждань та/або матеріальних збитків, а й душевних страждань. І чому ж тоді має відшкодовуватися (компенсуватися) у певних випадках лише фізична та майнова шкода фізичній особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення, за рахунок державного бюджету України?

Існує багато проблем, пов'язаних із цим питанням. Так, у законодавстві України відсутнє єдине визначення поняття моральної (немайнової) шкоди, достатньою мірою не визначено порядок і критерії оцінки такої шкоди, не вирішено питання про сферу дії цього правового інституту тощо. Також практично відсутня судова практика у сфері відшкодування (компенсації) моральної (немайнової) шкоди особі, потерпілій від кримінального правопорушення, за рахунок державного бюджету України, яка б, можливо, дала відповіді на ці вкрай важливі питання. Така ситуація дозволяє судам по-різному тлумачити правові норми щодо відшкодування моральної (немайнової) шкоди.

Стан дослідження. Окремі аспекти проблеми відшкодування (компенсації) моральної (немайнової) шкоди досліджували С. Белячкін, М. Галянтич, О. Гришук, О. Ерделевський, В. Козацька, Д. Лупеник, Н. Малєїн, В. Паліюк, В. Примак, П. Рабінович, З. Ромовська, Р. Стефанчук, К. Флейшиц, С. Шимон, С. Щербак та інші вчені. Незважаючи на велику кількість досліджень, у науці цивільного права та законодавстві України досі не сформовано комплексний підхід до можливості відшкодування (компенсації) моральної (немайнової) шкоди фізичній особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення, за рахунок державного бюджету України.

Метою статті є дослідити та проаналізувати чинне законодавство України з метою виявлення можливості відшкодування (компенсації) моральної (немайнової) шкоди фізичній особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення, за рахунок державного бюджету, а також сформулювати можливі умови та порядок такого відшкодування.

Виклад основного матеріалу. Сучасне суспільство визначає проблему дотримання прав і свобод людини однією з найактуальніших. Право на відшкодування моральної шкоди є одним із найцінніших прав людини, воно дає можливість компенсувати втрати, яких вона зазнала в результаті кримінального правопорушення, та є досить дієвим способом захисту порушеного права. Конституцією України визначено, що людина, її життя та здоров'я, честь і гідність, недоторканність та безпека є найвищою соціальною цінністю, а утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (ст. 3). Закріплення за державою обов'язку забезпечення прав і свобод людини дає можливість у випадку порушення останніх звернутися до суду з метою їх захисту та відновлення, а також за компенсацією шкоди, завданої таким порушенням (ст. 55, 64 Конституції України).

У низці міжнародно-правових актів закріплено необхідність відшкодування моральної (немайнової) шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, власне, державою. До них слід віднести Декларацію основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживань владою [4], Європейську конвенцію щодо відшкодування збитку жертвам насильницьких злочинів [5], Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи R (85) 11 державам-членам щодо становища потерпілого в рамках кримінального права і кримінального процесу [6] тощо.

Право на відшкодування моральної (немайнової) шкоди передбачене Конституцією України та є однією з гарантій захисту прав і свобод людини. Відповідно, воно юридично закріплене у багатьох законодавчих актах, оскільки найважливішим завданням держави є реальне забезпечення прав і свобод кожної особи, використовуючи всі можливі засоби державного впливу. Тому моральна (нематеріальна) шкода, завдана потерпілому внаслідок кримінального правопорушення, повинна компенсуватися за рахунок державного бюджету України.

Право на відшкодування моральної (немайнової) шкоди виникає внаслідок заподіяння шкоди (майнової, фізичної чи немайнової (моральної)) незалежно від наявності спеціальних норм цивільного законодавства та не має економічного змісту. Закон прямо не вказує на можливість відшкодування (компенсації) моральної (немайнової) шкоди, завданої потерпілому (фізичній особі) внаслідок кримінального правопорушення, за рахунок державного бюджету, але і не заперечує її. Стаття 23 ЦК України є нормою загальної дії, однак також не пов'язує таке право із закріпленням його у спеціальних нормах законодавства [7, с. 13].

Формулювання поняття моральної (немайнової) шкоди є предметом численних дискусій серед науковців. Однак через недосконалість правозастосовної практики суди обмежуються «вузьким» поняттям моральної (немайнової) шкоди, не обтяжуючи себе встановленням ступеня важкості перенесених душевних (психічних) страждань. У Конституції України є лише окремі статті, в яких згадується моральна (немайнова) шкода (ст. 32, 56, 62, 152), але не розкрито її суть. У ЦК України відсутнє визначення як майнової, так і моральної (немайнової) шкоди. Законодавець визначає поняття моральної шкоди через перелік обставин, в яких полягає моральна (немайнова) шкода. Так, відповідно до ч. 2 ст. 23 ЦК України моральна шкода полягає у: фізичному болю та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я; душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку із протиправною поведінкою стосовно неї, членів її сім'ї або близьких родичів; душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням її майна; приниженні честі та гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної осіб.

Отже, законодавець утримується від визначення поняття «моральна (немайнова) шкода», оскільки воно було б досить великим. Усі випадки неправомірних дій, якими може бути заподіяна моральна (немайнова) шкода, неможливо передбачити, тому моральна (немайнова) шкода може бути завдана й іншими діями, якими порушуються суб'єктивні права особи.

У п. 3 постанови Пленуму Верховного Суду України № 4 «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» під моральною шкодою розуміються втрати немайнового характеру внаслідок моральних чи фізичних страждань або інших негативних явищ, заподіяних фізичній чи юридичній особі незаконними діями або бездіяльністю інших осіб [8]. Відповідно до чинного законодавства моральна (немайнова) шкода може полягати у: приниженні честі, гідності, престижу або ділової репутації, моральних переживаннях у зв'язку з ушкодженням здоров'я; порушенні права власності (в тому числі інтелектуальної), прав, наданих споживачам, інших цивільних прав у зв'язку з незаконним перебуванням під слідством і судом; порушенні нормальних життєвих зв'язків через неможливість продовження активного громадського життя, порушенні стосунків з оточуючими людьми; при настанні інших негативних наслідків [8]. Такий перелік не є вичерпним, оскільки на практиці суди компенсують моральну (немайнову) шкоду також в інших випадках, наслідком яких є завдання особі фізичних і душевних страждань. Серед іншого це може бути і затягування слідчих дій щодо встановлення винної у скоєнні кримінального правопорушення особи чи розслідування кримінальної справи в цілому.

У постанові Пленуму Верховного Суду України та у ЦК України розкривається поняття переважно тільки щодо одного з двох видів

моральної (немайнової) шкоди – «моральні чи фізичні страждання». При цьому як синонім для моральних чи фізичних страждань уводиться й новий термін – «моральні переживання». Це дає підстави для висновку, що передбачається необхідність усвідомлення потерпілим применшення своїх прав і виникнення негативної самооцінки.

Визначення, запропоноване в постанові Пленуму Верховного Суду України, найбільш повно розкриває зміст поняття «моральна (немайнова) шкода». Воно є більш точним за своїм змістом, оскільки в його основі поставлено не страждання як певний процес, що не підлягає оцінці, а негативні наслідки немайнового характеру, які спричинені вказаними стражданнями, що і є моральною шкодою [9, с. 220].

У науці цивільного права існують три підходи до визначення поняття моральної (немайнової) шкоди. Для першого достатнім є встановлення факту моральних, психічних або фізичних страждань [10, с. 73; 11, с. 301]. Для другого недостатньо встановлення цих страждань, необхідно довести наявність втрат немайнового характеру або негативних наслідків морального чи іншого немайнового характеру, які виникли внаслідок моральних, психічних або фізичних страждань [12, с. 509; 13, с. 56]. Відповідно до третього необхідно встановити приниження честі, гідності та ділової репутації або наявність моральних переживань, пов'язаних з ушкодженням здоров'я, та внаслідок порушення інших прав [14, с. 57; 15, с. 388].

За буквального тлумаченням ч. 2 ст. 23 ЦК України слід було б вважати, що існує визначення поняття моральної (немайнової) шкоди. Однак вказана норма не дає повного уявлення про зміст цього поняття, а її положення є певною мірою суперечливими. Моральна (немайнова) шкода – це «фізичний біль та страждання» (п. 1), «душевні страждання» (п. 2–3) фізичної особи, «приниження честі та гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи» (п. 4). У такому визначенні сутність моральної шкоди пов'язується з підставами її виникнення [7, с. 15].

Загалом термін «моральна (немайнова) шкода» тлумачиться у законодавстві як фізичні, душевні або моральні страждання; очевидно, що термін «страждання» (емоційно-вольові почуття людини) є ключовим. Страждання викликають певні зміни в житті особи: неможливість реалізації своїх звичок і бажань, збентеженість, страх, переживання, хвилювання, емоційну нестабільність, прояви депресії, зміну артеріального тиску та виникнення інших хвороб, погіршення стосунків у колективі та сім'ї, втрату роботи, довіри близьких людей тощо. Інакше кажучи, викликають зменшення або знищення особистого немайнового блага. Тобто дії особи, яка заподіяла шкоду, обов'язково повинні відбитися на свідомості потерпілого, викликати певну негативну психічну реакцію. Шкідливі зміни відображаються у формі відчуття (фізичні страждання) й уявлень (душевні страждання).

Особи, які потерпіли від кримінального правопорушення, зазнають душевних страждань індивідуально залежно від характеру і

психотравмувальної ситуації. Скільки і як може страждати людина, не знає ніхто. У момент психічної травми особистість людини може зруйнуватися через внутрішнє сприйняття негативних подій. Людина переживає те, що відбувається навколо неї, і це може призвести до незворотних наслідків, пов'язаних із погіршенням стану її здоров'я. Кримінальне правопорушення здатне призвести до душевних страждань. Негативні почуття можуть бути викликані, наприклад, протиправним посяганням на життя та здоров'я як самої особи, так і її близьких родичів (батьків, дружини, дитини, брата, сестри), незаконним позбавленням чи обмеженням волі або права вільного пересування, заподіянням шкоди здоров'ю, в тому числі спотворенням відкритих частин тіла людини шрами та рубцями, розкриттям конфіденційної таємниці тощо.

Несприятливі зміни у психічному стані людини полягають як у фізичних стражданнях, так і у фізичній шкоді. Ці два поняття є різними за змістом, але водночас складовими моральної (немайнової) шкоди. Фізичні страждання є однією з форм моральної (немайнової) шкоди (ст. 23 ЦК України). Фізична (тілесна) шкода – це сукупність змін, що об'єктивно сталися внаслідок вчинення кримінального правопорушення у стані людини як фізичної істоти. Вона може бути як матеріальна, так і нематеріальна. Складовими фізичної шкоди є тілесні ушкодження, розлад здоров'я, фізичні страждання, біль. Згідно із Правилами судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень, затвердженими наказом Міністерства охорони здоров'я України від 17 січня 1995 р. № 6 [16], з медичної точки зору, тілесні ушкодження – це порушення анатомічної цілісності тканин, органів та їх функцій, що виникає внаслідок одного чи кількох зовнішніх ушкоджуючих факторів (фізичних, хімічних, біологічних, психічних). Шкідливі зміни відбуваються в тілесній (тобто матеріальній) сфері потерпілого під впливом певних зовнішніх впливів. Фізична шкода полягає в позбавленні життя, завданні шкоди здоров'ю людини, нанесенні їй різного роду тілесних ушкоджень, що позбавляють її працездатності. В юридичному сенсі, фізичну шкоду неможливо відшкодувати, може йтися лише про компенсацію негативних наслідків.

Поняття «фізична шкода», що вживається в законодавстві, застосовується лише тоді, коли йдеться про завдання шкоди життю та здоров'ю людини. Із позиції права, людина не є об'єктом права, а отже і заподіяння шкоди здоров'ю (фізичну шкоду) (ст. 1207 ЦК України) не можна віднести ні до майнової шкоди, хоча вона і передбачає негативні майнові наслідки, ні до моральної. У такому випадку може йтися про такий вид шкоди, як нематеріальна.

За таких обставин більш вірним є другий підхід до визначення поняття моральної (немайнової) шкоди [9, с. 221], оскільки самі страждання не можуть бути оцінені за допомогою будь-якої методики, вони не піддаються оцінюванню, а втрати нематеріального характеру

можна визначити. Результатом страждань є негативні наслідки немайнового характеру, які і є моральною (немайновою) шкодою. Особа втрачає можливість приймати певні рішення, вчиняти певні дії, продовжувати звичний для неї спосіб життя. Ці зміни змушують її докластати певних зусиль для подальшої організації свого життя.

У випадку скоєння кримінального правопорушення стосовно особи вона усвідомлює себе об'єктом посягання, її страждання пов'язані переважно з переоцінкою власної соціальної значимості, зумовлюють зміни в її ставленні до власного життєвого укладу, впливають на зміст правовідносин, в яких ця особа брала участь. Порушення абсолютного права, що захищається й охороняється від усіх і кожного, в більшості випадків є неочікуваним для потерпілої особи та поглиблює її моральні втрати.

Під час встановлення факту заподіяння моральної шкоди слід керуватися не тільки критеріями, що обумовлюють суб'єктивне сприйняття потерпілої особи (почуття, емоції), а й критеріями, які характеризують зовнішній прояв – порушення усталеного для цієї особи способу життя. На нашу думку, визначення поняття моральної (немайнової) шкоди саме через термін «втрати» підкреслює компенсаційну функцію інституту відшкодування такої шкоди. Для всебічного розуміння цього поняття визначати його через термін «страждання» недостатньо. Зазначене відповідає і постанові Пленуму Верховного Суду України № 4 «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди».

Моральна (немайнова) шкода може бути заподіяна також діями, що порушують майнові права громадянина, оскільки душевні (моральні) страждання зумовлюються втратою, знищенням, пошкодженням майна. Людина, яка втратила будь-яке майно або понесла збитки в результаті вчиненого кримінального правопорушення, може страждати від усвідомлення марності зусиль, прикладених для придбання цього майна, або позбавлення можливості придбання майнових благ. Факт применшення майнових благ усвідомлений фізичною особою і відображається в її свідомості, що викликає фізичні та (або) моральні (душевні, психічні) страждання. Причиною ж страждань зазвичай є зміна соціального стану або самооцінки людини внаслідок применшення майнових благ. Підтвердження такої позиції ми знаходимо у згаданій постанові Пленуму Верховного Суду України № 4, відповідно до якої моральна шкода полягає в моральних переживаннях у зв'язку з порушенням права власності, неможливістю продовження активного громадського життя [8].

Моральна (немайнова) шкода може полягати одночасно у фізичних і моральних (душевних, психічних) стражданнях. Проведений аналіз дозволяє визначити немайнову (моральну) шкоду, що завдана фізичній особі внаслідок кримінального правопорушення, як втрати немайнового характеру, що виникли внаслідок душевних, психічних або фізичних страждань, викликаних порушенням прав особи

неправомірними діями або бездіяльністю з боку винної особи, та призводять до приниження честі, гідності, ділової репутації, ушкодження здоров'я, порушення звичайних життєвих зв'язків через неможливість продовження активного суспільного життя, вимушених змін або обмежень у виборі діяльності, звичайного кола спілкування й інших негативних наслідків.

Варто зазначити, що законодавець у визначенні використовує одночасно терміни «відшкодування» та «компенсація»: у ст. 23 ЦК України використовується термін «відшкодування моральної шкоди», а у ст. 1177 ЦК України – термін «відшкодування (компенсація) шкоди фізичній особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення». Фактично у ст. 1177 ЦК України прирівняли ці два терміни. Однак таке слід трактувати виключно як помилку, а не як існування особливого способу захисту – відшкодування моральної (немайнової) шкоди, відмінного від компенсації моральної (немайнової) шкоди [17, с. 104]. Хоча допускається і ототожнення зазначених термінів [18].

Ми виходимо з того, що між правовими категоріями «відшкодування» та «компенсація» є певні відмінності. Вважаємо, що відшкодування фізичної та моральної (немайнової) шкоди можливе виключно шляхом її компенсації. Термін «відшкодування» повною мірою не відображає сутність і характерні особливості відносин, що виникають у зв'язку із заподіянням моральної (немайнової) шкоди. При цьому обсяг (розмір) таких втрат враховує приблизну вартість благ, які допоможуть потерпілій особі «усунути» чи «загладити» наслідки, викликані завданням моральної (немайнової) шкоди [19, с. 95; 7, с. 91]. Водночас має відбуватися відшкодування витрат, пов'язаних із нанесенням фізичної чи моральної (немайнової) шкоди (вартість ліків, протезів, медичних послуг, реабілітаційних заходів тощо).

Отже, наявну термінологічну невідповідність у ст. 16, 23, 1167, 1168 ЦК України слід виправити, взявши за приклад ст. 1177 ЦК України, де вживається термін «відшкодування (компенсація) моральної (немайнової) шкоди».

Фізична особа досить часто змушена терпіти фізичні або моральні страждання, однак далеко не в усіх випадках вона має право на компенсацію моральної (немайнової) шкоди. Це право передбачає наявність необхідних, передбачених чинним законодавством умов для відшкодування завданої шкоди (в тому числі моральної), викладених у ст. 1166 ЦК України: наявність шкоди, протиправна поведінка заподіювача, причинний зв'язок між шкодою та протиправною поведінкою порушника, вина [20, с. 704]. На необхідність встановлення саме цих умов свого часу зверталась увага в п. 5 постанови Пленуму Верховного Суду України № 4 «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди». Перераховані умови визнають загальними, оскільки їх наявність необхідна для всіх випадків відшкодування шкоди, якщо інше не передбачено законом. Якщо закон змінює, обмежує або розширює

коло умов, необхідних для відшкодування за завдану шкоду, то в цьому випадку йдеться про *спеціальні* умови відшкодування [7, с. 47], які ґрунтуються на нормах про генеральний делікт [21, с. 722].

Відповідно до ст. 23, 1177, 1207 ЦК України спеціальними умовами є:

- шкода (майнова, фізична (тілесна), моральна (немайнова)) має бути завдана саме фізичній особі, членам її сім'ї чи її близьким родичам;

- шкода є наслідком кримінального правопорушення;
- не встановлено особу, яка вчинила кримінальне правопорушення (злочин) (очевидно, що до такої умови слід віднести й оголошення особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, у розшук та інші);
- особа, яка вчинила злочин, має бути неплатоспроможною.

Під час розслідування кримінального правопорушення можуть виникати й інші випадки, що унеможливають повне відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням потерпілій особі, як то оголошення особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, у розшук чи припинення досудового слідства на підставі амністії тощо. Ми вважаємо, що дві останні умови було б доцільно замінити на одну, більш універсальну, яка б передбачала будь-які випадки, що унеможливають відшкодування завданої шкоди дійсним правопорушником, і за яких виникає в держави обов'язок компенсації шкоди (майнової, немайнової), завданої кримінальним правопорушенням.

Право на компенсацію фізичній особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення, за рахунок державного бюджету виникає не з моменту завдання такої шкоди, а з моменту настання обставини, що унеможливає компенсацію моральної (немайнової) шкоди особою, яка її заподіяла. Про наявність такої обставини свідчать процесуальні документи, що виносять слідчий, прокурор або суддя. Так, це може бути постановою про зупинення досудового розслідування на підставі переховування підозрюваного від органів слідства з метою ухилення від кримінальної відповідальності та неможливості встановити його місцезнаходження (п. 2 ч. 1 ст. 280 КПК України), постановою про оголошення в розшук підозрюваного, місцезнаходження якого невідоме, тощо.

Суб'єктом, який має право на відшкодування моральної (немайнової) шкоди, слід вважати виключно **фізичну особу**, якій завдана моральна (немайнова) шкода кримінальним правопорушенням і яка подає заяву про вчинення щодо неї кримінального правопорушення або заяву про залучення її до провадження як потерпілого чи надала письмову згоду на визнання її потерпілою слідчим, прокурором, судом. У випадку смерті потерпілого право на відшкодування шкоди мають близькі родичі або члени його сім'ї за правилами, передбаченими ст. 1200 та 1207 ЦК України.

Законодавством не встановлено жодних реальних мінімальних і максимальних обмежень грошової суми, яка може бути стягнута як

компенсація за завдані фізичні та моральні страждання. Слід враховувати, що на сьогодні не визначені методи розрахунку розміру компенсації моральної (немайнової) шкоди, не передбачено і не існує жодної формули або моделі, яка допомогла б об'єктивно встановити розмір моральної (немайнової) шкоди та запобігла ситуаціям, коли судами призначаються різні розміри компенсації в аналогічних ситуаціях або коли потерпілим присуджуються надто завищені та необґрунтовані розміри компенсації моральної (немайнової) шкоди [14, с. 120–170; 22, с. 200–228; 9, с. 216–243].

Для визначення розміру такої шкоди в Україні згідно з ч. 3 ст. 23 ЦК України та постановою Пленуму Верховного Суду України [8] враховується низка критеріїв, а саме: характер правопорушення; характер, обсяг і глибина фізичних та душевних страждань; характер немайнових втрат (їх тривалість, можливість відновлення тощо); погіршення здібностей потерпілого або позбавлення його можливості їх реалізації; ступінь вини особи, яка завдала моральної шкоди, якщо вона є підставою для компенсації; принципи розумності і справедливості; інші обставини. Уявляється, що такий підхід дозволяє оптимально врахувати вимоги справедливості у змісті закону, тому що ніщо не є великим або малим саме собою, але буває таким лише в порівнянні з іншим. Установлена вимога розумності має відношення, скоріше, до базисного рівня розміру компенсації моральної (немайнової) шкоди, яка дозволила б розробити співвідносну шкалу розмірів компенсацій презюмованої моральної (немайнової) шкоди для різних видів правопорушень [23, с. 193].

Загалом, під час визначення розміру компенсації суддя має декілька варіантів. По-перше, взяти за основу суму, яку заявляє в позовній заяві позивач, і ухвалити. По-друге, призначити судово-психологічну експертизу, яка здійснюється судовим експертом-психологом відповідно до методики встановлення заподіяння моральної (немайнової) шкоди та методу оцінки розміру компенсації спричинених страждань. Цю методичку та метод розробив у 1997 році О. М. Ерделевський [23, с. 133–140], вона зареєстрована Міністерством юстиції України 3 березня 2010 р. під номером 14.1.04 в галузі психологічних експертиз, п'ять років (до 2016 року) офіційно використовувалась [24] та є єдиною методикою, що має офіційний характер.

Моральна (немайнова) шкода відшкодовується грошима, іншим майном або в інший спосіб і незалежно від майнової шкоди, яка підлягає відшкодуванню, та не пов'язана з розміром цього відшкодування. Моральна шкода відшкодовується одноразово, якщо інше не встановлено договором або законом (ст. 23 ЦК України). Суди призначають відшкодування за моральну шкоду, як правило, у грошовій формі. Якщо моральна (немайнова) шкода завдана каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, то вона може бути відшкодована одноразово або шляхом здійснення щомісячних платежів (ч. 1 ст. 1168 ЦК України), тобто застосовується грошовий спосіб відшкодування.

У разі якщо відшкодування призначається шляхом щомісячних платежів, загальна сума, що підлягає стягненню як компенсація за моральну (немайнову) шкоду, має бути конкретно визначена, а також має бути встановлений строк, упродовж якого такі платежі будуть здійснюватися.

В юридичній літературі зазначалося, що поряд із грошовою формою необхідно ввести і інші форми компенсації моральної (немайнової) шкоди [25, с. 154–155]. М. С. Малєїн підкреслював, що суть питання полягає в тому, що потерпілому потрібно послабити моральні втрати, страждання, поновити його комунікабельність тощо [26, с. 206]. Наприклад, особа, яка зазнала фізичних страждань, отримала каліцтво (ампутацію ніг), потребує не тільки компенсації у грошовій формі, а й транспортного засобу, який надасть їй мобільності, тощо.

Тому за погодженням між сторонами або за рішенням суду моральна (немайнова) шкода може бути компенсована не лише грошима, а й іншим майном, тобто шляхом надання певних матеріальних благ (речей) – автотранспорту, телевізора, побутової техніки, меблів, протезів, одягу тощо. Інший спосіб компенсації може полягати в наданні благ не речового, а іншого майнового характеру: безкоштовних путівок до лікувально-оздоровчих закладів (санаторіїв, будинків відпочинку), в туристичну подорож; виконання послуг або робіт (ремонт жилого приміщення, перевезення, опублікування твору, автором якого є кредитор, медичні послуги) тощо [19, с. 111].

Як **висновок** зазначимо, що відповідно до п. 12 Декларації основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживань владою у випадках, коли компенсацію неможливо одержати в повному обсязі від правопорушника або з інших джерел, державам слід вживати заходів із надання фінансової компенсації: жертвам, які в результаті тяжких злочинів одержали значні тілесні ушкодження або суттєво підірвали своє фізичне чи психічне здоров'я; родинам, зокрема утриманцям осіб, які померли або стали фізично чи психічно недієздатними в результаті такої віктимізації [4; 5]. Одним із таких заходів є створення Державного фонду допомоги чи компенсації жертвам (потерпілим) від кримінальних порушень (злочинів). Створення такого фонду передбачено розпорядженням Президента України «Про заходи щодо активізації боротьби з корупцією і організованою злочинністю» [27], в якому наголошено на необхідності координації роботи зі створення проекту положення про Державний фонд допомоги потерпілим від злочинних посягань. Існує ще низка законопроектів з цього питання, однак на сьогодні фонд не створено.

Держава зобов'язана відшкодовувати шкоду, заподіяну кримінальним правопорушенням, потерпілий не повинен ставитися в залежність від платоспроможності заподіювача шкоди та від того, чи належним чином проведуть досудове розслідування кримінального правопорушення правоохоронні органи та чи знайдуть винного в заподіянні такої шкоди. Створення державою спеціального фонду

пов'язано з реальною цінністю конституційних гарантій, закріплених ст. 3 Конституції України. Реальне стягнення компенсації нерідко розтягується на довгі роки та є нерегулярним або взагалі не відшкодовується. Тому слід ухвалити відповідний законодавчий акт (у Верховній Раді України знаходяться чотири проекти), яким би було передбачено створення спеціального фонду захисту жертв кримінальних правопорушень (злочинів), порядок його функціонування і механізм здійснення компенсацій. Або ж доповнити Бюджетний кодекс України [28] в частині відомчої класифікації видатків нормою про компенсацію шкоди особам, які постраждали від кримінального правопорушення.

За великого бажання, можна на це знайти потрібні кошти. На сьогодні існує можливість для відшкодування моральної (немайнової) шкоди, але питання в тому, чи готова або бажає держава здійснити свої обов'язки щодо відшкодування (компенсації) моральної (немайнової) шкоди фізичній особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення, за рахунок державного бюджету України.

Список використаних джерел: 1. Конституція України : закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 07.09.2017). 2. Цивільний кодекс України : закон України від 16 січ. 2003 р. № 435-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 07.09.2017). 3. Кримінальний процесуальний кодекс України : закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 07.09.2017). 4. Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживань владою : від 29 листоп. 1985 р. // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_114 (дата звернення: 07.09.2017). 5. Європейська конвенція про відшкодування збитків жертвам насильницьких злочинів : від 24 листоп. 1983 р. ETS N 116 // ЛІГА:ЗАКОН : прав. портал. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MU83302.html (дата звернення: 07.09.2017). 6. Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи R (85) 11 державам-членам щодо становища потерпілого в рамках кримінального права і кримінального процесу : від 28 черв. 1985 р. // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_127 (дата звернення: 07.09.2017). 7. Відшкодування моральної шкоди: коментар, законодавство, судова практика / за заг. ред. М. К. Галютіча. Київ : Юрінком Інтер, 2013. 288 с. 8. Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди : постанова Пленуму Верховного Суду України від 31 берез. 1995 р. № 4 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-95> (дата звернення: 07.09.2017). 9. Стефанчук Р. О. Особисті немайнові права фізичних осіб (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захист) : монографія. Київ : КНТ, 2008. 626 с. 10. Малеин Н. С. Охрана прав личности советским законодательством. М. : Наука, 1985. 166 с. 11. Нескороджена Л. Л., Щербак С. В., Сіроткіна М. В. Цивільний позов, моральна шкода та її компенсація у кримінальному та цивільному судочинстві: теорія і практика : наук.-практ. посіб. Київ : Вид. Фурса С. Я.; КНТ, 2008. 416 с. 12. Енциклопедія цивільного права України / Ін-т держави і права ім. В. М. Коре-

цького НАН України ; відп. ред. Я. М. Шевченко. Київ : Ін Юре, 2009. 952 с.

13. Шимон С. І. Коментар до ст. 23 Цивільного кодексу України // Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України : у 2 т. / за відп. ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. Київ : Юрінком Інтер, 2005. Т. 1. 832 с.

14. Палиюк В. П. Возмещение морального (неимущественного) вреда : монография. 2-е изд., испр. и доп. Киев : Право, 2000. 272 с.

15. Цивільне право України. Академічний курс : підручник : у 2 т. / за заг ред. Я. М. Шевченко. Київ : Ін Юре, 2003. Т. 2. Особлива частина. 408 с.

16. Правила судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень : затв. наказом М-ва охорони здоров'я України від 17 січ. 1995 р. № 6 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0255-95> (дата звернення: 07.09.2017).

17. Эрделевский А. М. О компенсации морального вреда юридическим лицам. *Хозяйство и право*. 1996. № 11. С. 102–109.

18. Анисимов А. Л. Честь, достоинство, деловая репутация под защитой закона. М. : Норма, 2004. 224 с.

19. Рабінович П. М., Гришук О. В. Право людини на компенсацію моральної шкоди (загальнотеоретичні аспекти). Львів : Світ, 2006. 140 с. (Пр. Львів. лабораторії прав людини і громадянина НДІ держ. будівництва та місц. самоврядування Акад. прав. наук України ; Серія І. Дослідження та реферати ; Вип. 9).

20. Цивільний кодекс України : наук.-практ. комент. : у 2 ч. / за ред. Я. М. Шевченко. Київ : Ін Юре, 2004. Ч. 2. 896 с.

21. Приступа С. Н. Поняття і значення зобов'язань з відшкодування шкоди // Цивільне право: підручник : у 2 т. / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, Т. І. Бегова та ін. ; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. Харків : Право, 2011. Т. 2. 816 с.

22. Эрделевский А. М. Компенсация морального вреда: анализ и комментарий законодательства и судебной практики. 3-е изд., испр. и доп. М. : Волтерс Клувер, 2004. 320 с.

23. Эрделевский А. М. Компенсация морального вреда в России и за рубежом. М., 2000. 240 с.

24. Реєстр методик проведення судових експертиз / М-во юстиції України. URL: <http://rmpse.minjust.gov.ua/page/19> (дата звернення: 07.09.2017).

25. Эрделевский А. М. Компенсация морального вреда: анализ и комментарий законодательствам и судебной практики. М. : БЕК, 2000. 227 с.

26. Малейн Н. С. Юридическая ответственность // Правовая система социализма. Т. 2 : Функционирование и развитие / отв. ред. А. М. Васильев. М. : Юрид. лит, 1987. Глава 8. С. 195–229.

27. Про заходи щодо активізації боротьби з корупцією і організованою злочинністю : розпорядження Президента України від 10 лют. 1995 р. № 35/95-рп // ЛІГА:ЗАКОН : прав. портал. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/R035_95.html (дата звернення: 07.09.2017).

28. Бюджетний кодекс України : закон України від 8 лип. 2010 р. № 2456-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17> (дата звернення: 07.09.2017).

Надійшла до редколегії 08.09.2017

Русецкий А. А., Карачевцев А. В. Отдельные вопросы возмещения морального (неимущественного) вреда

Исследованы возможности возмещения (компенсации) морального (неимущественного) вреда физическому лицу, пострадавшему от уголовного преступления, за счет государственного бюджета Украины. Сформулировано определение понятия «моральный (неимущественный) вред, причиненный физическому

лицу уголовным правонарушением». Проанализировано содержание морального (неимущественного) вреда и условия его возмещения

Ключевые слова: моральный (неимущественный) вред, страдания, физическое лицо, потерпевший, уголовное преступление.

Rusetskyi A. A., Karachevtsev O. V. Certain issues of reimbursement of the moral (non-property) harm

The author has researched possibilities of reimbursement (compensation) of moral (non-property) harm to an individual who has suffered from a criminal offense, at the expense by the state budget of Ukraine. The content and legal nature of the concept "moral (non-property) harm caused to an individual by a criminal offense" have been formulated. It has been argued that there is no unambiguous understanding of the issue on the essence of the notion of moral harm. The content of moral (non-property) harm and the conditions for its compensation have been analyzed. The definition of the notion of moral (non-property) harm as a result of unfavorable consequences caused to an individual by a crime has been revealed. It has been concluded that the duty of the state to compensate for the damage caused by a crime provided by the Art. 1177 of the Civil Code of Ukraine is not due to its actions and without guilt. The grounds and conditions for reimbursement of the harm by the state caused by a crime have been characterized. Specific conditions for compensation for damage by the state caused by a crime have been indicated.

Theoretical conclusions on the studied issues and practical propositions aimed at improving the institution of reimbursement of the damage by the state inflicted by the crime have been formulated.

Keywords: moral (non-property) harm, suffering, individual, victim, criminal offense.

УДК [349.2:351.74](477)

В. В. Гончарук,

*кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник,
доцент кафедри трудового та господарського права факультету № 2
Харківського національного університету внутрішніх справ;
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-8157-0130>*

**ПОНЯТТЯ ТРУДОПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
В ОРГАНАХ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ**

Охарактеризовано трудовоправову відповідальність в органах Національної поліції України в умовах її реформування, розглянуто її структурні елементи. Визначено, що виникнення терміна «трудоправова відповідальність» пояснюється тим, що така відповідальність виникає під час реалізації трудових правовідносин або безпосередньо пов'язана з їхнім виникненням, зміною чи припиненням. Наведено авторське визначення поняття «трудоправова відповідальність в органах Національної поліції України».

Ключові слова: трудовоправова відповідальність, Національна поліція України, поліцейський, трудове право, органи Національної поліції.

Постановка проблеми. Зміни, що останнім часом відбуваються в українському суспільстві, не можуть не впливати на розвиток і вдосконалення трудових відносин, яким відведено значну роль у демократизації суспільства, оскільки вони направляють, координують і впорядковують найрізноманітніші відносини між людьми як безпосередньо в процесі праці, так і пов'язані з ними відносини. Саме через це необхідною є чітка правова регламентація належного функціонування трудових відносин, у тому числі поліцейських. Неабияку роль у цьому відведено трудовоправовій відповідальності. Виникнення терміна «трудоправова відповідальність» пояснюється тим, що така відповідальність виникає під час реалізації трудових правовідносин або безпосередньо пов'язана з їхнім виникненням, зміною чи припиненням. Трудоправова відповідальність – це відповідальність у процесі праці, відповідальність за діяльність, пов'язану з реалізацією права на працю, відповідальність суб'єктів трудового права за свої дії або бездіяльність.

Стан дослідження. Питання відповідальності у трудовому праві в різні часи досліджували: В. М. Андріїв, Н. Б. Болотіна, В. С. Венедіктов, С. В. Венедіктов, М. І. Іншин, М. М. Клемпарський, Т. В. Колесник, Є. Ю. Подорожній, С. М. Прилипко, О. І. Процевський, Г. І. Чанишева, Н. М. Хуторян, В. І. Щербина, О. М. Ярошенко та багато інших українських вчених у галузі трудового права. Однак, незважаючи на наукову та практичну значущість результатів досліджень названих науковців сьогодні зрозуміло, що численні істотні зміни,

внесені останнім часом до чинного українського законодавства, дозволяють по-новому розглядати правову сутність юридичної відповідальності як інституту трудового права. Саме тому трудово-правові відповідальності в органах Національної поліції України за сучасних умов реформування правоохоронної системи країни, направлення її розвитку в напрямку євроінтеграційних процесів і пріоритетності надання сервісних функцій та превентивної діяльності потребує нового переосмислення, додаткового наукового вивчення, інноваційних підходів та відповідної кодифікації.

Тому **метою** статті є з'ясування та характеристика поняття трудово-правової відповідальності в органах Національної поліції України в умовах реформування.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні основним нормативно-правовим актом, який регламентує діяльність Національної поліції, є закон України «Про Національну поліцію» [1]. Відповідно до ст. 19 «Види відповідальності поліцейських» Закону у випадку вчинення протиправних діянь поліцейські несуть кримінальну, адміністративну, цивільно-правову та дисциплінарну відповідальність. Підстави та порядок притягнення поліцейських до дисциплінарної відповідальності й застосування до них заохочень визначаються Дисциплінарним статутом Національної поліції України, що затверджується законом. Держава відповідно до закону відшкодовує шкоду, завдану фізичній або юридичній особі рішеннями, дією чи бездіяльністю органу або підрозділу поліції, поліцейським під час здійснення ними своїх повноважень. Тому дослідженню підлягає відповідальність саме як категорія трудового права, тобто відповідальність поліцейських саме як працівників.

На сьогодні поняття дисциплінарної відповідальності не закріплено на законодавчому рівні, тому для з'ясування його правової природи маємо проаналізувати думки вчених. Так, необхідно виокремити думки, згідно з якими дисциплінарна відповідальність – це: 1) осуд поведінки працівника шляхом оголошення йому владою роботодавця дисциплінарного стягнення; 2) передбачений нормами трудового права особливий правовий стан суб'єктів охоронних правовідносин, який виявляється в тому, що роботодавець дає негативну оцінку протиправній поведінці працівника та реагує на неї визначеними законом примусовими заходами; 3) обов'язок працівника відповідати (покарати) за дисциплінарний проступок, передбачений нормою трудового права [2, с. 50]. Тобто дисциплінарну відповідальність науковці пропонують розглядати з позиції накладення роботодавцем на найманого працівника дисциплінарного стягнення за порушення трудової дисципліни, із чим варто погодитись.

Дисциплінарний статут Національної поліції України на сьогодні чинності не набрав, у зв'язку з чим маємо можливість аналізувати лише його проект від 16.05.2016 № 4670 [3], який відповідно до постанови Верховної Ради України від 03.10.2017 № 2149-VIII

включений до переліку питань, підготовлених до розгляду на пленарних засіданнях, та внесений до порядку денного сьомої сесії Верховної Ради України восьмого скликання [4].

У преамбулі законопроекту вказується, що цей статут визначає сутність службової дисципліни в Національній поліції України, повноваження поліцейських та їхніх керівників з її додержання, види заохочень і дисциплінарних стягнень, а також порядок їх застосування та оскарження; його дія поширюється на поліцейських, які повинні неухильно додержуватися його вимог [3].

Відповідно до ст. 6 «Заохочення та його види» проекту Статуту, підготовленого до другого читання [3], заохочення є засобом підтримання службової дисципліни, що полягає у відзначенні поліцейського за успішне виконання ним обов'язків, а також за інші заслуги перед державою та суспільством. До поліцейських можуть застосовуватися такі види заохочень: 1) дострокове зняття дисциплінарного стягнення; 2) занесення на дошку пошани; 3) заохочення грошовою винагородою; 4) заохочення цінним подарунком; 5) надання додаткової оплачуваної відпустки тривалістю до п'яти діб; 6) заохочення відомчими заохочувальними відзнаками Національної поліції України; 7) заохочення відомчими заохочувальними відзнаками Міністерства внутрішніх справ України; 8) дострокове присвоєння чергового спеціального звання; 9) присвоєння спеціального звання, вищого на один ступінь від звання, передбаченого займаною штатною посадою; 10) заохочення відомчою заохочувальною відзнакою Міністерства внутрішніх справ України «Вогнепальна зброя»; 11) заохочення відомчою заохочувальною відзнакою Міністерства внутрішніх справ України «Холодна зброя».

Заохочення застосовуються до поліцейських на підставі сукупної оцінки професійних якостей, результатів службової діяльності, ступеня службової активності, ініціативності та стану дотримання службової дисципліни на підставі подання про заохочення.

Відповідно до ст. 11 «Відповідальність поліцейського» проекту [3] за порушення службової дисципліни поліцейські незалежно від займаної посади та спеціального звання несуть дисциплінарну відповідальність згідно із Статутом. За вчинення адміністративних правопорушень поліцейські несуть дисциплінарну відповідальність відповідно до Статуту, крім випадків, передбачених Кодексом України про адміністративні правопорушення. Поліцейських, яких в установленому порядку притягнуто до адміністративної, кримінальної або цивільно-правової відповідальності, одночасно може бути притягнуто до дисциплінарної відповідальності згідно із Статутом. Відповідно до ст. 12 «Дисциплінарний проступок» проекту [3] дисциплінарним проступком визнається протиправна винна дія чи бездіяльність поліцейського, що полягає в порушенні ним службової дисципліни, невиконанні чи неналежному виконанні обов'язків поліцейського або виходить за їх межі, порушенні обмежень і заборон, визначених законодавством

для поліцейських, а також у вчиненні дій, що підривають авторитет поліції. Відповідно до ст. 13 «Дисциплінарне стягнення та його види» проекту [3] дисциплінарне стягнення є засобом підтримання службової дисципліни, що застосовується за вчинення дисциплінарного проступку з метою виховання поліцейського, який його вчинив, для безумовного дотримання службової дисципліни, а також з метою запобігання вчиненню нових дисциплінарних проступків. До поліцейських можуть застосовуватися такі види дисциплінарних стягнень: 1) зауваження; 2) догана; 3) сувора догана; 4) попередження про неповну службову відповідність; 5) пониження у спеціальному званні на один ступінь; 6) звільнення з посади; 7) звільнення зі служби в поліції. До курсантів (слухачів), які проходять навчання у вищих навчальних закладах зі специфічними умовами навчання, що здійснюють підготовку поліцейських, крім видів дисциплінарних стягнень, визначених цією статтею, застосовується дисциплінарне стягнення у виді призначення поза чергою в наряд – до п'яти нарядів [3].

Наведений перелік дисциплінарних стягнень є вичерпним, що, на нашу думку, не викликає жодних сумнівів у своїй правильності.

Матеріальна відповідальність – це один із видів юридичної відповідальності, яка являє собою обов'язок однієї сторони трудового договору – працівника або роботодавця – відшкодувати іншій стороні шкоду, заподіяну внаслідок винного, протиправного невиконання або нена належного виконання трудових обов'язків у встановленому законом розмірі й порядку [5, с. 44]. Отже, характерною рисою матеріальної відповідальності є можливість її застосування до обох сторін трудового договору. У свою чергу, матеріальна відповідальність поліцейських виражається в обов'язку цих працівників повністю або частково покрити матеріальну шкоду, що була заподіяна з їх вини.

На поліцейських розповсюджуються норми Положення про матеріальну відповідальність військовослужбовців за шкоду, заподіяну державі, затвердженого постановою Верховної Ради України від 23.06.1995 № 243/95-ВР [6]. Відповідно до п. 2 цього Положення відшкодуванню підлягає пряма дійсна шкода, заподіяна розкраданням, пошкодженням, втратою чи незаконним використанням військового майна, погіршенням або зниженням його цінності, що спричинило додаткові витрати для військових частин, установ, організацій, підприємств і військово-навчальних закладів для відновлення, придбання майна чи інших матеріальних цінностей або надлишкові виплати. Умовами настання матеріальної відповідальності поліцейських є: а) заподіяння прямої дійсної шкоди; б) їх протиправна поведінка; в) причинний зв'язок між протиправною поведінкою та настанням шкоди; г) вина в заподіянні шкоди. Залежно від того, навмисно чи з необережності заподіяно шкоду, а також з урахуванням суспільної небезпечності дії (бездіяльності) винної особи й обставин, за яких заподіяно шкоду, та вартості майна до військовослужбовців і призваних на збори військовозобов'язаних застосовується повна або обмежена матеріальна відповідальність [6].

Обмежена матеріальна відповідальність полягає в обов'язку винних повністю відшкодувати заподіяну ними пряму дійсну шкоду, при цьому відшкодована сума не повинна перевищувати максимальної межі, що знаходиться в певному відношенні до розміру їх місячного грошового утримання. Розміри місячного грошового утримання визначаються відповідно до основних посадових окладів, окладів за спеціальні звання і процентних надбавок за вислугу років на день підписання наказу про притягнення до матеріальної відповідальності. Відповідальність у розмірі місячного грошового утримання є універсальною. Згідно з п. 10 Положення про матеріальну відповідальність військовослужбовців за шкоду, заподіяну державі [6], вона покладається на осіб як рядового, так і начальницького складу за заподіяння шкоди внаслідок недбалого виконання ними службових обов'язків, передбачених статутами, інструкціями та іншими нормативними актами. Визначальним фактором обмеженої матеріальної відповідальності є форма вини у вигляді недбалості особи, яка заподіяла шкоду, незалежно від посади, що вона обіймає, і звання [7, с. 153].

Повна матеріальна відповідальність поліцейських полягає в обов'язку відшкодувати заподіяну шкоду повністю, без будь-яких обмежень і настає у таких випадках: 1) умисного знищення, пошкодження, псування, розкрадання, незаконного витрачання військового майна або вчинення інших умисних протиправних дій; 2) приписки в нарядах та інших документах фактично невиконаних робіт, перекручування звітних даних і обману держави в інших формах; 3) заподіяння шкоди особою, яка перебувала в нетверезому стані; 4) дій (бездіяльності), що мають ознаки злочину; 5) недостачі, а також знищення або псування військового майна, переданого їм під звіт для зберігання, перевезення, використання чи для іншої мети; 6) керівники – у разі незаконного звільнення або переведення працівника чи службовця на іншу роботу, а також у випадку затримання виконання ухвали суду чи наказу вищого за підлеглістю начальника про поновлення працівника на роботі.

Підвищена матеріальна відповідальність поліцейських – це відшкодування заподіяної ними шкоди в обсязі, який перевищує її номінальний розмір. Така відповідальність є винятковою і застосовується тільки у випадках, коли шкода заподіяна розкраданням, марнотратством або втратою зброї та боєприпасів, оптичних приладів, засобів зв'язку, спецтехніки й інших видів майна, зазначених у п. 14 Положення про матеріальну відповідальність військовослужбовців за шкоду, заподіяну державі. Кратність вартості майна визначається спеціальним Переліком військового майна, недостача або розкрадання якого відшкодовується винними особами у кратному співвідношенні до його вартості [8], затвердженим Кабінетом Міністрів України. Залежно від виду майна відповідальність покладається в розмірі до 10-кратної його вартості.

Необхідно також зазначити, що матеріальна відповідальність не настає у таких випадках: коли заподіяна шкода є наслідком дії непереборної сили; невстановлення винної особи; смерті винної особи; коли шкоду заподіяно внаслідок виконання наказу старшого начальника або виправданого в конкретних умовах службового ризику, або правомірних дій. Разом із цим, притягнення до матеріальної відповідальності не звільняє від дисциплінарної, цивільно-правової, адміністративної чи кримінальної відповідальності.

Отже, можемо зробити **висновок**, що матеріальна відповідальність поліцейських поділяється на обмежену, повну та підвищену. Вид відповідальності залежить від особливостей служби, посадових обов'язків працівників, способу заподіяння шкоди, ступеня та форми вини, стану особи, яка заподіяла шкоду, значення та виду майна. Тут відразу постають питання щодо причин, з яких законодавцем не внесено матеріальну відповідальність до закону України «Про Національну поліцію».

Також у положеннях закону України «Про Національну поліцію» відсутній навіть натяк на захист честі, гідності та репутації поліцейських. Водночас згідно з Правилами етичної поведінки поліцейських, затвердженими наказом Міністерства внутрішніх справ України від 09.11.2016 № 1179 [9], серед вимог до поведінки поліцейського є, в тому числі, виявляти повагу до гідності кожної людини, справедливо та неупереджено ставитися до кожного, незважаючи на расову чи національну приналежність, мову, стать, вік, віросповідання, політичні чи інші переконання, майновий стан, соціальне походження або статус, освіту, місце проживання, сексуальну орієнтацію або іншу ознаку. Правила [9] є узагальненим зібранням професійно-етичних вимог щодо правил поведінки поліцейських та спрямовані на забезпечення служіння поліції суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки та порядку на засадах етики і загальнолюдських цінностей.

На нашу думку, прогалина щодо невнесення законодавцем до норм ст. 19 закону України «Про Національну поліцію» трудової відповідальності потребує усунення шляхом внесення до її тексту змін.

Отже, трудовою відповідальністю в органах Національної поліції України – це обов'язок поліцейських і їхніх роботодавців та (або) представників понести несприятливі правові наслідки у формі втрат особистісного, організаційного та (або) майнового характеру в порядку і на умовах, передбачених законодавством у сфері праці.

Список бібліографічних посилань: 1. Про Національну поліцію : закон України від 02.07.2015 № 580-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 40–41. Ст. 379. 2. Мустеца І. В. Відповідальність посадових осіб підприємства за порушення законодавства у сфері праці : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05. Київ, 2017. 215 с. 3. Проект Закону про Дисциплінарний статут Національної поліції України : від 16.05.2016 № 4670 // База даних (БД) «Законодавство

України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=4670&skl=9 (дата звернення: 04.10.2017). 4. Про порядок денний сьомої сесії Верховної Ради України восьмого скликання : постанова Верховної Ради України від 03.10.2017 № 2149-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2149-viii> (дата звернення: 04.10.2017). 5. Хуторян Н. М. Теоретичні проблеми матеріальної відповідальності сторін трудових правовідносин : монографія. Київ, 2002. 264 с. 6. Положення про матеріальну відповідальність військовослужбовців за шкоду, заподіяну державі : постанова Верховної Ради України від 23.06.1995 № 243/95-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 25. Ст. 193. 7. Венедиктов В. С. Юридична відповідальність працівників ОВС України : монографія. Харків, 2003. 269 с. 8. Про затвердження переліку військового майна, недостача або розкрадання якого відшкодовується винними особами у кратному співвідношенні до його вартості : постанова Кабінету Міністрів України від 02.11.1995 № 880 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/880-95-п> (дата звернення: 04.10.2017). 9. Правила етичної поведінки поліцейських : затв. наказом МВС України від 09.11.2016 № 1179 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1576-16> (дата звернення: 04.10.2017).

Надійшла до редакції 05.10.2017

Гончарук В. В. Понятие трудовой ответственности в органах Национальной полиции Украины

Охарактеризована трудовая ответственность в органах Национальной полиции Украины в условиях её реформирования, рассмотрены её структурные элементы. Определено, что возникновение термина «трудовая ответственность» объясняется тем, что такая ответственность возникает в процессе реализации трудовых правоотношений или непосредственно связана с их возникновением, изменением или прекращением. Предоставлено авторское определение понятия «трудовая ответственность в органах Национальной полиции Украины».

Ключевые слова: трудовая ответственность, Национальная полиция Украины, полицейский, трудовое право, органы Национальной полиции.

Honcharuk V. V. The concept of labor and legal liability within the agencies of the National Police of Ukraine

The labor and legal liability within the agencies of the National Police of Ukraine in the conditions of its reform has been characterized; its structural elements have been considered. It has been determined that the emergence of the term “labor and legal liability” is explained by the fact that such a liability arises during the implementation of labor legal relations or is directly related to their origin, change or termination. Labor and legal liability – is the responsibility in the labor process, responsibility for activities related to the realization of the right to work, responsibility of the subjects of labor law for their actions or omission. The notion of disciplinary liability is not enshrined at the legislative level, therefore, to find out its legal nature, the author has analyzed the opinions of scholars.

The characteristics of the draft of the Disciplinary Statute of the National Police of Ukraine concerning disciplinary penalties and encouragement of the police officers have been provided. It has been determined that the characteristic feature of material liability is the possibility of its application to both parties to the labor contract. The material liability of the police officers is expressed in their obligation to fully or partially compensate for the pecuniary damage caused by their fault.

It has been concluded that the material liability of the police officers is divided into limited, full and increased. The type of the liability depends on the characteristics of the service, the duties of employees, the manner of causing damage, the degree and form of guilt, the status of the person who caused the damage, the value and type of property. It has been determined that there is not enough attention paid to the protection of the honor, dignity and reputation of the police officers in the norms of the Law of Ukraine "On the National Police"; therefore it has been offered to make certain amendments to the current legislation. The author has provided own definition of the concept of "labor and legal liability within the agencies of the National Police of Ukraine".

Keywords: labor and legal liability, National Police of Ukraine, police officer, labor law, agencies of the National Police.

УДК941(471)+381(09)(477)

Скубій І. Торгівля в Харкові в роки непу (1921–1929 рр.): економіка та повсякденність / Ірина Скубій ; відп. ред. В. В. Калініченко. – Харків : Раритети України, 2017. – 308 с.

Сучасний період історії України характеризується станом глибокої трансформації усього суспільства, пошуком нових моделей економічного розвитку, істотними фінансово-економічними і соціально-політичними зрушеннями, що властиві перехідним етапам історичного розвитку. У зв'язку з тим може бути корисним досвід нової економічної політики, що стала спробою виходу з кризового політико-економічного стану, який охопив Україну на початку 1920-х років. Це був поворот від громадянської війни до громадянського миру, від адміністративно-командних до державно-регульованих ринкових методів господарювання.

Відновлення приватного сектора економіки, реабілітація приватної власності, дозволена законодавством можливість розвитку приватного підприємництва, легальне існування приватної торгівлі в умовах більшовицької диктатури – це історичний феномен, що заслуговує вивчення як приклад взаємодії та ефективної роботи у рамках одного господарського механізму різних форм власності. Результатом співпраці держави з приватним капіталом стало успішне подолання голоду і розрухи.

У цей час вперше було створено планово-ринкова систему. Таким чином було відкрито дорогу змішаній державно-ринковій економіці. Очевидно, що без ретельного розгляду окремих сторін і складових частин такого різнопланового явища як неп неможливо до кінця зрозуміти його суть.

Дослідження цієї проблеми потрібне як для виявлення об'єктивних причин, таких як процес становлення законодавчої бази, вироблення на державному рівні механізму рішень щодо приватного накопичення, так і для розгляду суб'єктивних чинників ситуації, що склалася, у тому числі страху влади перед можливістю реставрації капіталізму в країні. Отож тема має не лише академічне значення, але й певний практичний вихід у поточне економічне життя, набуваючи ще більшої значущості і політичної гостроти у зв'язку з новим витком розвитку, що його переживає Україна. Становлення на сучасному етапі як малого бізнесу, так і великого торгового підприємництва потребують знань з історії їх становлення, особливостей існування в умовах нової економічної політики ХХ століття. На цій темі як би зав'язано три проблеми: 1) формування тоталітарного режиму в Україні; 2) історія такого феномена, як неп; 3) історія торгівлі.

Автор поставила своєю метою на основі аналізу широкого кола джерел та наукової літератури дослідити основні аспекти розвитку

торгівлі, її характерні риси та особливості в одному з найрозвиненіших, з економічної точки зору, міст України. У цьому принципова новизна роботи та її значення для розвитку історичної науки.

Архітектоніка цієї наукової роботи дозволила достатньо висвітлити питання про особливості процесів становлення та основні етапи розвитку державної, кооперативної та приватної торгівлі в місті Харкові, що теж є важливим компонентом наукової новизни монографії І. В. Скубій. Комплексне узагальнююче дослідження вище вказаного історичного процесу заповнює певну прогалину в історичній науці, дозволяє глибше і ґрунтовніше виявити загальне та особливе у розвитку непу взагалі і торгівлі зокрема у Харкові в указаний період.

Дослідниця вдалося в достатній мірі показати суперечливість та непослідовність політики радянської влади у сфері торгівлі, продемонструвати конкретику застосування нею регулятивних методів у різних секторах торгівлі Харкова.

Автор не обминула мовчанкою і особливості нелегального приватного підприємництва у сфері контрабандної торгівлі та дослідила причини й умови появи девіантних рис у поведінці приватних торговців Харкова. Саме ці аспекти дослідження є гостроактуальними, відносно новими та потребують поглибленого дослідження, що багато в чому й було зроблено дослідницею і стало важливим елементом новизни її роботи.

Особливу цінність монографії надають авторські підрахунки різноманітних даних як результат узагальнення і детального вивчення фактичного й теоретичного матеріалу. Те саме можна сказати і про додатки до книги, де в достатній мірі виявилися наукові навички І. В. Скубій, її уміння аналізувати та узагальнювати досліджуваний матеріал.

Результати дослідження мають безсумнівне *практичне* значення. Вони можуть бути використані у подальшій науковій розробці проблеми, для підготовки лекцій та семінарів з історії України, економічної історії, історії кооперації.

У цілому монографія І. В. Скубій має самостійний, дослідницький характер, є завершеною роботою. Проте вона не позбавлена і деяких недоліків та дискусійних моментів.

Як можна судити з монографії, автор показала добре знання історіографії проблеми та новітніх методологічних підходів. Проте, на нашу думку, її робота набула б ще більшого теоретичного значення, якби дослідниця розглядала внесок попередників під кутом зору їх методологічних підходів, тобто згрупувала їх за цими напрямками – цивілізаційним, формаційним, тоталітаризму, модернізаційним і т. п.

Монографія І. В. Скубій має достатньо чітку структуру, яка скопійована таким чином, щоб висвітлити найголовніші аспекти проблеми. Але підрозділи 2.4 та 3.2 є дещо закороткими (5–6 сторінок) і, можливо, їх слід було б об'єднати з іншими підрозділами.

Проте висловлені зауваження мають в основному характер побажань і не стосуються концептуальних засад дослідження, а тому не впливають на його загальну позитивну оцінку.

Володимир Греченко,

доктор історичних наук, професор

(Харківський національний університет внутрішніх справ);

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-6046-0178>

НА КНИЖКОВУ ПОЛИЦЮ

Бандурка А. М. Политическая криминология : [монография] / А. М. Бандурка. – Харьков : Золотая мила, 2017. – 412 с. – ISBN 978-966-1685-65-8

Політичну криминологію в монографії досліджено як галузь української криминологічної науки. Розглянуто поняття і предмет політичної криминології, основні види та форми політичної злочинності, зокрема злочини проти основ національної безпеки України, злочини проти політичних прав та інших особистих прав і свобод людини, злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку. Особливу увагу приділено такому виду політичних злочинів, як терористичні акти, і тероризму в усіх його проявах в історичному, географічному, політичному й економічному аспектах з урахуванням сучасних умов здійснення терору. Як найширшу сферу політичної злочинності досліджено державну та політичну владу, фактори влади, які впливають на злочинність, створюють умови та причини, що їй сприяють.

Гетманець О. П. Принципи бюджетного права України : монографія / О. П. Гетманець, Д. В. Коробкова. – Харків : ФОП Панов, 2017. – 202 с. – ISBN 978-617-7474-62-2

У монографії проаналізовано нормативно-правові акти у сфері правового регулювання бюджетних відносин. Розглянуто доктринальні підходи щодо розуміння принципів права, зміст та значення загально-правових та фінансово-правових принципів, а також ключові категорії бюджетного права – систему бюджетного права, бюджетну діяльність, бюджетні правовідносини. Досліджено сутність інституційних принципів бюджетного права і визначено напрями вдосконалення бюджетного законодавства з метою забезпечення ефективності та законності бюджетної діяльності, бюджетного процесу і міжбюджетних відносин. Висвітлено проблеми правового регулювання бюджетних правовідносин, принципи бюджетного контролю та відповідальності за порушення бюджетного законодавства. Сформульовано низку теоретичних положень і практичних рекомендацій.

Горбач Д. О. Адміністративно-правовий статус Національної гвардії України : монографія / Д. О. Горбач ; за заг. ред. О. І. Безпадової. – Харків : Харків. нац. ун-т внутр. справ ; ФОП Панов. 2017. – 288 с. – ISBN 978-617-7474-66-0

Монографія є комплексним дослідженням сутності та особливостей адміністративно-правового статусу Національної гвардії України (НГУ). У роботі здійснено історико-правовий огляд становлення та розвитку адміністративно-правового статусу військових формувань держави з правоохоронними функціями. Надано характеристику НГУ як суб'єкта реалізації правоохоронних функцій держави. Визначено особливості правових основ діяльності НГУ та з'ясовано

місце серед них адміністративного законодавства. Розкрито сутність адміністративно-правового статусу НГУ та проаналізовано його елементи. Окреслено адміністративно-правові засади взаємодії НГУ зі структурними підрозділами МВС України та іншими суб'єктами реалізації правоохоронної функції держави. Узагальнено зарубіжний досвід правового регулювання статусу військових формувань держави з правоохоронними функціями та визначено можливості його використання в Україні. Вироблено пропозиції та рекомендації щодо вдосконалення законодавства, яке закріплює адміністративно-правовий статус НГУ та регулює її діяльність.

Зацеркляний М. М. Комп'ютерні основи систем кібербезпеки : навч. посіб. / М. М. Зацеркляний, В. М. Струков. – Харків : ТОВ «В деле», 2017. – 292 с. – ISBN 978-617-7305-31-5

В навчальному посібнику основну увагу звернуто на ті елементи комп'ютерних систем, які можуть містити сліди комп'ютерних злочинів. Посібник розрахований на курсантів, студентів і слухачів вищих закладів освіти системи МВС, які готуються для боротьби з комп'ютерними злочинами.

Мельник К. Ю. Проблеми правового регулювання виникнення трудових правовідносин з поліцейськими : монографія / К. Ю. Мельник, С. М. Бортник, О. В. Худякова ; за заг. ред. К. Ю. Мельника ; Харків. нац. ун-т внутр. справ. – Харків : У справі, 2017. – 230 с. – ISBN 978-617-7474-89-9

У монографії досліджено теоретичні та практичні проблеми правового регулювання виникнення трудових правовідносин з поліцейськими, визначено соціально-правову природу служби в поліції, проаналізовано особливості трудових правовідносин з поліцейськими. Надано пропозиції та рекомендації з удосконалення відповідно го національного законодавства.

Пчеліна О. В. Теоретичні основи формування та реалізації методики розслідування злочинів у сфері службової діяльності : монографія / О. В. Пчеліна. – Харків : ТОВ «В справі», 2017. – 524 с. – ISBN 978-617-7305-33-9

В монографії досліджуються теоретичні і практичні основи формування та застосування методики розслідування злочинів у сфері службової діяльності. Розглядаються загальна та криміналістична характеристика зазначених злочинів, виділяються теоретичні передумови побудови методики розслідування злочинів у сфері службової діяльності, окреслюються проблеми формування такої методики розслідування злочинів та проблеми реалізації її положень.

Запрошуємо читачів ознайомитися також з іншими виданнями, підготовленими працівниками Харківського національного університету внутрішніх справ. Матеріали про них розміщено на бібліотечному порталі Університету (<http://lib.univd.edu.ua>) і на університетському сайті (<http://univd.edu.ua>) в розділі «Новини».

НОВИНИ НАУКОВОГО ЖИТТЯ

До відома наукової громадськості!*

У період з 16 червня 2017 р. по 9 жовтня 2017 р. на базі Харківського національного університету внутрішніх справ відбулися такі заходи:

16 червня 2017 р. – І всеукраїнська курсантсько-студентська науково-практична конференція «**Університетські кримінально-правові та кримінологічні читання**»;

22–23 червня 2017 р. – міжнародний навчальний семінар «**Захист професійної діяльності журналістів та свободи слова в Україні: протидія безкарності**»;

30 червня 2017 р. – всеукраїнська науково-практична конференція «**Сучасні проблеми адміністративного права та процесу**»;

7–8 липня 2017 р. – всеукраїнський круглий стіл «**Право на працю у контексті Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю**».

У спеціалізованій вченій раді Д 64.700.01 відбулися захисти таких дисертаційних досліджень:

27 вересня 2017 р. – ДАЛЯ Адама Лаврентійовича «**Процесуальний порядок застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою**» на здобуття наукового ступеня (далі – на здоб. наук. ступ.) кандидата юридичних (далі – канд. юрид.) наук за спеціальністю (далі – спец.) 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність;

28 вересня 2017 р. – БІЧУРІНА Ріната Халітовича «**Методика розслідування умисних вбивств з хуліганських мотивів**» на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук за спец. 12.00.09; ДМИТРИЄВОЇ Лариси Василівни «**Методика розслідування згвалтувань, вчинених неповнолітніми**» на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук за спец. 12.00.09;

29 вересня 2017 р. – ПЧЕЛІНОЇ Оксани Василівни «**Теоретичні засади формування та реалізації методики розслідування злочинів у сфері службової діяльності**» на здоб. наук. ступ. доктора юридичних (далі – д-ра юрид.) наук за спец. 12.00.09.

У спеціалізованій вченій раді Д 64.700.02 відбулися захисти таких дисертаційних досліджень:

30 червня 2017 р. – СІДЕЙ Олени Валеріївни «**Здійснення та захист права фізичної особи на здоров'я**» на здоб. наук. ступ.

---

* Електронні версії матеріалів науково-практичних конференцій, семінарів, круглих столів тощо, виданих Харківським національним університетом внутрішніх справ, дивіться також на сайті ХНУВС, режим доступу до розділу: <http://univd.edu.ua/dir/401/materiali-naukovo-praktichnih-konferentsiy>.

канд. юрид. наук за спец. 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право; СОЛОВЕЙ Натаалії Сергіївни **«Право комунальної власності в Україні: цивільно-правові аспекти»** на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук за спец. 12.00.03;

22 вересня 2017 р. – ШВЕЦЯ Дмитра Юрійовича **«Організаційно-правові форми сприяння зайнятості»** на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук за спец. 12.00.05 – трудове право; право соціального забезпечення; ХОДЕЄВОЇ Натаалії Вадимівни **«Право на інформацію про стан свого здоров'я: цивільно-правовий аспект»** на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук за спец. 12.00.03;

23 вересня 2017 р. – СУПРУН Тетяни Сергіївни **«Докази та доказування в справах про встановлення та оспорування батьківства (материнства)»** на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук за спец. 12.00.03.

У спеціалізованій вченій раді Д 64.700.03 відбулися захисти таких дисертаційних досліджень:

30 червня 2017 р. – БУКАЧ Марії Олександрівни **«Кримінальна відповідальність за невиконання судового рішення»** на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук за спец. 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право;

1 липня 2017 р. – МИТРОФАНОВА Ігоря Івановича **«Теоретичні засади механізму реалізації кримінальної відповідальності»** на здоб. наук. ступ. д-ра юрид. наук за спец. 12.00.08; ОВОД Катерини Костянтинівни **«Кримінально-правова характеристика підкупу працівника підприємства, установи чи організації (ст. 354 КК України)»** на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук за спец. 12.00.08.

У спеціалізованій вченій раді СРД 64.700.07 відбулися захисти таких дисертаційних досліджень:

29 вересня 2017 р. – ФЕДОСОВ Олега Сергійовича **«Оперативно-розшукове забезпечення виявлення та розслідування розбоїв»** на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук за спец. 12.00.09; МАЛОГО Віталія Михайловича **«Оперативно-розшукова діагностика податкових злочинів»** на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук за спец. 12.00.09;

30 вересня 2017 р. – АРСЕНІ Олесі Ігорівни **«Процесуальне керівництво прокурора у кримінальному провадженні за фактом викрадення людини»** на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук за спец. 12.00.09; ЛІСОВОГО Геннадія Олексійовича **«Оперативно-розшукове забезпечення податкової безпеки держави (за матеріалами діяльності органу, що здійснює контроль за додержанням податкового законодавства)»** на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук за спец. 12.00.09.

Курсантська та студентська наука

У період з 16 червня 2017 р. по 9 жовтня 2017 р. курсантами та студентами Університету **взято участь у міжнародних, всеукраїнських, регіональних та університетських конференціях, семінарах, круглих столах:**

у *круглому столі «Конституція України: питання теорії та практики»* (Харківський національний університет внутрішніх справ, 16 червня 2017 р.) – 28 учасників;

у *круглому столі, присвяченому Дню незалежності України* (Харківський національний університет внутрішніх справ, 22 серпня 2017 р.), – 30 учасників;

у *круглому столі до 20-ї річниці підписання Хартії про особливе партнерство між Україною та Організацією Північно-Атлантичного договору* (Харківський національний університет внутрішніх справ, 8 вересня 2017 р.) – 20 учасників;

у *круглому столі, присвяченому 80-м роковинам Великого терору – масових політичних репресій 1937–1938 років у Харківській області* (Харківський національний університет внутрішніх справ, 29 вересня 2017 р.) – 14 учасників;

у *круглому столі за планом Всеукраїнських Сковородинівських навчань «Пізнай себе»* (Харківський національний університет внутрішніх справ, 29 вересня 2017 р.) – 24 учасники.

Взято участь у конкурсах:

у *міжнародному конкурсі наукових робіт «Громадянське суспільство: світові традиції та вітчизняні реалії»* (Інститут політико-правових та релігійних досліджень);

у *конкурсі серед молодих юристів на краще професійне досягнення «Молодий правник року»*;

у *конкурсі «Найкращий молодий науковець Харківщини»*;

у турнірі CRIMEзнавців (Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ).

ВІТАЄМО провідного наукового співробітника відділу організації наукової роботи, кандидата юридичних наук **Володимира Чумака**, який став лауреатом Всеукраїнського конкурсу «Молодий правник року 2016», увійшовши до п'ятірки найкращих правників у номінації «молодий науковець».

Церемонія нагородження переможців Конкурсу, який проводиться Координаційною радою молодих юристів України при Міністерстві юстиції України за підтримки Міністерства юстиції України, ВГО «Асоціація правників України», професійних та громадських об'єднань правників, адвокатських бюро, адвокатських об'єднань та адвокатів, 29 вересня 2017 р. відбулася в Міністерстві юстиції України.

Вітали та вручали нагороди молодим правникам України почесні гості та члени експертної ради конкурсу – перший Президент

України *Леонід Кравчук*, заступник міністра юстиції України з питань європейської інтеграції *Сергій Петухов*, голова Координаційної ради молодих юристів України при Міністерстві юстиції України, проректор Європейського університету *Андрій Бутенко* та інші.

НАШІ АВТОРИ

- Абламський С. Є.** ➤ доцент кафедри кримінального процесу та організації досудового слідства факультету № 1 Харківського національного університету внутрішніх справ (далі – ХНУВС), канд. юрид. наук
- Абрамчук В. А.** ➤ судовий експерт сектору автотехнічних досліджень відділу інженерних, економічних, товарознавчих видів досліджень та оціночної діяльності Рівненського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України
- Аврамова О. Є.** ➤ доцент кафедри цивільного права та процесу факультету № 6 ХНУВС, канд. юрид. наук, доц.
- Андрєєв Д. В.** ➤ аспірант ХНУВС
- Бондаренко О. О.** ➤ професор кафедри кримінального процесу та організації досудового слідства факультету № 1 ХНУВС, канд. юрид. наук, доц.
- Гончарук В. В.** ➤ доцент кафедри трудового та господарського права факультету № 2 ХНУВС, канд. юрид. наук, ст. наук. співробітник
- Греченко В. А.** ➤ завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, д-р іст. наук, проф.
- Євко В. Ю.** ➤ доцент кафедри цивільно-правових дисциплін факультету № 4 ХНУВС, канд. юрид. наук, доц.
- Ємець Л. О.** ➤ народний депутат України, канд. юрид. наук, доц., засл. юрист України
- Каленіченко Л. І.** ➤ доцент кафедри теорії та історії держави і права факультету № 1 ХНУВС, канд. юрид. наук, доц.
- Карачевцев О. В.** ➤ фахівець факультету № 4 ХНУВС
- Красицька Л. В.** ➤ професор кафедри цивільного права та процесу факультету № 6 ХНУВС, д-р юрид. наук, доц.
- Крупнова Л. В.** ➤ доцент кафедри кримінального права і правосуддя Міжнародного економіко-гуманітарного університету імені академіка Степана Дем'янчука (м. Рівне), канд. юрид. наук, доц.

- Крючко Н. І.** ➤ здобувач кафедри організації судових і правоохоронних органів Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
- Нагорний П. О.** ➤ здобувач ХНУВС
- Оксенюк С. Г.** ➤ аспірант Університету економіки та права «Крок» (м. Київ)
- Пеньков С. В.** ➤ перший заступник начальника Головного управління Державної фіскальної служби у Дніпропетровській області, канд. юрид. наук
- Прібиткова Н. О.** ➤ науковий співробітник науково-дослідної лабораторії з проблем протидії злочинності ХНУВС
- Проневич О. С.** ➤ головний науковий співробітник центру вивчення проблем адаптації законодавства України до законодавства ЄС юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, д-р юрид. наук, проф.
- Романюк В. В.** ➤ старший викладач кафедри кримінального процесу та організації досудового слідства, ХНУВС, канд. юрид. наук
- Русецький А. А.** ➤ депутат Харківської обласної ради VII скликання, канд. юрид. наук, засл. юрист України
- Степанюк Р. Л.** ➤ професор кафедри криміналістики та судової експертології факультету № 1 ХНУВС, д-р юрид. наук, проф.
- Терещук С. С.** ➤ викладач кафедри кримінального процесу та організації досудового слідства факультету № 1 ХНУВС
- Шендрик В. В.** ➤ завідувач кафедри оперативно-розшукової діяльності та розкриття злочинів факультету № 2 ХНУВС, д-р юрид. наук, проф., засл. юрист України
- Юхно О. О.** ➤ завідувач кафедри кримінального процесу та організації досудового слідства факультету № 1 ХНУВС, д-р юрид. наук, проф.
- Янович Ю. П.** ➤ доцент кафедри кримінально-правових дисциплін Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, канд. юрид. наук, доц.

ДО УВАГИ АВТОРІВ

**ПОРЯДОК
ПОДАННЯ МАТЕРІАЛІВ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ
У ЗБІРНИКУ НАУКОВИХ ПРАЦЬ
«Вісник Харківського національного університету
внутрішніх справ»**

1. МОВА ПУБЛІКАЦІЙ – українська.

2. ОФОРМЛЕННЯ. Матеріали слід подавати у друкованому та електронному варіантах. Весь текст має бути набраний у текстових редакторах «MS Word-97–2010» із використанням стандартного шрифту Times New Roman 14-го кегля з міжрядковим інтервалом 1,5. Графіки, рисунки та діаграми виконуються за допомогою стандартного програмного забезпечення. Відступ зверху, знизу та праворуч має становити 20 мм, ліворуч – 25 мм. При такому форматі обсяг матеріалу має бути 6–12 сторінок, включаючи основний текст, анотації, список використаних джерел та інші елементи, що підлягають опублікуванню. Стаття має супроводжуватися шифром УДК.

3. СТРУКТУРА ТЕКСТУ. Стаття повинна містити такі елементи: постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано вирішення цієї проблеми і на які спирається автор, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі.

4. СУПРОВІДНІ МАТЕРІАЛИ. До тексту **обов'язково** додаються:

– рецензія (до якої прирівнюється рекомендація до опублікування, надана головним редактором збірника або його заступником). Матеріали, що надходять, крім поданих докторами наук і професорами, які працюють у Харківському національному університеті внутрішніх справ, підлягають також внутрішньому рецензуванню, яке здійснюють члени редакційної колегії – фахівці відповідної галузі;

– витяг із протоколу засідання кафедри або іншого навчального чи наукового підрозділу про рекомендацію статті до друку;

– авторська довідка (прізвище, ім'я, по батькові повністю, відомості про місце роботи, посаду, науковий ступінь, за їх відсутності – статус здобувача, ад'юнкта тощо навчального закладу, профіль ORCID (*вказані відомості підлягають опублікуванню*), а також поштову та електронну адреси і номер телефону);

– анотації, що відповідають вказаним нижче вимогам.

Рецензія та витяг із протоколу, що готуються поза межами Університету, підлягають засвідченню за місцем роботи рецензента чи місцем розгляду статті.

5. АНОТАЦІЇ. Анотація включає характеристику основної теми, проблеми об'єкта, мети роботи та її результати. В анотації вказують, що нового містить у собі подане дослідження порівняно з іншими, спорідненими за тематикою і цільовим призначенням.

Мови. Анотації подають: звичайні – мовою публікації (українською) та російською мовою; розширену – мовою публікації. При цьому розширена анотація повинна бути

розгорнутою інформацією про зміст і результати дослідження, а звичайні – інформацією про основні ідеї та висновки дослідження.

Обсяг. Рекомендований обсяг звичайної анотації – 500 друкованих знаків, розширеної – 1800–2000 друкованих знаків, без урахування транслітерації прізвища, ініціалів автора, перекладу назви дослідження та ключових слів.

Анотації друкують відповідно до вимог, встановлених до оформлення основного тексту дослідження.

Структура. Анотація в загальному вигляді повинна мати таку структуру: прізвище, ініціали автора, назва дослідження, текст анотації, ключові слова.

Прізвище, ініціали автора наводять у тій формі, як їх указано відповідною мовою у відповідному паспорті. За відсутності в паспорті англійськомовного написання використовують правила транслітерації, наприклад, Таблицю транслітерації українського алфавіту латиницею, затверджену постановою Кабінету Міністрів України від 27.01.2010 № 55 (розміщена на веб-сайті видання).

Текст анотації повинен містити такі структурні елементи:

- 1) предмет, тему, мету роботи;
- 2) метод чи методологію дослідження, відомості, що свідчать про актуальність та наукову новизну роботи;
- 3) основні результати дослідження;
- 4) галузь застосування, практичне значення роботи;
- 5) висновки.

Викладення матеріалу в анотації повинно бути: стислим і точним; інформативним; змістовним; структурованим.

У тексті анотації слід уживати синтаксичні конструкції, притаманні мові наукових і технічних документів, уникати складних граматичних конструкцій; застосовувати стандартизовану термінологію. Необхідно дотримуватися єдності термінології в межах анотації.

Скорочення та умовні позначення, крім загальноновживаних у наукових і технічних текстах, застосовують у виняткових випадках або дають їх визначення при першому вживанні.

Наприкінці кожної анотації наводяться *ключові слова* відповідною мовою. Ключовим словом називається слово або стійке словосполучення із тексту анотації, яке з точки зору інформаційного пошуку несе смислове навантаження. Сукупність ключових слів повинна відображати поза контекстом основний зміст наукової праці. *Кількість* ключових слів становить від 5 до 10. Ключові слова подають у називному відмінку, друкують у рядок, через кому.

Якість анотацій. Відповідальність за якість підготовки анотацій (крім літературного редагування і перекладу розширених анотацій, що здійснюють фахівці редакції) покладається одноосібно на авторів. З метою прискорення роботи редакції над рукописами статей та забезпечення правильності перекладу розширених анотацій дозволяється подання до редакції уже перекладених анотацій, при цьому переклад належним чином засвідчується.

У випадку, коли анотації підготовлено із грубими порушеннями встановлених вимог, публікацію результатів дослідження може бути затримано редколегією до їх усунення автором, про що йому повідомляється в письмовій чи усній формі негайно після їх виявлення.

6. ОФОРМЛЕННЯ СПИСКУ БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ. При написанні статті обов'язковим є посилання на авторів і джерела використаних або цитованих матеріалів. Список посилань оформлюється у вигляді позатекстового «Списку бібліографічних посилань» у порядку згадування в тексті відповідно до вимог ДСТУ 8302:2015.

Відповідальність за достовірність поданої інформації, використаних цитат, оформлення списку використаних джерел покладається на авторів.

Редколегія залишає за собою право відхиляти подані для публікації рукописи, які не відповідають програмним цілям видання, вимогам Міністерства освіти і науки України, МВС України, містять плагіат, а також повертати матеріали авторам для виправлення виявлених помилок і доопрацювання, скорочувати та редагувати надані тексти.

Автори попереджаються про те, що:

– електронна копія збірника безоплатно розміщується у відкритому доступі на сайті Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського НАН України у розділі «Наукова періодика України», на веб-сайті видання, а також на бібліотечному порталі Університету;

– статті, зміщені у збірнику, безоплатно розміщуються у відкритому доступі в репозитарії Університету (KhNUAIR) і в тих архівах відкритого доступу, в яких Університет зареєстрований;

– на веб-сайті періодичного видання можуть бути розміщені коментарі опублікованих матеріалів, надіслані читачами;

– в рамках заходів, які вживатимуться Університетом щодо включення видання до міжнародних наукометричних баз, репозитаріїв, каталогів тощо, усі опубліковані матеріали після виходу видання у світ за рішенням редакційної колегії можуть бути розміщені в мережі Інтернет згідно з вимогами цих баз, репозитаріїв, каталогів тощо.

Редагування *П. О. Білоуса, С. С. Тарасової,
Г. Я. Ступницької, М. В. Цветкової-Верніченко,*
Комп'ютерне верстання *А. О. Зозулі, П. О. Білоуса*
Переклад анотацій *Л. О. Осятинської*

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової
інформації КВ № 13013-1897 ПР від 28.08.2007.

Підп. до друку 09.10.2017. Формат 60x84/16.
Ум. друк. арк. 12,6. Тираж 100 прим. Зам. № 2017-26.

Адреса редакції, видавця та виготовлювача:
Харківський національний університет внутрішніх справ,
просп. Льва Ландау, 27, Харків, 61080;
тел. 7398-342, факс 7398-181; адреса електронної пошти:
visnyk.hnuvs@ukr.net; сайт: <http://visnyk.univd.edu.ua>.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3087 від 22.01.2008.